

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Мішеніна Галина Анатоліївна

УДК 502.33:630

**ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ
ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЛІСОРЕСУРСНІЙ СФЕРІ**

Спеціальність: 08.00.06 – економіка природокористування та
охорони навколишнього середовища

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник
Карпіщенко Олексій Іванович
кандидат економічних наук, професор

Суми – 2010

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЛІСОРЕСУРСНІЙ СФЕРІ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	14
1.1. Еколого-економічні та соціальні орієнтири лісоресурсного розвитку на підприємницьких засадах.....	14
1.2. Еколого-економічний аналіз стану лісоресурсної сфери в напрямку формування підприємницьких ініціатив.....	34
1.3. Аналіз сутнісно-змістовної основи розвитку екологічного підприємництва.....	50
Висновки до першого розділу.....	65
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ІНІЦІАТИВ У ЛІСОРЕСУРСНІЙ СФЕРІ НА ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗАСАДАХ	68
2.1. Теоретичні підходи до поняття підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах.....	68
2.2. Організаційно-економічні засади створення умов формування та розвитку лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування.....	85
2.3. Принципи та механізми формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів кластерного типу.....	103
2.4. Методичні підходи до створення інтегрованих агролісогосподарських комплексів (на прикладі адміністративних районів Сумської області).....	128
Висновки до другого розділу	149
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЕКОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ	153

3.1. Розвиток державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері.....	153
3.2. Підвищення ролі некомерційних організацій в екологічному регулюванні підприємницьких ініціатив	167
3.3. Стратегічні напрямки інституціонального та фінансового забезпечення розвитку екологічно спрямованого підприємництва в лісоресурсній сфері.....	178
Висновки до третього розділу.....	197
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ	235

Перелік умовних скорочень

FAO - (*Food and Agriculture Organization*) - Організація з продовольства та сільського господарства (у структурі ООН).

SAPARD (*Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development*)- Спеціальна програма Європейського Союзу з розвитку сільського господарства і сільських територій.

UNCED - (*UN Conference on Environment and Development, 1992. Earth Summit, Rio-92*) - Конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро, 1992 р. (Саміт Землі, Ріо-92).

UNEP (*United Nations Environment Program*) - Екологічна програма ООН.

ВТФЛКВ - вікові технологічні фази лісокультурного виробництва.

ДПП - державно-приватне партнерство.

ЄС - Європейський Союз.

ЗЛН - захисні лісові насадження.

ЛГПЕС - лісогосподарське підприємництво екологічного спрямування.

ЛРС - лісоресурсна сфера.

НДДКР - науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

НКО - некомерційна організація.

НТП - науково-технічний прогрес.

ОНВС - оцінка впливу на навколишнє середовище.

ООН - Організація Об'єднаних Націй.

ПЛС - полезахисні лісові смуги.

ТВАЛМК - територіально-виробничий агролісомеліоративний комплекс.

ТВК - територіально-виробничий комплекс.

ТСЕС - територіально-соціально-економічна система.

ТУМ - тип умов місцезростання.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Лісовий комплекс України відіграє важливу роль у системі формування сталого соціально-економічного розвитку, що пов'язано з багатоцільовим та міжгалузевим значенням економічних, екологічних та соціальних функцій лісових ресурсів. У той самий час існує ціла низка еколого-економічних та соціальних проблем сталого розвитку лісоресурсного комплексу, які не можуть бути вирішені в повній мірі державною системою лісогосподарювання, що актуалізує необхідність розвитку підприємницьких ініціатив у сфері використання та відтворення лісових ресурсів. Це насамперед стосується забезпечення оптимальної лісистості території, ефективного використання та збільшення ресурсного та екологічного потенціалу лісів на міжгалузевій основі, розвитку агролісомеліорації, збереження біорізноманіття та ін. Інституціональна основа вирішення еколого-економічних проблем лісокористування, екологізації лісового господарства, яка закладена в «Концепції реформування та розвитку лісового господарства України» (2006р.), «Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» (2007р.), передбачає удосконалення організаційно-економічних механізмів функціонування лісового господарства на ринкових засадах, забезпечення подальшого розвитку підприємницького лісогосподарювання.

Значний внесок у вирішення еколого-економічних проблем раціонального використання і відтворення лісових ресурсів, формування організаційно-економічних механізмів розвитку лісоресурсної сфери зробили провідні вітчизняні та зарубіжні науковці: О.Анцукевич, С.Генсірук, Я.Дяченко, Т.Кислова, Я.Коваль, П.Лакида, Т.Лобовиков, М. Мойсєєв, Є.Мішенін, В.Парпан, А.Петров, В.Пила, П.Погребняк, В. Поляков, Є.Полянський, М.Римар, І.Синякевич, В.Страхов, В.Ткач, Ю.Туниця, О.Фурдичко та ін.

Загальні теоретичні основи підприємництва знайшли відображення у працях класиків економічної думки: М.Вебера, П.Друкера, А.Маршалла, Ж.-Б.Сея, А.Сміта, Ф.Хайєка, Р.Хізріча, А.Хоскінга, Й.Шумпетера та ін., а також вітчизняних дослідників – З.Варналія, Л.Воротіної, М.Долішнього, А.Кисельова, М.Козоріза, В.Ляшенка, М.Маліка, В.Сизоненка та ін.

Базові теоретико-методичні та прикладні аспекти раціоналізації природокористування та охорони навколишнього середовища, а також розвитку підприємницької діяльності екологічного спрямування на інноваційно-інвестиційних засадах у різних сферах природогосподарювання закладено в працях: О.Балацького, С.Бобильова, Б.Буркинського, О.Веклич, Т.Галушкіної, З.Герасимчук, Л.Гринів, Б.Данилишина, Л.Дейнеко, А.Жулавського, С.Ілляшенка, Є.Какутича, О.Карпіщенка, В.Кислого, В.Кравціва, Л.Мельника, В.Павлова, О.Прокопенко, В.Степанова, П.Тархова, О.Теліженка, В.Трегобчука, С.Харічкова, Є.Хлобистова, М.Хвесика, та ін.

Разом з тим проблема розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах у лісоресурсній сфері досліджена недостатньо. Потребують подальшого дослідження сутнісно-змістовна основа розвитку екологічно спрямованого підприємництва з урахуванням галузевої специфіки, його інституціональна основа, а також принципи та механізми формування інтегрованих підприємницьких структур та державно-приватного партнерства у вирішенні еколого-економічних проблем лісогосподарювання. Саме це підтверджує актуальність обраної теми, обумовило мету та завдання, структуру та зміст дисертаційної роботи.

Робоча гіпотеза дисертаційного дослідження полягає у визнанні положення, що в умовах ринкових трансформацій розвиток підприємництва в лісоресурсній сфері обумовлює формування ринково орієнтованих еколого-економічних зв'язків між суб'єктами лісогосподарювання щодо забезпечення сталого використання та відтворення лісових ресурсів шляхом створення інтегрованих підприємницьких структур, розвитку державно-

приватного партнерства з відповідним формуванням необхідних інституціональних регулюючоторних механізмів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана у контексті Основних наукових напрямків та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природних , технічних та гуманітарних наук на 2009-2013 роки (Постанова президії НАН України від 25.02.2009 року № 55), а саме у відповідності до таких пріоритетних комплексних міждисциплінарних досліджень: п. 4.1.15 – проблеми раціонального природокористування; п. 4.1.16 – регіональний розвиток; п.4.1.17 – глобальні світоцивілізаційні процеси та зовнішньоекономічна політика України; Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. №880-р; Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. (Постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.2006р. №1001).

Тематика дисертаційного дослідження відповідає державним, галузевим та регіональним науковим програмам і темам, тематиці наукових досліджень.

Дисертаційне дослідження автора безпосередньо пов'язане з тематикою науково-дослідних робіт: Сумського державного університету, зокрема, з темами: «Формування механізму управління інноваційним підприємництвом екологічного спрямування» (№ держ. реєстр. 0107U004522), у межах якої здобувач сформував еколого-економічні засади та напрями розвитку лісогосподарського підприємництва; «Фундаментальні основи забезпечення стійкого розвитку при переході до інформаційного суспільства» (№ держ. реєстр. 0108U000670), де автором запропоновано принципи створення територіально-виробничого агролісомеліоративного комплексу кластерного типу; Сумського національного аграрного університету, зокрема, з темами: «Проблеми економіки та менеджменту сталого розвитку підприємств» (№ держ. реєстр. 0105U007429), де здобувачем визначені організаційно-економічні передумови використання та відтворення лісових ресурсів на

підприємницьких засадах; «Механізм формування та розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки» (№ держ.реєстр. 0105U007428), у межах якої особисто автором сформовано напрямки фінансового забезпечення відтворення соціально-екологічних функцій лісових ресурсів, зокрема, на засадах застосування методів фандрайзингу.

Мета і задавання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є удосконалення еколого-економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері в контексті принципів сталого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів в умовах ринкових трансформацій.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

- проаналізувати еколого-економічні передумови розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері України;
- розкрити сутнісно-змістовну основу розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах з урахуванням галузевої специфіки лісоресурсної сфери;
- обґрунтувати інституціонально-регулюючі засади розвитку підприємництва екологічного спрямування в лісоресурсній сфері;
- визначити найбільш ефективні організаційні форми розвитку екологічно спрямованого підприємництва в лісоресурсній сфері;
- доповнити еколого-економічні принципи та механізми створення інтегрованих підприємницьких структур лісогосподарювання та розвитку агролісомеліорації;
- обґрунтувати пропозиції щодо розвитку та запровадження перспективних форм державно-приватного партнерства для вирішення еколого-економічних проблем у лісоресурсній сфері;
- визначити та узагальнити передумови, напрямки та механізми організаційно-управлінських взаємодій некомерційних організацій у справі забезпечення екологічно збалансованого лісоресурсного розвитку.

Об'єктом дослідження є інтегровані процеси підприємницької діяльності в лісоресурсній сфері, які включають багатоцільове використання та відтворення лісових ресурсів.

Предметом дослідження є система соціально-економічних та організаційно-економічних відносин у лісоресурсній сфері, що спрямована на розвиток екологічно спрямованого підприємництва в умовах ринкових трансформацій.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальнотеоретичні методи наукового пізнання, зокрема, діалектичний метод, системний аналіз, фундаментальні положення сучасної економічної теорії, економіки природокористування та лісового господарства.

Для вирішення завдань дослідження використовувалися такі основні методи: системно-структурний та абстрактно-логічний – при дослідженні сутнісно-змістовної основи розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах; статистичних та експертних оцінок – при аналізі еколого-економічних передумов розвитку підприємництва, тенденцій та можливостей розвитку підприємницьких ініціатив у справі агролісомеліоративного облаштування територій; порівняльний та групувань - при кластерному аналізі показників еколого-економічної ефективності діяльності агролісгоспів та сільськогосподарських підприємств; картографічного аналізу – при формуванні територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів у розрізі адміністративних районів Сумської області.

Інформаційну базу дослідження склали законодавчі та нормативно-правові акти Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, офіційні дані Державного комітету статистики України, матеріали Головного управління статистики Сумської облдержадміністрації, Сумського обласного агролісогосподарського підприємства «Сумиоблагроліс», первинна

документація агролісогосподарських підприємств, що зібрана безпосередньо автором, наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених.

Наукова новизна одержаних результатів. Найбільш важливими результатами, що характеризуються новизною і розкривають зміст дисертаційного дослідження, є наступні:

вперше

- розроблено теоретико-методичні підходи до створення територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК) кластерного типу, спрямованих на розширення агролісомеліоративної діяльності, досягнення нормативної полезахисної лісистості території та підвищення рівня інтегрованості багатоцільового лісокористування, які визначають його сутнісно-змістовну основу, принципи кластерних взаємодій учасників, етапність формування та структурно-функціональну схему ТВАЛМК, систему економічних, екологічних і соціальних показників оцінки ефективності функціонування кластерного утворення;

удосконалено

- організаційно-економічні та екологічні засади розвитку лісогосподарського підприємництва, які на відміну від існуючих враховують ринково-орієнтовані інституціональні умови, способи їх створення, а також необхідні механізми та інструменти;

дістали подальшого розвитку:

- трактування поняття екологічно орієнтованого та екосистемного підприємництва в лісоресурсній сфері, що на відміну від існуючих відображає процеси комбінування, мобілізації та консолідації ресурсів і факторів виробництва на інноваційній основі, спрямованих на забезпечення сталого лісокористування та екосистемного управління лісами, розмежування екологічних факторів природного та техногенного характеру в процесах використання та відтворення лісових ресурсів, враховує екосистемний характер продукції та послуг, що набувають якості природного сервісу і реалізуються в межах екологічної інфраструктури;

- сутнісно-змістовна основа функцій підприємництва екологічного спрямування в лісоресурсній сфері, що порівняно з існуючою характеризує його як особливий тип лісогосподарювання, спрямованого на екологізацію використання та відтворення лісових ресурсів, враховує галузеву специфіку прояву традиційних функцій (організаційної; комбінування, мобілізації та консолідації ресурсів; ініціативно-інноваційної; мотиваційно-стимулюючої), що визначають підприємництво як вид екологічно орієнтованої діяльності в лісоресурсній сфері;

- організаційні форми підприємництва в лісоресурсній сфері, якими є інституціональне та соціальне підприємництво, лісогосподарські кооперативи, державно-приватне та некомерційне партнерство, інтегровані підприємницькі структури кластерного типу;

- напрями розвитку державно-приватного партнерства (ДПП) в лісоресурсній сфері, що порівняно з наявними передбачають більш широкий спектр застосування форм господарювання та відповідних механізмів (оренда з переходом права власності, безстрокова оренда, лізинг, депозитарно-компенсаційна система лісокористування та лісовідновлення, інтегровані підприємницькі структури (кластери), концесія, створення-володіння-управління-передача, відділення активів, контракт на управління), - що в кінцевому рахунку повинні покращити фінансове забезпечення розширеного відтворення лісових ресурсів та їх соціально-екологічних функцій в умовах ринкових перетворень;

- концептуальні положення щодо функціонування некомерційних організацій (НКО) у лісоресурсній сфері, які на відміну від існуючих враховують наступні ознаки: мету, завдання, призначення, напрямки господарської діяльності, систему забезпечення, технологізацію діяльності, а також складові механізму взаємодії НКО з підприємницькими та державними структурами, що спрямовані на посилення організаційно-управлінської діяльності щодо забезпечення екологічно збалансованого лісоресурсного розвитку регіону.

Практичне значення результатів дослідження полягає в розробці проблеми розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних і соціальних засадах, поглибленні його сутнісно-змістовної основи, обґрунтуванні інституціонально-регулюючих та організаційно-економічних засад забезпечення розвитку інтегрованих лісогосподарських підприємницьких структур кластерного типу.

Розроблені в дисертації теоретико-методичні підходи, одержані висновки та рекомендації можуть бути залучені для практичного вирішення проблеми формування та розвитку лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування відповідно до ринково орієнтованих трансформацій розвитку лісового господарства України та забезпечення сталого, екозбалансованого використання та відтворення лісових ресурсів.

Основні результати дисертаційного дослідження використані Головним управлінням агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації (довідка № 01-01/2191 від 31.12.09 р.), Сумським обласним агролісогосподарським підприємством «Сумиоблагроліс» (довідка № 41 від 02.02.2010 р.), у навчальному процесі Сумського державного університету (акт від 5.02.2010 р.) при викладанні дисциплін «Теорія сталого розвитку», «Організаційно-економічний механізм екологізації виробництва», «Еколого-економічні проблеми природокористування в лісовому комплексі», які є складовою частиною магістерського курсу за спеціальністю «Економіка довкілля та природних ресурсів».

Особистий внесок здобувача. Викладені в дисертації ідеї та наукові результати, які виносяться на захист, належать особисто автору і є його внеском у розвиток теорії та практики вирішення еколого-економічних проблем сталого використання та відтворення лісових ресурсів на підприємницьких засадах. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та практичні результати дисертаційного дослідження доповідались, обговорювалися та отримали позитивну оцінку на науково-практичних конференціях: 15-й Міжнародній науково-методичній конференції «Технологии XXI века» (м. Алушта, 2009 р.); Четвертій міжнародній науково-практичній конференції «Економічні проблеми виробництва та споживання екологічно чистої агропромислової продукції» (ЕП-2005), (м. Суми, 2005 р.); Шостій, Сьомій та Восьмій щорічних Всеукраїнських наукових конференціях «Екологічний менеджмент у загальній системі управління» (м. Суми, 2006-2008 рр.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Аграрний форум-2006» (м. Суми, 2006 р.); Науково-практичній конференції «Проблеми модернізації лісоресурсної сфери в контексті просторового розвитку» (м. Київ, 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, магістрантів, аспірантів та молодих учених «Стан і перспективи соціально-економічного розвитку суспільства XXI століття» (м. Харків, 2008 р.); Міжнародній інтернет-конференції «Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми» (м. Тернопіль, 2008 р.); «Круглий стіл - 2009»: Управління земельними ресурсами в умовах відкритої економіки (м. Львів, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Ринкові трансформації та економічний механізм підвищення ефективності підприємств аграрного сектору» (м. Харків, 2009 р.); Науково-практичній конференції «Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях» (м. Бахчисарай, 2009 р.).

Публікації. Основні результати досліджень за темою дисертації опубліковано в 22 наукових працях, у тому числі 8 у наукових фахових виданнях (із них 2 публікації виконано у співавторстві), 2 підрозділи в колективних монографіях. Загальний обсяг публікацій становить 7,45 друк. арк., з яких 6,43 друк. арк. належать особисто автору.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, 12 додатків та списку використаних джерел з 283 найменуваннями. Повний обсяг роботи становить 260 сторінок, у тому числі основного тексту - 186 сторінок. Дисертація містить 14 таблиць загальним обсягом 9 сторінок, 22 рисунки на 16 сторінках, список використаних джерел на 32 сторінках, додатки на 30 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЛІСОРЕСУРСНІЙ СФЕРІ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Еколого-економічні та соціальні орієнтири лісоресурсного розвитку на підприємницьких засадах

Комплексне та багатоцільове значення лісових екосистем підводить ліс до рангу особливої екологічної цінності сталого розвитку окремих регіонів і країни в цілому. Все це виводить лісоресурсну сферу з вузьких рамок лісогосподарського виробництва та лісокористування до управління лісами в рамках екосистем, що відбиває триєдину економічну, екологічну і соціальну сутність лісів. У зв'язку з поглибленням економічних, соціальних і екологічних проблем сучасного суспільного розвитку (які є наслідком господарської діяльності і безпосередньо пов'язані зі станом лісоресурсної сфери) у лісовій політиці і практиці лісовирощування відбувається зміщення акцентів до екологічної складової, що зумовило поглиблення принципів стійкого лісокористування, екосистемного лісівництва [Онучин, 2005, С. 78-85 ; Исаев, 2001; Вічевич, 2005], а також формування системи сталого управління лісовим господарством та механізмів соціально-екологічної відповідальності.

На XIII Всесвітньому лісовому конгресі, який пройшов з 18 по 23 жовтня 2009 р. в м. Буенос-Айрес (Аргентина), та зібрав понад 7 тис. учасників зі 160 країн світу, були підняті нагальні проблеми та озвучені перспективи розвитку лісового сектору. Серед розглянутих питань – тенденції сталого лісоуправління у світі, збереження біорізноманіття лісів, інноваційний розвиток лісоресурсної сфери на базі високих технологій, стратегії інвестиційної і фінансової політики стійкого розвитку лісового

господарства, можливості і перспективи міжнародної співпраці у галузі. Важливим блоком роботи конгресу стало обговорення впровадження інноваційно-підприємницьких механізмів державно-приватного партнерства у лісовому секторі [Соколовский, Всемирный, 2009].

Доцільно відмітити, що лісова політика Європейського Союзу (ЄС) щодо розвитку сталого управління лісовими ресурсами базується на принципах, які були проголошені на Конференції Об'єднаних Націй з довкілля і розвитку (Ріо-де-Жанейро 1992 р.), Європейським Парламентом на конференціях міністрів у Страсбурзі (1990 р.), Гельсинкі (1993 р.), Лісабоні (1998 р.), Відні (2003 р.), Варшаві (2007 р.), і отримала відображення у таких відомих документах, як: «Стратегія», «Програма дій товариства в лісовому секторі» (1998 р.) та «Стратегія Європейського Союзу в галузі лісового господарства» (1997 р.). Важливим моментом стратегії ЄС у галузі лісового господарства є проголошення боротьби з ерозією, знелісненням, пожежами та деградацією біорізноманіття, а також інтеграція з політикою щодо захисту довкілля та розвитку сільського господарства, що передбачає впровадження дієвих стимулів, спрямованих на розвиток агролісгосподарювання [Принципы, 1992; Синякевич, 2000; Кузик, 2009]. Зокрема, завдяки Гельсинському (1993 р.) та Монреальському процесам були сформульовані конкретні принципи, критерії, індикатори сталого розвитку та сталого лісоуправління, які ідентифікуються в межах економічної, екологічної та соціальної відповідальності [Углублённый, 2007, Европейский, 1995]. І основна ідея сталого лісоуправління полягає в грамотно організованому лісовому господарстві без збитку для людини, економіки і природи, тобто стале лісоуправління – це модель ефективного лісового господарства [Козырева, 2007, с.12].

Варто відмітити, що визначальною складовою національного сталого розвитку є урахування глобальної ролі лісів. Масштабні процеси знеліснення і значної деградації лісових екосистем обумовлюють негативні явища не тільки на національному, а й на глобальному рівнях, серед яких: порушення

природних циклів і глобальні зміни клімату, зниження рівня біорізноманіття, зростання соціально-еколого-економічних проблем сільських територій і т.д. Усвідомлення важливої ролі лісів у добробуті світового співтовариства зумовило перехід людства від національних лісів до глобального лісового господарства. Основні напрями формування та розвитку глобального лісового господарства, спираючись на існуючі наукові публікації та документи лісоекологічних організацій, узагальнено можна представити [FAO, 2001; Forests in, 2005; UNCED, 1992; Mather, 2000; EEA. Europe's, 2007; Соловій, 2007; Дейнека, 2008] такі: збільшення лісокультурної площі різних країн та планети в цілому; збереження та охорона лісів; ведення лісового господарства відповідно до принципів сталого розвитку; змішане аграрно-лісове використання земель; підвищення ролі лісів з позиції рекреаційного користування; збільшення площі «вуглецевих» лісів тощо. З огляду на проблеми глобального потепління гнучкі механізми Кіотського протоколу в майбутньому можуть стати джерелами значних інвестицій у лісорозведення та лісовідтворення [Дюканова, 2005; Джарти, 2006; Хвесик, 2007. С. 110-115; Рожен, 2009; Кіотський, 2004].

Україна активно бере участь у європейській і міжнародній співпраці в сфері лісогосподарювання. Приєднання України до Паневропейського процесу щодо збереження та захисту лісів Європи дало можливість визначити рівень ведення національного лісового господарства порівняно з європейськими країнами, окреслити напрями реформування лісових відносин у бік сталого лісогосподарювання на міжгалузевій основі.

Тут необхідно зауважити, що можливості лісового господарства в процесі досягнення сталого розвитку суспільства досить обмежені, а економічні та соціальні фактори, що знаходяться за межами лісоресурсної сфери, виявляються найбільш вирішальними щодо забезпечення інтегрованого багатоцільового лісокористування. Тому у контексті світових тенденцій розвитку лісоресурсної сфери для переходу лісового господарства на стійку основу необхідно, щоб економічні, екологічні та соціальні цілі

були інтегровані в управлінські задачі на всіх ієрархічних рівнях господарювання. Це означає, що на сучасному етапі формування механізмів сталого управління лісами України необхідне об'єднання зусиль державних органів лісового господарства та охорони навколишнього природного середовища, лісових підприємств, усіх користувачів сировинними та соціально-екологічними користностями лісу, екологічних некомерційних організацій щодо зміни підходів до лісокористування та лісовирощування, цілеспрямованого регулювання лісових екосистем.

Важливим напрямом розвитку лісоресурсної сфери є формування підприємницьких інтегрованих структур у сільському та лісовому господарствах. Так, на Всесвітньому лісовому конгресі, який проходив у Туреччині (жовтень 1997 р.), особлива увага приділялася проблемі інтеграції сільського та лісового господарства з метою досягнення збалансованого землекористування та сталого розвитку світової економіки [Кожухов,2004]. Єдність і взаємозалежність в екосистемному розвитку лісових та аграрних біогеоценозів (системи земельних, лісових і водних ресурсів) об'єктивно обумовлює необхідність і доцільність формування та розвитку регіональних агролісоекологічних систем (агролісових ландшафтів) у вигляді систем захисних лісових насаджень, сільських лісів і ділянок лісових угідь держлісфонду. Стабільна та стійка лісомеліоративна інфраструктура, процеси агролісомеліоративного виробництва мають істотне значення для екобезпечного та ефективного розвитку сільськогосподарського виробництва, яке позначається на переробній та харчовій промисловості, якості життя, особливо сільського населення [Ришняк,2000; Стадник, 2008; Дейнека, 2008]. У цьому контексті в розвинених країнах спостерігається збільшення обсягів лісорозведення з метою створення захисних лісових насаджень у системі землекористування, і тим самим збільшується лісистість території.

Однак певний фактор сталого розвитку лісо ресурсної сфери залишається без достатньої уваги, а саме: роль підприємництва у

забезпеченні сталого та екосистемного розвитку лісогосподарювання. Це, певною мірою, пов'язано із недостатнім сприйняттям підприємців та підприємництва в цілому як вагомих гравців на макроекономічному та регіональному просторах. Тобто підприємництво нібито розпорошується у конкретних видах економічної діяльності і не розглядається як консолідований чинник зростання у парадигмі сталого розвитку [Какутич, дис. с. 42].

У цьому контексті зазначимо, що в умовах ринкової лібералізації природогосподарювання та лісового господарства одна з провідних ролей у процесах досягнення сталого лісоресурсного розвитку об'єктивно має надаватися саме підприємству як потужному, мобільному та активному елементу ринкових перетворень в усіх сферах суспільного господарювання. За умов наявності цивілізованих та ефективних інституціонально-регулюючих механізмів лісокористування суб'єкти підприємництва шляхом реалізації приватних ініціатив могли б більш ефективніше залучати лісові ресурси та їх властивості (екологічні, соціальні, культурні і т.д.) до системи товарно-грошових відносин, забезпечуючи тим самим формування фінансової основи відновлення та відтворення лісоресурсного потенціалу. Можна також сказати, що ефективна та результативна реалізація лісівничих еколого-економічних та соціальних інтересів господарюючих суб'єктів лісоресурсної сфери передбачає створення нових організаційно-економічних та інституціонально-регулюючих умов для підприємницького лісогосподарювання на еколого-економічних засадах.

Тут слід відмітити наступне: аналіз існуючих програмних документів щодо розвитку лісового сектору дозволив зробити висновок, що останнім часом Урядом України прийнято ряд документів, які певною мірою сьогодні формують сучасну лісову політику та обумовлюють трансформацію лісових відносин у напрямку сталого розвитку, поступового переходу на ринкову модель лісогосподарювання і, таким чином, визначають необхідність розвитку лісогосподарського підприємництва. Так, «Концепція

реформування та розвитку лісового господарства» (2006р.) [Концеп.реформ.2006] передбачає: розроблення критеріїв (показників) ефективного управління лісами; збільшення лісистості території до науково обґрунтованого рівня; нарощування ресурсного та екологічного потенціалу лісів; збереження біологічного різноманіття лісових екосистем; підвищення стійкості лісових екосистем до впливу негативних факторів навколишнього середовища, зростаючого техногенного навантаження, змін клімату; ефективне використання лісових ресурсів в умовах ринкових відносин; забезпечення екологічно орієнтованого та комплексного використання лісових ресурсів з урахуванням їх ландшафтної та регулюючої значення; удосконалення фінансово-економічного механізму; забезпечення самоокупності та прибутковості ведення лісового господарства та ін. Для досягнення поставлених завдань згідно з Концепцією, передбачається поступова реструктуризація неефективних лісгосподарських підприємств шляхом їх відокремлення і створення деревообробних підприємств (філіалів) та реалізації їм деревини на ринкових умовах; через поєднання заходів державної підтримки та впровадження ринкового механізму; створення конкурентних засад надання послуг лісовому господарству. При цьому в Концепції наголошується на необхідності законодавчого врегулювання питань цільового виділення земель під захисне лісорозведення; забезпечення державної підтримки створення захисних та полезахисних смуг, що перебувають у приватній та комунальній власності [Концепція, 2006].

Таким чином, «Концепція реформування та розвитку лісового господарства» закладає основні екологічні орієнтири розвитку лісового господарства в ринкових умовах природогосподарювання та закладає основи розвитку підприємницького лісо господарювання.

У цьому контексті важливо відмітити «Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 року» (2007 р.), в якій значна увага приділяється проблемам та напрямам невиснажливого використання тваринних та рослинних ресурсів, екологізації лісового господарства

відповідно до принципів екологічно збалансованого, сталого лісокористування [Про схвалення Концепції, 2007]. В інтегральному вигляді згідно з положеннями цієї Концепції зазначимо такі складові раціонального використання та відтворення лісових ресурсів:

- необхідність впровадження в систему ведення лісового господарства екосистемного підходу;
- формування та розвиток екологічного (екосистемного) лісівництва;
- розширене багатоцільове відтворення лісових ресурсів;
- запровадження систем повної відповідальності в лісоресурсній сфері;
- гармонічне поєднання державних та ринкових механізмів лісокористування;
- інституціональне забезпечення раціоналізації використання та відтворення лісових ресурсів на ринкових засадах.

Аналіз основних положень організації лісового господарства на засадах сталого розвитку, які містяться у зазначених документах, дозволяють зробити висновок, що сформовані організаційно-економічні заходи щодо ринково орієнтованої трансформації лісогосподарювання та екологізації використання та відтворення лісових ресурсів обумовлюють необхідність розвитку підприємництва у цій сфері природокористування. При цьому особлива увага приділяється проблемі розширеного відтворення лісів на еколого-економічних засадах.

Необхідно зазначити, що дослідження еколого-економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері потребує перш за все загального розуміння сутнісно-змістовної основи функціональної структури лісоресурсного комплексу з точки зору системного підходу, а також конкретизації певних категорій, що мають відношення до цієї сфери природогосподарювання. Сутнісно-змістова основа, визначальні принципи, структурно-функціональні складові лісоресурсного комплексу, лісоресурсної сфери досліджені досить глибоко і знайшли відображення у багатьох

наукових працях [Коваль; Антонюк; Антоненко; Андреева, 2002; Карпук, 2004; Дзюбенко, 2006].

У межах необхідності дослідження еколого-економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері нами в інтегральному вигляді сформовано функціональну схему лісового комплексу (рис.1.1). При цьому відмітимо, що в праці І.Я. Антоненко [Антоненко, 2008, с.8-36] сформовано та узагальнено ключові поняття, що стосуються розуміння лісоресурсного комплексу: територіально-соціально-економічна система, лісоресурсний простір, лісоресурсні компоненти, лісоресурсні підкомплекси.

Так, територіально-соціально-економічну систему (ТСЕС) формують суб'єкти господарювання, які знаходяться в тісних взаємозв'язках та визначають структуру виробничих процесів на певній території. При цьому ТСЕС поділяється на ряд функціональних підсистем: регулюючу, виробничу та соціально-екологічну, які визначають сталий розвиток регіону. До структури ТСЕС входить природно-ресурсна підсистема, яка представляє собою сукупність природних ресурсів (земельних, лісових, водних, нерудних та корисних копалин), що використовуються в процесі суспільного виробництва [Мазур, Регіональна, 2000, с. 17; Коваль, Регіональна, 2005, с. 49; Антоненко, 2008, монограф. с.8-9].

Далі слід відмітити, що для розуміння сутнісно-змістовної основи лісового (лісоресурсного) комплексу та особливо лісоресурсної сфери важливе значення має поняття лісоресурсного простору, яке сформовано на основі уявлення про фізичний і економічний простір. Так, *лісоресурсний простір* визначається як певне середовище знаходження і розвитку галузевих структур (підкомплексів) лісового комплексу, вираженого в якісних і кількісних характеристиках, сформованих на певній території з метою максимально можливого забезпечення регіонів і країни в цілому лісовими ресурсами без нанесення шкоди економічному простору та довкіллю. Таким чином, лісоресурсний простір являє собою середовище, де в просторовому відношенні раціонально розміщені лісові екосистеми,

лісогосподарські підприємства, лісозаготівельні і лісопереробні виробництва, які виробляють продукцію для внутрішніх і зовнішніх потреб [Степаненко, Лісовий, 2007, с. 151-161].

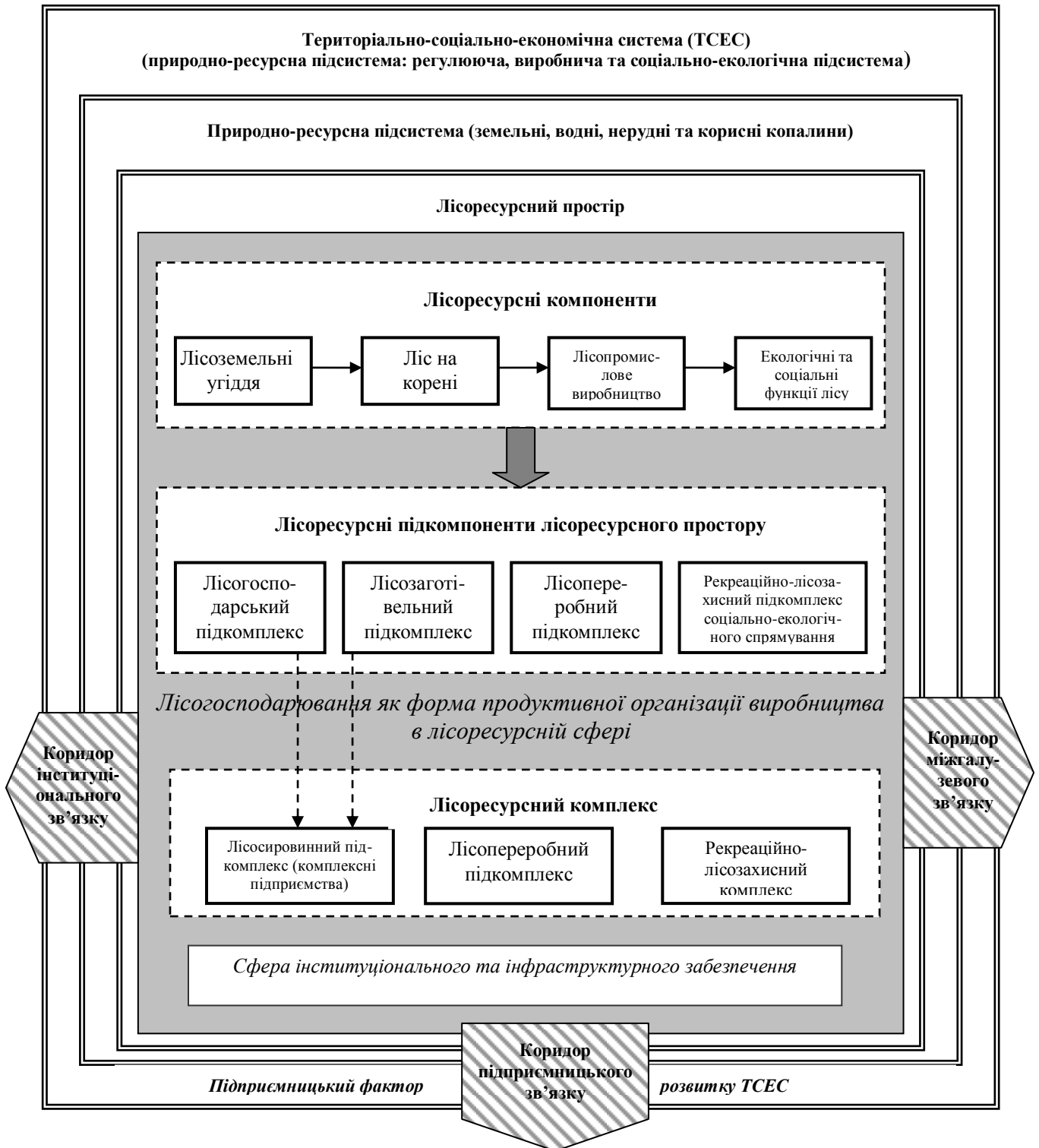

Рис.1.1. Функціональна структура лісоресурсного комплексу

При цьому, елементарним об'єктом лісоресурсного простору є лісовий масив, що складається із земельного угіддя, породного складу лісових насаджень, їх вікової структури, певних лісорослинних умов. Це так звана лісова екосистема, або локалітет, у географічному розумінні [Антоненко,2008, с.31].

Лісоресурсний комплекс як вагома складова територіально-економічно-соціальної системи узагальнено представляє собою сукупність лісосировинного підкомплексу (комплексних підприємств), лісопереробного підкомплексу та рекреаційно-лісозахисного комплексу. До їх складу, залежно від їх місцезонашування і обсягу діяльності, можуть бути віднесені лісові ресурси (лісові екосистеми), окремі лісові підприємства чи інтегровані підприємницькі структури (лісогосподарські, лісоексплуатаційні, деревообробні, лісорекреаційні, лісозахисні структури тощо) в межах адміністративно-територіальних утворень, а також різні об'єкти інфраструктурного забезпечення та інституції [Антоненко, Еколого-економічні, 2008, с.16]. Також *лісоресурсний комплекс* визначається як просторово і ресурсно ідентифікований об'єкт лісу, що включений у процес господарського освоєння і забезпечує його нормальне технологічне та соціально-культурне функціонування. Різні виробничі структури, що об'єднуються в комплекс, пов'язуються організаційно, технічно і технологічно, а економічна самостійність їх при даній формі спростовується, оскільки спеціалізовані виробництва перетворюються в багатогалузеві [Карпук, 2004,с.56].

Поняття «лісоресурсна сфера», як свідчить аналіз наукових публікацій, майже не розглядається, оскільки є синонімом лісоресурсного комплексу. Так, наприклад, в роботі [Степаненко,2008, с.6] лісоресурсна сфера розглядається як поєднання різного рівня виробничих структур, в результаті якого здійснюється ефективне суміщення ресурсних компонентів лісогосподарського виробництва, лісоексплуатації,

деревообробки, використання екологічних і соціальних функцій лісу, мисливства і побічного лісокористування.

Таким чином, у загальному плані *лісоресурсна сфера* розглядається нами як гармонічне поєднання господарських структур та інших зацікавлених сторін різного ієрархічного рівня з відповідною системою організаційно-економічних, еколого-економічних та соціально-економічних відносин у сфері багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів у межах лісоресурсного простору на міжгалузевій основі з урахуванням принципів глобального лісового господарства.

Слід зауважити, що поряд із дефініціями «лісоресурсний комплекс» та «лісоресурсна сфера» часто вживаються й суміжні з ними поняття «лісовий сектор» і «лісовий комплекс». Так, у ринкових умовах господарювання лісовий сектор розглядається як поєднання сфери обігу продукції, що виробляється, а також коштів, які утворюються на базі використання лісових ресурсів. Лісовий сектор розглядається і як частина національного економічного комплексу, яка має свою специфічну структуру і охоплює значно ширшу сферу економіко-правових відносин, ніж лісовий комплекс, який стосується здебільшого організаційно-виробничих стосунків суб'єктів цього виду господарської діяльності [Голуб, Теоретичні, 2003, с.216-217].

Оскільки в роботі досліджуються можливості розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах, то це, звісно, обумовлює необхідність розгляду понять сталого лісокористування, сталого та екосистемного управління лісами, а також вихідних принципів екологізації лісоресурсного комплексу.

Перш за все розглянемо сутнісно-змістовну основу *сталого розвитку лісоресурсної сфери* як визначальну ідеологію раціонального використання та відтворення лісових ресурсів. Так, у проекті декларації Конференції міністрів з охорони лісів у Гельсинки (1993 р.) говориться, що стале лісокористування означає управління лісами і лісовими площами та їх

використання таким чином і з такою інтенсивністю, які забезпечують їх біологічну різноманітність, продуктивність, здатність до відновлення, життєздатність, а також здатність виконувати в даний час і в майбутньому відповідні екологічні, економічні і соціальні функції на місцевому, національному і глобальному рівнях без збитку для інших екосистем. Далі в проекті декларації відмічалось, що лісові ресурси і лісові площі повинні використовуватися на стійкій основі для задоволення соціальних, екологічних, культурних і духовних потреб нинішнього і майбутніх поколінь людства [Что такое устойчивое лесопользование? (ел.рес-с)] .

У роботі [Международный,2002] також відмічається, що стале управління лісовим господарством передбачає утримання та використання лісів таким чином та в такій мірі, при яких зберігаються їх продуктивність, регенераційна здатність, біорізноманіття та потенціал для виконання ними сьогодні і в майбутньому екологічних, економічних і соціальних функцій як на місцевому, так і національному та світовому рівнях. При цьому стале управління лісами як система господарювання в лісовому комплексі повинна відповідати сучасним екологічним вимогам, враховувати довготривалі інтереси місцевого населення, а також бути економічно обґрунтованою.

У роботі [Теоретичні та технологічні, 2009] ведення лісового господарства та лісокористування на засадах сталого розвитку розглядається як науково обґрунтоване ведення лісового господарства і використання лісових ресурсів, яке здатне забезпечити життєздатність і стабільність розвитку лісових екосистем у цілому і, зокрема, їх біорізноманіття, продуктивності, здатності до відновлення та спроможності виконання ними у прогнозованому діапазоні змін біотичних, абіотичних та антропогенних чинників як у сьогодні, так і в майбутньому еколого-економічних, соціальних та інших функцій на місцевому, національному та глобальному рівнях.

Як уже зазначалося вище, в основу досягнення сталого лісоресурсного розвитку має бути покладений екосистемний принцип лісоуправління та

ведення лісового господарства. Стале управління лісами спирається на екосистемний принцип ведення лісового господарства. Тут доцільно відмітити, що екосистемний підхід був офіційно проголошений на П'ятій конференції сторін Конвенції з біорізноманіття (що пройшла в травні 2000 року в Найробі) та прийнятий урядами 182 країн. Екосистемний підхід являє собою стратегію комплексного управління земельними, водними та живими ресурсами, спрямовану на охорону та стале використання на основі принципу справедливості [Писаренко, 2006; Хенне, 2001 Ел. Рес.].

Метою екосистемного управління лісами є збереження, забезпечення сталості лісових екосистем різних ієрархічних рівнів, а також більш повна реалізація їх екологічних функцій у процесі ведення лісового господарства. При екосистемному веденні лісового господарства всі заходи розглядаються через екологічну призму, і при виборі найбільш економічно обґрунтованого варіанта оцінюється повний спектр екологічних наслідків [Онучин, 2005]. Складовою екосистемного управління є екологічно орієнтоване лісівництво стосовно лісовідновлення та лісорозведення, яке розглядається як комплекс лісогосподарських заходів, що забезпечує відтворення і формування максимально подібних до корінних лісостанів насаджень за генезисом, наближеним до природних аналогів [Теоретичні та технологічні, 2009].

Поняття екосистемного лісоуправління пов'язано з наявністю таких нових термінів, як «сталий лісовий менеджмент», «екосистемний підхід до лісового менеджменту», «екологічно сталий лісовий менеджмент», та інших [Соловій, Трансформація, 2007; Дейнека, ?; UNCED; Christofer Upton, 1996], які у вітчизняній практиці лісогосподарювання ще не мають практичного застосування і є здебільшого предметом теоретичних досліджень.

Розглянемо інтерпретацію дефініції «екологізація», яка використовується досить давно і трактується дуже широко [Бронштейн, 1990, 153-154; Веклич, Синякевич, Мельник Л.Г.; Кислий]. У загальному вигляді екологізація розглядається як трансформація загальноекономічних пропорцій, що веде до створення екологічної економіки [Марченков, 2000, с.5]. Екологізацію

господарської діяльності визначають як процес створення, освоєння та використання у виробництві науково-технічних, технологічних, адміністративно-правових та соціально-економічних нововведень, у результаті якого підвищується біосферосумісність господарських систем [Бородин, 2006,с.9]. На думку В.Г. Глушкової та С.В. Макара [Глушкова, 2003, с.16], екологізація – це процес впровадження технологічних систем, управлінських та інших рішень, що дозволяють підвищити ефективність використання природних ресурсів при збереженні якості навколишнього середовища.

Певною мірою, за класичним визначенням В.Г. Сахаєва та В.Я. Шевчука, екологізація включає наступні аспекти: раціоналізацію природокористування на основі збалансування еколого-економічних інтересів суб'єктів господарювання; розв'язання екологічних та економічних протиріч, що виникають у процесі господарської діяльності; створення економічного механізму екологізації виробництва, зниження впливу факторів дестабілізації стану навколишнього середовища через здійснення природоохоронних заходів [Сахаєв, 1995]. Згідно з роботою [Мішенін, 1998, с.12] екологізація суспільного виробництва, зокрема, передбачає більш якісне та кількісне використання фінансово-економічних і правових принципів та інструментів раціоналізації природокористування адміністративно-ринкової орієнтації (екологічний аудит, екологізація системи оподаткування, екологічне страхування та ін.).

Слід зазначити, що з огляду на сутнісно-змістовну основу дефініції «екологізація» необхідно також говорити і про екологізацію [Кислий В.М.] управління та екологізацію підприємництва [Какутич, Шоган]. Так, Є. Ю. Какутич екологізацію підприємницької діяльності визначає як процес забезпечення прийнятної для суспільства та відповідної нормативно-правовим вимогам якості навколишнього середовища та ощадливого використання природних ресурсів, що здійснюється створенням та реалізацією економічного механізму збалансування інтересів господарських

суб'єктів і суспільства у царині еколого-економічних відносин та розв'язання еколого-економічних протиріч [Какутич, 2008, с. 105].

Продовжуючи дослідження багатоваріантності терміна «екологізація», зазначимо, що екологізація виробництва формує матеріально-технічну та організаційно-управлінську основу екологічно сталого, екобезпечного соціально-економічного розвитку суб'єктів господарювання різного ієрархічного рівня (перш за все підприємств), національних господарських комплексів, у тому числі лісоресурсного, а також регіонів (територій). Так, стосовно лісового комплексу «екологізація виробництва» у загальному вигляді визначається як система видів діяльності його галузевих структур, що забезпечують зниження негативного впливу виробництва і запобігання порушенню екологічної рівноваги природного середовища. Екологізація лісогосподарського виробництва може здійснюватися на основі раціоналізації лісогосподарської діяльності, що спрямована на вдосконалення технологічних процесів у лісокультурному виробництві, на рубках догляду за лісом, рубках головного користування тощо [Бабич, 2005].

У роботі [Литвиненко, 1998, с. 69] екологізація лісового господарства представлена широким спектром заходів, що включають: збереження лісів, підвищення їх соціально-екологічної ролі; екологічне лісорозведення, сприяння природному відновленню лісів; впровадження більш ефективних еколого-економічних методів (підходів) щодо управління лісовим господарством, зокрема лісовідновленням; створення системи критеріїв та індикаторів сталого управління лісовим господарством; широкомасштабне впровадження ресурсозберігаючих, безвідходних, екологічно чистих та найбільш безпечних технологій тощо.

Далі необхідно зазначити, що в умовах ринкових відносин ефективність функціонування лісоресурсного комплексу на засадах сталого розвитку (особливо в лісоексплуатації) пов'язується з формуванням комплексної системи соціальної відповідальності підприємницьких бізнес-структур, яка певною мірою стає складовою екологізації відтворювальних

процесів. Це має прояв у тому, що, сталість підприємств лісоресурсного комплексу потребує заміни суспільних відносин, орієнтованих на ефективність для власників та акціонерів, на систему, при якій розширюється коло стейкхолдерів та враховуються соціальні та екологічні параметри у процесах планування діяльності лісових підприємств. При цьому соціальна відповідальність у лісоресурсній сфері має специфічні характеристики, оскільки ліси як елементарний об'єкт лісоресурсного простору мають не лише економічне, а й екологічне та соціальне значення [Степанова, Мішенін, 2008].

Зазначимо, що принципи соціальної відповідальності в лісовому комплексі окреслені у наукових працях К. Аптона, І.Артемьева, А. Блейкелі, П.Кравця, Д.Парка, І.Пітера, А.Птичникова, І.Синякевича. Функціонування механізму соціальної відповідальності є вимогою ринку та інструментом забезпечення довіри до продавців лісової продукції в тому, що вони не реалізують продукцію з деревини, яка заготовлена екодеструктивними засобами. При цьому фінансова стабільність лісових підприємств виходить не в наслідок отримання ними екологічної та соціальної антиренти. З цих позицій досить вагоме місце в соціальній відповідальності підприємницьких бізнес-структур лісоресурсного комплексу займає система екологічної сертифікації, яка передбачає сертифікацію лісів, управління та менеджменту, а також систему відстежування ланцюжка походження деревини від виробника до кінцевого споживача [Мішенін, Соціальна, 2008, с.365-372].

Таким чином, соціальна відповідальність підприємств лісоресурсної сфери передбачає, щоб лісові підприємства самі на добровільній основі інтегрували соціально-екологічні обов'язки в свою суспільно-виробничу діяльність. Соціальна відповідальність певною мірою визначає, на наш погляд, підприємницький підхід суб'єктів господарювання до раціонального використання та відтворення лісових ресурсів, оскільки пов'язана з ініціативною та новаторською діяльністю, а також з оцінкою прийнятності ризику.

Отже, необхідно зробити висновок, що визначення екологізації на різних ієрархічних рівнях господарської діяльності відображає в основному наступне: це процес, зміст якого полягає в забезпеченні досягнення параметрів сталого розвитку еколого-економічних систем та підвищення екологічної безпеки на основі узгодження еколого-економічних інтересів та вирішення відповідних протиріч, що виникають у процесі природогосподарювання; це комплексний процес, оскільки включає технологічні, організаційно-економічні, управлінські складові для вирішення еколого-економічних проблем природокористування. З урахуванням функціональної структури лісоресурсного комплексу та взаємозалежності економічних, екологічних і соціальних компонентів використання та відтворення лісових ресурсів *екологізація лісоресурсної сфери* нами визначається як система технологічних, організаційно-економічних та інституціонально-регулюючих процесів інноваційного характеру, що забезпечують стале, екологічно збалансоване та соціально відповідальне інтегроване багатоцільове використання та відтворення лісових ресурсів. У цьому визначенні ми зробили акцент на тому, що екологізація як процес пов'язана також із соціально відповідальним лісокористуванням і є його складовою.

Таким чином, формування еколого-економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері пов'язується з екологізацією відтворювальних процесів лісогосподарювання, яка забезпечує реалізацію принципів сталого лісокористування, екосистемного управління лісами, а також із становленням механізму соціальної відповідальності підприємницьких бізнес-структур.

Еколого-економічні засади розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері визначаються принципами сталого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів, а також особливостями підприємницького підходу до вирішення еколого-економічних проблем у лісогосподарюванні.

Еколого-економічні засади підприємницького лісогосподарювання формуються в межах:

1. Трансформації суспільної парадигми сприйняття лісів, що ґрунтується на узгодженні сталого соціально-економічного розвитку та екологічно збалансованого використання та відтворення лісових ресурсів, а також необхідності екологізації економіки лісового сектору.
2. Формування державної лісової політики на засадах сталого лісокористування, збільшення ресурсного та екологічного потенціалу лісів.
3. Поступового впровадження у практику лісогосподарювання системи сталого та екосистемного управління лісами.
4. Необхідності міжсекторальної (міжгалузевої) інтеграції у сфері багатоцільового лісокористування та реалізації екологічних функцій лісів.
5. Організації інтегрованого багатоцільового та комплексного використання лісових ресурсів, розширеного відтворення лісів на ландшафтно-екосистемній основі.
6. Інституціонально-регулюючих трансформацій, які визначають напрямки ринково орієнтованого реформування лісового господарства.
7. Узгодження національної системи ведення лісового господарства відповідно до міжнародних нормативів та параметрів лісогосподарювання, які, зокрема, передбачають здійснення екологічної сертифікації лісів.
8. Глобалізації лісового господарства, підвищення значення лісів у збереженні біорізноманіття та забезпеченні пом'якшення клімату.

У взаємозв'язку визначальні еколого-економічні та соціальні орієнтири розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері представлені нами на рис. 1.2. Тут слід констатувати, що дослідження та осмислення основ сталого, екологічно збалансованого розвитку лісоресурсного комплексу пов'язується з лісогосподарюванням.

Рис. 1.2. Визначальні соціально-еколого-економічні орієнтири розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері (ЛРС)*

*Примітка. Авторська розробка

При цьому слід сказати, що сутнісно-змістовна основа лісогосподарювання здебільшого адекватна розумінню щодо здійснення лісогосподарського виробництва або ведення лісового господарства суб'єктами господарювання, а також діяльністю у сфері використання та відтворення лісових ресурсів. На наш погляд, зміст лісогосподарювання має бути поглиблений згідно з існуючим у теорії господарського механізму поняттям «господарювання» [Осипов, 1994, с.35-37], яке пов'язується з продуктивною організацією виробництва та вибором із можливих варіантів оптимальних управлінських рішень щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання певних благ. У відповідності до методології розуміння дефініції «господарювання», яка викладена в роботі Ю.М.Осипова «Теорія господарського механізму» [Осипов, 1994, с.35-38], методологія розуміння лісогосподарювання на

засадах сталого управління лісоресурсним комплексом повинна включати такі моменти щодо сутнісно-змістовної основи цього поняття:

1. Господарювання в лісоресурсній сфері забезпечує організацію продуктивної взаємодії складових продуктивних сил у лісовому комплексі з урахуванням прояву соціально-екологічних функцій лісових ресурсів в інших галузях.

2. Практична реалізація суб'єктами виробництва лісового комплексу продуктивної організації використання та відтворення лісових ресурсів згідно із принципами сталого управління, формує суть господарювання в лісоресурсній сфері.

3. Лісогосподарювання передбачає економне використання лісоресурсного потенціалу та збереження екологічного потенціалу лісів, в іншому випадку це вже не господарювання в лісоресурсній сфері. З цих позицій лісогосподарювання, на наш погляд, тісно пов'язане з поняттями «природокористування» та «екологічність лісокористування» [288,с.8].

4. Продуктивна організація лісокористування як система лісогосподарювання включає в себе технологічну організацію, управлінську організацію та інші організаційні складові соціально-еколого-економічного спрямування у сфері використання та відтворення лісових ресурсів.

5. Господарювання в лісоресурсній сфері здебільшого знаходить вираження в організації самої можливості щодо виробництва, обміну та споживання лісових благ (сировини, екосистемних послуг).

Таким чином, *лісогосподарювання* як система підприємницького підходу до використання та відтворення лісових ресурсів на еколого-економічних засадах – це сукупність дій та заходів господарюючих суб'єктів, спрямованих на здійснення продуктивної організації, прийняття та реалізацію найбільш оптимальних економічних рішень щодо використання, охорони та відтворення ресурсного та екологічного потенціалу лісів для задоволення індивідуальних, комерційних та суспільних потреб у сировинних та соціально-екологічних функціях лісових ресурсів на принципах сталого та

екосистемного управління лісокористуванням і досягнення відповідних економічних, екологічних та соціальних цілей з мінімальними витратами. При цьому лісогосподарювання передбачає постійну оцінку співвідношення комплексних результатів лісокористування та необхідних витрат.

Розвиток підприємництва на еколого-економічних засадах в лісоресурсній сфері як вид діяльності та особливий тип господарської поведінки повинен бути в основі реалізації принципів сталого розвитку, безпосередньо має зв'язок з процесами екологізації та соціальної відповідальності, а також визначає сутність лісогосподарювання як продуктивної організації використання та відтворення лісових ресурсів.

1.2. Еколого-економічний аналіз стану лісоресурсної сфери в напрямку формування підприємницьких ініціатив

Дослідження еколого-економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері вимагає аналізу відповідних лісоекологічних, еколого-економічних передумов, що характеризують сучасний стан використання та відтворення лісових ресурсів у контексті принципів сталого розвитку.

Безумовно, першочерговим завданням розвитку лісового господарства (як зазначалося у підрозділі 1.1) є розширене відтворення лісових ресурсів, збільшення лісистості території до оптимального рівня, створення захисних лісових насаджень та полезахисних смуг.

Вирішення еколого-економічних проблем, що склалися сьогодні в лісовому комплексі України та суміжних галузях природогосподарювання, обумовлює об'єктивну необхідність гармонізації стратегічних напрямків розвитку лісоресурсної сфери на міжгалузевих засадах та організації системи ведення лісового господарства на підприємницьких засадах відповідно до ринкових трансформацій.

Програмно-цільовий аспект лісовідновлення та лісорозведення закладено у «Державній цільовій програмі «Ліси України» на 2010-2015 роки» (див.

дод. А.1), згідно з якою передбачається досягнення наступних показників: доведення рівня лісистості території до 16,1% (до 2015 р.), створення до 2015 року 429,5 тис. га лісів, відновлення 231,2 тис. га лісових угідь та ін. Необхідно констатувати, що такі лісогосподарські заходи, безумовно, необхідні, оскільки серед європейських країн Україна (після Туреччини) є найбільш лісодефіцитною (рис.1.3).

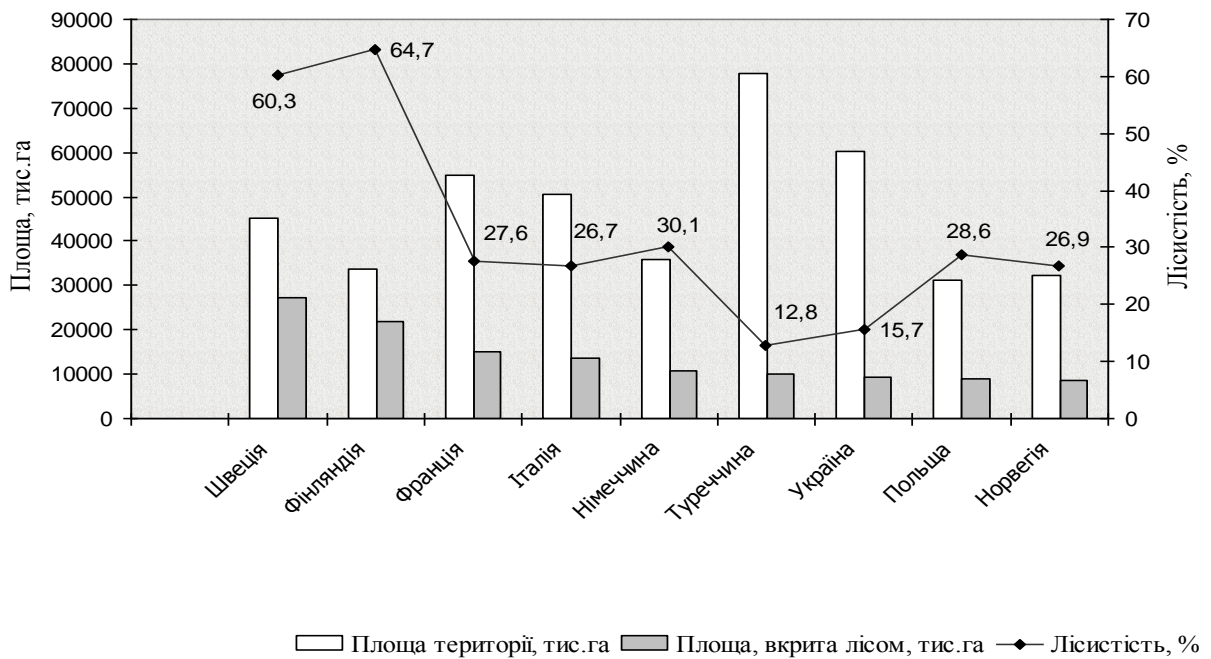

Рис. 1.3. Характеристика лісистості територій окремих країн Європи

У цілому, питанню лісистості, зокрема проблемі науково-прикладного обґрунтування показників формування оптимальної лісистості України, присвячено велику кількість наукових робіт [Бяллович, 1972; Бяллович, 1972; Глебов, 2007; Львович, 1963; Молчанов, 1966; Підсумковий, 1980]. За оптимальну визначено лісистість, при якій ліс найбільш повно впливає на умови навколишнього середовища, ефективно виконуючи різноманітні природоохоронні функції, даючи національному господарству потрібну кількість деревини [Савищук, 2004]. За розрахунками різних науковців, оптимальна лісистість території країни повинна складати 20-28% [Мішенін, мон. С. 21, 236; Литвиненко, дис. 41, 121; Ткач, 2008]. Відомими

спеціалістами Українського науково-дослідного інституту лісового господарства і агролісомеліорації ім. Г.М. Висоцького здійснено комплексні дослідження щодо розрахунків нормативів оптимальної лісистості для території України [Бяллович, 1970]. У табл. А.1 наведена інформація щодо оптимальної лісистості окремих областей України за лісогосподарськими таксонами. Для досягнення оптимальної лісистості території України, були розраховані необхідні площі масивних лісів і систем насаджень різного цільового призначення (цільових груп захисних насаджень): прирічкових, протиерозійних, полезахисних, придорожніх, насаджень зелених зон міст, селищ міського типу і курортів тощо, що відображені в табл. А.2.

Тут слід зазначити, що нормативний характер показників лісистості територій відповідно до системи насаджень різного цільового призначення повинен поступово реалізовуватися в системі інституціонально-регулюючих заходів щодо розширеного відтворення лісових ресурсів на міжгалузевій основі, оскільки певною мірою можна ідентифікувати суб'єкти господарювання, які повинні досягати збільшення лісових насаджень з метою досягнення оптимальної лісистості, в Україні здійснюється в основному шляхом створення нових лісів. Так, у роботі [Гладун, Перспективи, 2006, с. 65] зазначається, що для досягнення рівня лісистості 19% потрібно щороку упродовж двадцяти п'яти років (починаючи з 2006 року) заліснювати не менше 100 тис. га. І тут слід зауважити, що за 7 років (2002-2008 рр.) дії «Державної цільової Програми «Ліси України» на 2002-2015 рр.» було створено всього 108,9 тис.га нових лісових масивів, основна частина яких (63%) була посаджена у Степовому регіоні. Згідно із звітністю Держкомлісгоспу України, у 2008 році найбільших успіхів у лісорозведенні досягли в Херсонській області, де було створено 5413 га нових лісів (або 20% від площі лісорозведення в Україні). Але слід зазначити, що в 2008 році усі лісокультурні роботи в Херсонській області проводились на вирубках горільних лісів 2007 року і до лісорозведення їх навряд чи можна віднести. І це не єдиний факт надання інформації, яка не відповідає об'єктивним змінам

у сфері лісорозведення. Це пояснюється тим, що створення нових лісів дотується державою, а тому існують спокуса й можливість отримати державні кошти, не використавши їх за призначенням [Степи України, ел. рес-с]. З огляду на подібні проблеми постає питання не тільки щодо достовірності галузевої статистики з лісорозведення, а й необхідності розвитку підприємницьких ініціатив у сфері відтворення лісових ресурсів, оскільки виключно державна система лісогосподарювання є недостатньо ефективною. Таким чином, необхідно вказати на необхідність створення ефективної державної системи контролю та моніторингу щодо екологічно збалансованого лісорозведення, а також створення інституціонально-регулюючих та стимулюючих механізмів для залучення підприємницьких структур до багатоцільового лісорозведення. Інакше організаційні зусилля та економічні ресурси з боку держави щодо збільшення лісистості України можуть бути витрачені марно. Вирішення цієї проблеми потребує застосування механізмів державно-приватного партнерства та залучення підприємницьких бізнес-структур до лісогосподарювання, як свідчить досвід зарубіжних країн, зокрема Польщі [Гулик, 2005].

У цьому контексті необхідно зазначити, що кризова ситуація в економіці України обумовлює те, що численні обґрунтування необхідності збільшення площі лісів, в першу чергу на державному рівні, мають суттєву проблему, а саме: недостатні обсяги фінансового забезпечення лісорозведення. Зокрема, для виконання «Державної цільової програми «Ліси України» на 2010-2015 роки» (2009 р.) необхідні кошти в сумі 22 млрд грн. Так, на лісорозведення державою виділяється приблизно 2,2 млрд грн, або 28% від загального бюджетного фінансування Програми (8,2 млрд грн). Таким чином, основне фінансове навантаження для забезпечення реалізації запланованих результатів припадає на лісову галузь – майже 13,8 млрд грн [Держ. Прогр, 2009 р.]. Це ще раз підтверджує тезу про те, що незадовільне фінансове забезпечення розширеного відтворення лісових ресурсів обумовлює необхідність стимулювання підприємницьких ініціатив, розвитку державно-

приватного партнерства та потребує відповідних інституціонально-регулюючих заходів.

Слід зазначити, що оскільки в економіці України аграрний сектор займає визначальне місце і стан земельних ресурсів має екодеструктивний характер, про що свідчать численні наукові публікації [Гладун; Фурдичко; Лісова політика, синякевич 2008; Ліс у степу], то збільшенню обсягів площ захисних лісових насаджень у межах агролісових ландшафтів приділяється особлива увага. Про це свідчить, зокрема, «Концепція збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року», в якій сформовані пріоритетні напрямки діяльності у сфері створення умов для збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем, серед яких: зменшення площі орних земель до 37 - 41% країни шляхом виведення земель водоохоронних зон, деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених сільськогосподарських угідь; розширення площі полезахисних смуг та інших захисних насаджень відповідно до науково обґрунтованих показників; створення нових та розширення площі існуючих територій та об'єктів природозаповідного фонду в межах сільськогосподарських угідь; створення умов для забезпечення неперервності природних ділянок в межах сільськогосподарських угідь [Про концепцію збалансованого]. Зазначені аспекти зумовлюють необхідність приділення особливої уваги екологічно збалансованому розвитку агролісомеліорації в Україні на підприємницьких засадах.

Таким чином, необхідно констатувати, що однією із головних складових лісової політики є лісорозведення на міжгалузевій основі, яке забезпечує створення екологічно стійкого середовища, а також зменшує дію екодеструктивних явищ та процесів у різних сферах природогосподарювання. І в цьому відношенні необхідно відмітити, що структура земельних угідь України характеризується надмірною та екологічно необґрунтованою сільськогосподарською освоєністю території. Землі сільськогосподарського призначення займають 71,3% території

України. Сільськогосподарські угіддя (69,2%) на 53,8% представлені орними землями, 9,6% – пасовища, 4,4 % – сіножаті, 1,5% – багаторічні насадження, 0,7 % – корчі. [За даними Державного комітету лісового господарства України, 2007]. Така ситуація в аграрному секторі актуалізує розширення площ лісомеліоративних насаджень, зокрема полезахисних лісових смуг. І наявний агролісомеліоративний фонд через недбале відношення та певну невизначеність щодо господарської належності втрачає меліоративний потенціал, піддається інтенсивному знищенню [Гладун, 2006; Фур дичко; Ліс у степу]. При цьому обсяги створення полезахисних смуг та захисних насаджень в Україні мають негативну тенденцію (рис. 1.4). Зокрема станом на початок 2005 року площа полезахисних лісових смуг в Україні порівняно з 1990 роком скоротилася на 10 тис. га. Виходячи з динаміки створення (рис. 1.4) й передачі в експлуатацію (у 1995 р. – 3152 га, у 2005 р. – 164 га) полезахисних лісових смуг та враховуючи правову невизначеність цих земель, їх площа, за прогнозами деяких вчених, має тенденцію до подальшого скорочення. Така ситуація спостерігатиметься і з іншими захисними насадженнями [Лицур, 2005, с. 172].

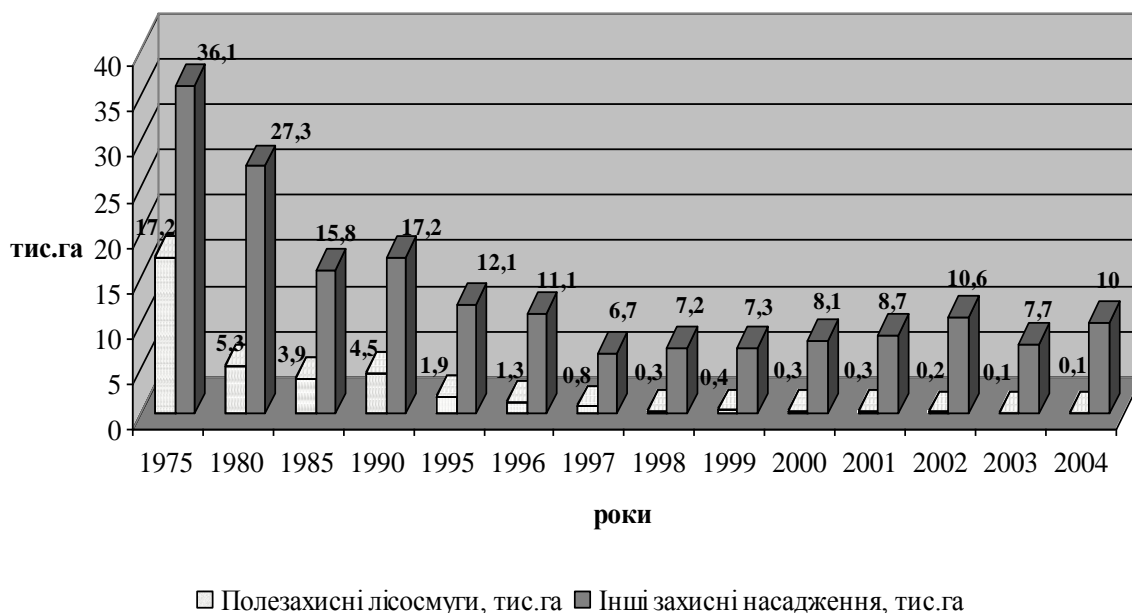

Рис. 1.4. Обсяги створення насаджень підприємствами Держкомлісгоспу України [Лісова галузь. <http://woodex.ua>]

Варто зазначити, що в Україні створено близько 1,4 млн га захисних лісових насаджень різного цільового призначення, у тому числі площа полезахисних лісових смуг становить 442 тис га (лише 1,5 % території країни [Фурдичко, 2008, с. 17] за оптимальної – 5,7 % [Ткач, 2008]), що захищають близько 30% ріллі. Для захисту іншої частини ріллі необхідно створити полезахисних лісових смуг в 2-3 рази більше від існуючої кількості (за умови виконання повного обсягу створення всіх інших видів захисних лісових насаджень і збереження існуючих) [Концепція, Фурдичко, 2008, с. 14].

Сучасний стан земель обумовлює потребу у створенні 156 тис. га полезахисних і стокорегулюючих лісових смуг, а також 142 тис. га захисних лісових насаджень вздовж річок. За даними Держкомзему України, площа неугідь, на яких можливе створення протиерозійних лісових насаджень, становить 1030 тис. га, зокрема, пісків – 166 тис. га, ярів і балок – 141, кам'янистих земель – 318, інших (еродовані, дефляційно небезпечні, крутосхили) – 405 тис. га [Шляхи, Юхновський та ін., 2009, с. 63]. Необхідності інтенсифікації створення захисних лісових насаджень та забезпечення сталості цього процесу у часі вимагає і той факт, що приріст еродованих земель щороку становить 80 тис. га, водній і вітровій ерозії піддається близько 15 млн га сільськогосподарських угідь. На землях запасу викликає занепокоєння стан значної території полезахисних смуг площею 400 тис. га, під захистом яких знаходиться 13 млн га ріллі [Бець, Приватне, 2007, с. 187].

Унаслідок такого становища сільськогосподарські угіддя зазнають значних еколого-економічних збитків, втрачають продуктивний та асиміляційний потенціал, деградують під впливом антропогенних та природних чинників, що, звісно, негативно впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва. Необхідність розвитку агролісомеліоративного виробництва вимагає реалізації інтеграційних підприємницьких процесів, наприклад, у формі кооперованих зв'язків лісового та сільського господарства [Рішняк, Мішенін, та ін..].

Таким чином, необхідно відмітити, що сталий розвиток лісоресурсної сфери означає не лише взаємоузгодження структурно-функціональних компонентів лісоресурсного комплексу, а й гармонізацію галузевої стратегії зі стратегіями суміжних галузей природокористування (зокрема, сільського, водного господарства тощо) на підприємницьких засадах. Створення агролісових ландшафтів є необхідною умовою підвищення еколого-економічної стабільності регіонального розвитку та забезпечення екологічної безпеки. Так, в Україні наразі нараховується близько 1 млн 414 тис. га деградованих земель, які згідно з рекомендаціями Мінагрополітики України можуть бути залісенені, існують також значні площі малопродуктивних сільськогосподарських угідь та ерозійно небезпечних земель, які потребують залісення. За даними Мінагрополітики України, вилученню з ріллі та переведенню в інші категорії угідь підлягають близько 9 млн га [Вилучення,2000].

На земельних проблемах (але дещо з іншого боку) у сфері сталого лісогосподарювання наголошує П. Лакида. Науковець зазначає, що сьогодення ситуація із землею сільськогосподарського призначення грає не на користь лісів, оскільки земля знаходиться в приватній власності, а ліси – в державній, і створювати нові лісопосадки здебільшого просто немає де [Ліси потребують, ел.рес]. На його думку, з експлуатації можна вивести не менше 10 млн га малопродуктивних сільськогосподарських угідь, які можуть бути залісені, але вони здебільшого вже розпайовані та перебувають у приватній власності. Тут мова йде про те, що при здійсненні земельної реформи, яка була пов'язана з процесом паювання землі, відбулася зміна форм власності на землі. Правом на отримання земельного паю скористалися майже 7 млн громадян, при цьому було допущено низку суттєвих недоліків - це перш за все, недотримання природоохоронних вимог, а саме: включення у процеси паювання понад 5 млн га малопродуктивних та деградованих земель державної власності [Новаковська, 2008].

Загалом слід відмітити, що лісоекологічні та еколого-економічні проблеми в лісоресурсній сфері мають багатоаспектний характер. Зокрема, в Україні найнижчий рівень лісозабезпеченості - на одного жителя припадає 0,18 га (в Польщі – 0,23 га, Австрії – 0,5 га, Швеції – 3,27 га). Рівень заповідних лісів становить 13,7% та має тенденцію до зростання без належного лісоекологічного обґрунтування [Бець, 2007].

Спостерігається низька інтенсивність лісокористування: щорічно з одного гектара лісу вилучається 1,5 м³ деревини, що становить 30% поточного приросту – (в країнах Європи 47-66%) [НАУ]. При цьому щорічно на 20-30% відбувається недовикористання лісосічного фонду, що свідчить про технічну неспроможність державних лісогосподарських підприємств до ефективного ведення лісового господарства. До лісоекологічних проблем розвитку лісоресурсного комплексу слід віднести також погіршення породно-вікової структури лісового фонду, комплексності та інтегрованого багатоцільового використання лісових ресурсів.

Використання лісових ресурсів також має значні недоліки. Так, лісосічні відходи в Україні досягають сьогодні 18%. Значна частка вивезеної деревини – дров'яна (до 20%). При переробці пиловочника утворюється до 40 % відходів у вигляді ошурків, верстатної стружки і т.п. [Біоенергетичний, 2009, с. 14]. Розрахунки показують, що при об'ємах лісозаготівель у межах 8 млн м³ утворюється близько 30 % відходів у вигляді вершин, суччя і гілок, що становить 2,6 млн м³ відходів, які не використовуються [Методические, 1984]. Тут слід зазначити, що використання тільки половини відходів, що утворюються на лісосічних роботах, на виробництво плит дозволило б у цілому по країні заощадити 10-12 млн м³ ділової деревини за рік [Генсірук, 1992]. Необхідно також відмітити, в Україні в лісовідвалах накопичилось понад 14 млн м³ відходів, у лісах знаходиться ще близько 7 млн м³, причому процес нарощування відходів продовжується. В окремих регіонах України відходи деревообробки і заготівлі являють собою серйозну еколого-економічну проблему [Мазепа, 2005.]. Таким чином, підприємницькі бізнес-

структури необхідно націлити на поглиблення переробки деревини, підвищення ефективності використання деревних відходів та вторинної сировини [Економіка природокористування, 2010].

Необхідно зробити висновок, що покращання та досягнення оптимальних лісоекологічних параметрів розвитку лісоресурсної сфери в умовах реформування та ринкової орієнтації організації лісового господарства та необхідності покращання фінансово-економічних відносин у сфері використання відтворення лісових ресурсів, обумовлює необхідність екологізації розвитку підприємницького лісогосподарювання. Недостатня лісистість території України (зокрема, у порівнянні з Європейськими країнами), екодеструктивний стан навколишнього середовища у різних сферах природогосподарювання, (зокрема, в сільському господарстві) та існуючі науково-обґрунтовані розрахунки площ цільових груп захисних насаджень потребують, на наш погляд, поступового формування інституціонально-регулюючих механізмів щодо досягнення економічними суб'єктами нормативних показників лісистості територій. Це особливо стосується показників полезахисної лісистості на фоні екодеструктивного використання сільськогосподарських земель орендарями, оскільки 17 млн га земель сільськогосподарського призначення перебувають в оренді [Артюшин, 2007]. Таким чином, потреба в агролісомеліоративному облаштуванні сільськогосподарських угідь формує і відповідний ринок для розвитку лісогосподарського підприємництва.

Зазначимо, реалізація підприємницьких ініціатив у лісоресурсній сфері, де монополістом виступає держава, досить складний та довготривалий процес. Державна власність на ліси у взаємозв'язку з централізованою системою управління лісовим господарством обумовлює значні недоліки в організації лісогосподарювання та ефективності використання та відтворення лісових ресурсів на еколого-економічних засадах. Так, суттєвого реформування потребує законодавчо-правове забезпечення регулювання лісових відносин, власнісний статус лісів, система бюджетного фінансування лісовирощування

[Хвесик, Бець, Голян, Синякевич, Коваль, Шубалий, Соловій та ін.]. Так, В. Я. Коваль відмічає, що у кінцевому підсумку для створення умов, які забезпечуватимуть ефективне регулювання раціонального використання та відтворення лісових ресурсів, необхідно формування інституту приватної власності на ліси, створення організаційно-економічного механізму лісогосподарювання на ринкових засадах та здійснення лісовирощування на міжгалузевій основі із залученням інноваційних технологій [Коваль, 2003, Вісник НАУ, с. 192].

Вагомими причинами організаційно-економічного характеру, що ускладнюють реалізацію принципів сталого розвитку лісоресурсної сфери, є: багатовідомча підпорядкованість площ земель лісового фонду (рис. 1.5), поєднання лісогосподарськими підприємствами функцій з ведення лісового господарства та переробки деревини, недосконалість фінансово-економічного механізму розвитку лісового господарства та податкової системи, яка не враховує довгостроковості у вирощуванні лісу [Мельник, Теоретичні, 2004; Синякевич. Лісова, 2005; Бець, фінансове, 2006; Ліс у Степу, 2006,; Пекарська, передумови; Соловій, 2008].

Рис. 1.6 . Розподіл загальної площі земель лісового фонду України за відомчою підпорядкованістю [Генсірук, 2002]

У роботі зроблено висновок, що багатовідомчий розподіл земель лісового фонду слід розглядати як передумову до формування ринкового попиту на лісогосподарські послуги, що визначається галузевою специфікою лісового господарства.

Але центральним моментом розвитку лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах необхідно вважати законодавче врегулювання питань та суперечностей щодо власнісного статусу, який визначає в кінцевому підсумку різні організаційно-правові форми господарювання (підприємництва). Можливі варіанти реформування відносин власності та приватизації лісів, висвітлені у багатьох наукових роботах [Коваль; Антонюк; Антоненко; Андреева, 2002, Мішенін, Синякевич, Голуб, Гулик, 2005; Бець, приватне, 2007, Институциональные преобразования, 2003; Хвесик, Голян, 2007].

Звісно, питання трансформації форм власності на ліси мають чимало суперечностей, що не передбачає швидкого та однозначного результату в розв'язанні цієї проблеми. Так, на думку І.М.Синякевича, доцільнішою буде така структура форм власності, яка б повніше відповідала ментальності населення і національним традиціям лісокористування, структурі національної економіки і соціальної сфери. За його переконаннями, багатофункціональне використання лісів ефективніше в державних лісах, а промислове використання деревини - у приватних лісах. При цьому доцільніше в найближчому майбутньому залишити пріоритет за державною формою власності на ліси [Синякевич, 2008].

Першим кроком у напрямку реформування прав власності на ліси можна вважати положення Земельного кодексу України (глава 11, стаття 56), згідно з яким за рішенням органів місцевого самоврядування і органів виконавчої влади можуть безкоштовно або на платній основі передаватися у власність замкнуті земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 га у складі сільських угідь, фермерських та інших господарств [Земельний кодекс].

Також слід зауважити, що головна причина недосконалості системи прав власності на лісові ресурси України, яка певною мірою перешкоджає їх ефективному використанню та відтворенню, полягає не тільки у нині існуючих формах власності (переважно державної), а і в обмеженнях господарської діяльності, передбачених законодавчими актами, що впливають на спроможність реалізувати суб'єктами господарювання свої права у процесі лісокористування. Тому виникає не менш важлива потреба в побудові на законодавчому рівні господарсько-виробничих відносин між органами влади та суб'єктами господарювання у лісоресурсній сфері [Мельник, Аналіз, 2002]. Це також передбачає здійснення реформ у напрямку децентралізації лісоуправління, налагодження державно-приватних партнерських відносин щодо лісогосподарювання.

Зазначимо, дослідженню проблем, пов'язаних з необхідністю та можливістю реформування системи управління лісами, лісовим господарством, останнім часом з боку вчених приділяється чимало уваги, що підтверджують численні наукові публікації з цієї проблематики [Лісове, Юхновський, 2003; Институциональные, 2003; Гулик, 2005; Коваль, 2007; Синякевич, 2007; Петров, 2007; Шубалий, механізми, 2007; Ліщук, Шубалий, 2008 (ел.рес); Толчанова, 2008; Дейнека]. Ми зробимо акцент на тому, що в сучасних умовах система управління лісами вимагає суттєвих змін. Функції управління в лісовому господарстві є надто централізованими, і це має прояв у обмеженні самостійності лісогосподарських підприємств. Існуюча структура управління в лісовому комплексі впливає і на і функції фінансування, планування, ціноутворення, кредитування, що сповільнює розвиток лісогосподарського виробництва на інноваційних засадах, поліпшення соціальної інфраструктури [Коваль, Науковий вісник НАУ, 2003, с. 198].

У контексті розвитку лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах заслуговує на увагу досвід Польщі щодо залучення приватних підприємців для виконання лісогосподарських робіт, які

виконуються за контрактом. Підписання контрактів на здійснення лісогосподарських робіт передбачає тендерну основу. Проведення лісогосподарських заходів компенсується вартістю деревини, і при цьому проводяться перевірки якості виконаних робіт [Толчанова, 2008]. Слід зазначити, що ґрунтовний аналіз економічних механізмів, які застосовуються в лісовому господарстві в країнах із ринковою економікою та їх можлива адаптація до національних умов лісогосподарювання здійснена у працях [Дейнека, Синякевич, Соловій]. Науковцями та фахівцями в галузі лісового господарства України піднімалося питання про залучення малих форм господарювання, малого бізнесу до лісогосподарського виробництва, яке так і не набуло подальшого розвитку [Козоріз, Перспективи, 1995; Волосецька, дрова, 2005; Концепція реформув. л.г., 2006; Коваль, Як, 2007; Синякевич, 2007].

Узагальнюючи підходи щодо визначення напрямків реформування системи управління лісовим господарством, необхідно зробити висновок, що реформування лісового господарства в Україні повинно відбуватися з урахуванням досвіду країн з розвиненою ринковою економікою, які мають позитивний досвід економічного регулювання процесів використання та відтворення лісових ресурсів. Концептуальні положення щодо реформування управління лісоресурсним комплексом загалом орієнтовані на розмежування функцій управління лісами і лісогосподарським виробництвом, що відповідає основним вимогам ринкової системи господарювання [Карпук А.І., Соловій, Синякевич], і тим самим буде сприяти розвитку лісогосподарського підприємництва.

Таким чином, окреслені основні інституціонально-регулюючі, лісоекологічні та еколого-економічні тенденції сучасного лісогосподарювання в якості передумови розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері свідчать про комплексний характер цієї проблеми (табл. 1.1), і де визначальне місце займає агролісомеліорація.

Еколого-економічний аналіз передумов розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері України*

Організаційно-економічні засади	Програмно-цільові аспекти розвитку лісоресурсної сфери
<ul style="list-style-type: none"> ▪ реформування та розвиток лісового господарства згідно з Концепцією реформування та розвитку лісового господарства (2006 р.); ▪ багатовідомча система управління лісами: Держкомлісгосп України - 68,3%, Міністерство оборони України - 2,2%, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України - 1 %, Міністерство транспорту України - 1 %, землі запасу -7%, інші користувачі - 2%; ▪ приватна власність на ліси - 1% від площі земель лісового фонду ; ▪ реформування відносин власності на ліси: можливість передачі у власність замкнутих земельних ділянок лісового фонду загальною площею до 5 га у складі сільських угідь, фермерських та інших господарств 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ екологізація лісового господарства згідно з Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року (2007р.) ▪ досягнення рівня лісистості території до 16,1% (до 2015 р.); ▪ площа лісорозведення на 2010 - 2015 роки - 429,5 тис.га; ▪ площа відновлення лісів на 2010 - 2015 роки - 231,2 тис.га; ▪ створення протипожежних смуг розривів, мінералізованих смуг, що доглядаються, - 1780 км; ▪ площа лісів, що потребують лісозахисних заходів, – 2180,4 тис.га; ▪ необхідний обсяг коштів для досягнення соціально-екологічних та економічних показників розвитку лісоресурсної сфери на 2010-2015 роки – 21959,9 млн грн.; ▪ обсяг бюджетного фінансування розвитку лісоресурсної сфери на 2010-2015 роки – 8125,2 млн грн (37% від необхідної суми); ▪ створення конкурентних засад надання послуг лісовому господарству; ▪ забезпечення самоокупності та прибутковості ведення лісового господарства
Лісоекологічні показники	Агролісомеліоративні показники
<ul style="list-style-type: none"> ▪ лісистості території України - 15,7% (оптимальна 20-27%); ▪ лісозабезпеченість на 1 жителя - 0,18 га (в Польщі – 0,23 га, Австрії – 0,5 га, Швеції – 3,27 га); ▪ рівень заповідних лісів - 13,7%, має тенденцію до зростання без належного екосистемного обґрунтування ; ▪ площа лісорозведення за 2002-2008 р.р. - 108,9 тис.га; ▪ низька інтенсивність лісокористування: щорічно вилучається з 1 га 1,5^м деревини, що становить 30% поточного приросту (у країнах Європи 47-66%) ;щорічне недовикористання лісосічного фонду на 20-30% ▪ лісосічні відходи становлять до 18% 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ землі сільськогосподарського призначення займають 71,3% території України; ▪ рівень розораності сільськогосподарських угідь – 78,5% (або близько 50 % території України), розораність території США – 15,8%, Великобританії, Франції та ФРН – від 28,1 до 31,8%; ▪ полезахисна лісистість – 1,5% (оптимальна – 5,7%), площа полезахисних лісових смуг - 442 тис. га, що захищають 30% ріллі; ▪ понад 0,4 млн га полезахисних смуг не закріплені за землекористувачами; ▪ 0,5 млн.га лісів колишніх колгоспів знаходяться у землях запасу, перебувають у незадовільному стані; ▪ вилученню з ріллі, переведенню в інші категорії угідь підлягають 8629,4 тис.га ; ▪ площа деградованих сільськогосподарських земель, що можуть бути залісені 1414тис.га

*Сформовано автором на основі [Концепція, 2006; Концепція, 2007; Ліси України,2009; Малюга; Земельний Кодекс, Генсірук, 2002; Бець, 2007; НАУ, 2003; Степаненко,2008; Біоенергетичний, 2009, с. 14; Фурдичко, Концепція 2008; Фур дичко, Лісові, 2008; Гладун, Перспективи, 2006; Гладун, Значення, 2005; Ткач, 2008]

Таким чином, *напрямки розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах визначаються не тільки галузевою структурою, а й еколого-економічними проблемами сталого розвитку (табл. 1.2).*

Основні напрямки розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах*

Вид діяльності	Напрямки та їх еколого-економічна характеристика
<i>Лісогосподарський підкомплекс</i>	
Лісовідновлення та лісорозведення на засадах екологічно орієнтованого лісівництва	Здійснення лісогосподарських заходів щодо сприяння природному відтворенню лісів, проведення лісовідновних рубок
Виконання окремих лісогосподарських робіт з лісовирощування	Проведення лісокультурних робіт за віковими технологічними фазами. Плянційне лісовирощування, створення енергетичних посадок для виробництва біопалива (вирощування швидкорослих порід, скорочення обороту рубки, і, як наслідок, зниження антропогенного навантаження на природні ліси та забезпечення їх відновлення)
Виробництво лісопосадкового матеріалу	Лісогосподарські заходи з формування високопродуктивних насаджень, максимально подібних до корінних деревостанів. Проведення рубок догляду та санітарних рубок (заходи із захисту лісів від шкідників та збудників хвороб; заходи з охорони лісів від пожеж та інших пошкоджень; гідромеліорація та лісоосушення; будівництво доріг лісогосподарського призначення)
	Створення лісонасінневої бази (лісонасінних плантацій, ділянок; заготівля лісового насіння; вирощування елітного посадкового матеріалу)
<i>Лісозаготівельний підкомплекс</i>	
Лісозаготівельна діяльність	Використання ресурсів деревного (живиця, смола, деревні соки, деревина, хвоя, листя, насіння), недеревного (харчові продукти, технічна сировина, лікарська сировина) та тваринного походження (дикі птахи, дикі звірі)
<i>Лісопереробний підкомплекс</i>	
Лісопромислове виробництво	Деревообробка, лісохімія, харчова переробка. Використання відходів: лісопиляння та деревопереробки, а також усіх видів відходів, пов'язаних з повним циклом лісовирощування, лісозаготівлі та деревообробки
<i>Рекреаційно-лісозахисний підкомплекс</i>	
Рекреаційна діяльність	Розширення та покращання якості екосистемних послуг щодо використання рекреаційних ресурсів лісів. Здійснення лісогосподарських організаційно-економічних заходів щодо збереження біорізноманіття та покращання генофонду рослинних ресурсів
Створення захисних лісових насаджень	Лісова рекультивація. Створення насаджень водоохоронного і ґрунтозахисного, санітарно-гігієнічного та оздоровчого призначення. Агролісомеліорація (створення лісозахисних смуг, заліснення малопродуктивних сільськогосподарських угідь та ерозійно небезпечних земель). Створення «вуглецевих» лісів
<i>Міжгалузєва діяльність</i>	
Надання екологічних послуг	Впровадження елементів екологічного менеджменту (зокрема, лісової сертифікації), проведення екологічного аудиту та впровадження механізмів екологічного страхування, консультаційно-інформаційна діяльність, НДДКР, освіта та просвітництво, перепідготовка кадрів та підвищення кваліфікації, послуги з лісового контролю та моніторингу, фінансове обслуговування заходів із захисту лісових ресурсів.

* Авторська розробка на основі [Бобылев, 2009; Котко, 2009; Коваль, економічна, 2004; Антоненко, 2008; Теоретичні, 2009; Голуб, НАУ, 2003; Енергетична, 2009; Писаренко, 2006]

Таким чином, представлені напрямки розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах сформовані в основному відповідно до структурно-функціональної схеми лісоресурсного комплексу (підрозділ 1.2). При цьому важливо зазначити, що ринкова організація лісогосподарського виробництва, що стимулює залучення інвестицій до цієї сфери, має базуватися на визнанні всіх лісогосподарських робіт підприємницькою діяльністю з відповідною оплатою результатів цієї діяльності [Петров, Инвестиционную, 2007, с.16].

Також необхідно формувати економічні механізми залучення до господарського обігу екосистемних послуг лісів соціального та природоохоронного призначення. Узагальнення світового досвіду щодо розроблення різних схем оплати екосистемних послуг свідчить, що розвиток лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах доцільно спрямовувати за такими напрямками: захист водних басейнів, водорозділів; агролісомеліорація; рекреація; збереження біорізноманіття та зв'язування вуглецю в рамках вирішення проблеми регулювання клімату. [Бобылёв, 2009; Платежи за экосист. Услуги, ел. рес.; Состояние, 2009].

1.3. Аналіз сутнісно-змістовної основи розвитку екологічного підприємництва

У процесі становлення ринкових відносин в Україні поступово складаються певні передумови для вирішення еколого-економічних та соціальних проблем розвитку лісоресурсної сфери на підприємницьких засадах з урахуванням особливостей ефективної реалізації економічних, інституціонально-регулюючих та соціальних реформ. Попередній аналіз (як нами уже відмічалось, – підрозділ 1.1) дозволив зробити висновок, що сталий розвиток лісоресурсного комплексу значною мірою необхідно пов'язувати з

розвитком підприємництва на еколого-економічних засадах. Тобто в умовах реформування лісових відносин на засадах сталого розвитку, слід стимулювати залучення підприємницьких структур (приватні підприємства та підприємці) для покращання еколого-економічної ситуації в лісоресурсній сфері, реалізації резервів інтегрованого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів. При цьому іще раз зробимо наголос на тому, що існуючі теоретично-методичні розробки щодо трансформації власнісного статусу лісів, структури управління лісовим господарством, формування нормативно-правових основ ведення лісового господарства на багатофункціональній та ринковій основі [Криницький, 2006; Синякевич, 2007; Синякевич, Лісова, 2005] прямо чи опосередковано пов'язуються з ефективним механізмом розвитку саме екологічно орієнтованого підприємництва в лісоресурсному комплексі.

Далі слід зазначити, що дослідження еколого-економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері потребує визначення сутнісно-змістовної основи лісогосподарського підприємництва, оскільки воно має особливу галузеву специфіку. Це також обумовлює необхідність стисло розглянути понятійний базис теорії підприємництва, а також особливості екологічної підприємницької діяльності.

Перш за все зазначимо, що еволюція розуміння економічної сутності та змісту підприємництва, а також трансформація його трактувань достатньо повно висвітлено у багатьох наукових працях [Підприємництво, Долішній, 1997; Основи, Забарський, 2004; Ляшенко, 2008; Тарануха, 2003; Кредісов, 2003]. При цьому необхідно відмітити, що сутність підприємництва змінювалася під впливом політичних, економічних, технологічних, соціальних, морально-психологічних відносин, і тому вона постійно вивчалася та з'ясовувалася багатьма видатними вченими протягом достатньо тривалого часу [Варналій, 2001, с.10]. Сутнісно-змістова основа підприємництва і зараз поповнюється новими елементами та орієнтирами залежно, зокрема, від соціально-економічних та екологічних особливостей

господарювання, підприємницької діяльності у сфері природогосподарювання та охорони довкілля. Це, зокрема, стосується розвитку екологічного підприємництва, екологічного підприємництва в лісоресурсній сфері, а також лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах.

Слід зауважити, що розвиток «традиційного» підприємництва, з одного боку, є необхідною складовою сучасної моделі ринкового конкурентного типу господарювання в різних секторах економіки, а з іншого - розвиток підприємництва повинен передбачати ретельне урахування екологічних факторів для запобігання суттєвим негативним явищам у сфері використання та відтворення природних ресурсів [Наумов, 2007]. Поглиблення ринкової трансформації в Україні та поступовий перехід на модель сталого соціально-економічного розвитку повинні передбачати нові перспективні можливості для розвитку соціально-екологічно відповідального підприємництва в якості потужного інструменту та визначальної сили здійснення сучасних еколого-економічних перетворень в лісоресурсній сфері у контексті сучасних принципів сталого лісокористування.

Для розкриття сутнісно-змістовної основи розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах, зокрема лісогосподарського, доцільним уявляється аналіз існуючих методичних підходів до визначення поняття екологічного підприємництва. Перш за все необхідно сказати, що формування інституту екологічного підприємництва для забезпечення сталого розвитку розпочалося відносно недавно – приблизно в 90-х роках минулого століття, що обумовлює певною мірою невелику кількість та деяку схожість його визначень. Слід зауважити, що розуміння поняття «екологічно орієнтованого підприємництва» в галузі природокористування менш досліджене ніж «екологічне підприємство». Так, згідно з «Модельним законом про основи екологічного підприємництва» (2000р.) екологічне підприємство визначається як виробнича, науково-дослідна, кредитно-фінансова діяльність з виробництва товарів, виконання

робіт та надання послуг, що має цільовим призначенням забезпечення збереження та відтворення навколишнього природного середовища та охорону природних ресурсів [Модельный закон, 2000].

Аналіз існуючих визначень поняття екологічного підприємництва свідчить про те, що його зміст перш за все визначається необхідністю розвитку діяльності щодо вирішення еколого-економічних проблем природокористування та охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, а також пов'язується з отриманням прибутку за рахунок екологічних вигід у процесі задоволення потреб на екологічному ринку [Шоган, 1999; Екологічне,2001; Volery,2002; Anderson,1997; Hawken,1999; Бобошко, 2009; *Какутич статъи*].

Екологічне підприємництво визначається як вид підприємницької діяльності, метою якого є випуск продукції (робіт та послуг), що безпосередньо або прямо сприяє вирішенню екологічних проблем [Шоган, 1999]. Екологічне підприємництво також пов'язують з продукцією природоохоронного призначення – це товари (роботи і послуги виробничого і невиробничого характеру), використання яких забезпечує охорону довкілля і відтворення природних ресурсів. У загальному вигляді екологічна продукція визначається як штучно відтворюване природне середовище або окремі його елементи [Коваленко, 2007]. З цих позицій створені захисні лісові насадження є також екологічною продукцією.

Екологічне підприємництво визначається і як ринково орієнтована діяльність підприємств, фірм, підприємців на екологічному ринку для забезпечення екологічної безпеки, збереження, відтворення і раціонального використання навколишнього середовища, поліпшення життя людей, задоволення їхніх екологічних потреб з отримання екологічної вигоди (прибутку) [Екологічне, 2001]. Аналогічні підходи містяться у зарубіжних публікаціях [Volery, 2002; Anderson,1997; Hawken, 1999;]

Також відмітимо, що у роботі [Кислицин, 2007] виділено чотири види екологічного підприємництва через співвідношення задоволення індивідуальних, колективних та суспільних потреб, а також отримання прибутку. І тут можна зазначити, що задоволення суспільних екологічних потреб на основі реалізації підприємницьких ініціатив також відповідає, на наш погляд, змісту соціального підприємництва екологічного спрямування або соціально-екологічного підприємництва. При цьому необхідно виділяти підприємництво, яке передбачає отримання прибутку у процесі задоволення суспільних потреб (наприклад, це стосується захисного лісорозведення для суспільних потреб на підприємницьких засадах). У цьому контексті, в роботі [Pastakia, 1998] визначається, що екологічне підприємництво формується через «комерційну» та «соціальну» мету.

У науковій літературі зміст екологічного підприємництва також розглядається та визначається у межах концепції сталого соціально-екологічного розвитку [Isaak, 1998; Mirvis, 1994]. І в цьому контексті підприємницька діяльність визначається як підприємництво, яке орієнтоване на дотримання принципів сталого розвитку екологічної, економічної та соціальної систем.

Найбільш конструктивний підхід до визначення ознак (параметрів) екологічного та екологічно орієнтованого підприємництва сформовано у роботі [Наумов, 2007], (табл.1.3).

Зазначимо, що наведені ознаки саме і характеризують атрибутивність особливостей екологічного підприємництва. У цій роботі розглянуто і особливі функції екологічного підприємництва, які воно виконує по відношенню до існування та розвитку екологічної, соціальної та економічної систем [Наумов, 2007, с.35].

Порівняльна характеристика форм підприємницької діяльності [Наумов, 2007,

с.34]

Ознаки, що характеризують форму підприємницької діяльності	Форма підприємницької діяльності		
	традиційне підприємництво	екологічно орієнтоване підприємництво	екологічне підприємництво
1. Частка екологічної корисності у загальній корисності товару	Несуттєва	Суттєва (але не визначальна)	Визначальна
2. Цілі функціонування (з позиції споживача)	Задоволення традиційних потреб	Задоволення традиційних потреб поряд з екологічними	Задоволення екологічних потреб
3. Цілі функціонування (з позиції підприємців)	Отримання прибутку від продажу традиційної корисності	Сумарні доходи від продажу традиційної екологічної корисності	Отримання прибутку від продажу екологічної корисності
4. Роль ресурсів екологічної системи в підприємницькій діяльності	Перш за все розглядаються фактори виробництва	Поєднання підходів традиційного та екологічного підприємництва	Перш за все розглядаються фактори, що впливають на потреби індивідів

Загалом, погоджуючись із такою позицією автора, зазначимо, що на практиці все ж досить важко розрізнити екологічне та екологічно орієнтоване підприємництво (зазначимо, що це особливо стосується багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів на еколого-економічних засадах). Зміст екологічного підприємництва здебільшого пов'язується, як нами вже зазначалося, з ринково орієнтованою природогосподарською діяльністю щодо зниження рівня антропогенного навантаження на зовнішнє середовище та виготовлення екологічно чистої продукції. І тут слід відмітити, що згідно з «Модельним законом про основи екологічного підприємництва» суб'єктами екологічного підприємництва є юридичні особи та підприємці без утворення юридичної особи будь-якої організаційно-правової форми, у яких виробництво продукції природоохоронного призначення визначено як основний напрямок діяльності в установчих документах, і частка цієї продукції складає не менше 75% загального річного обсягу продукції у вартісному виразі, які також спеціалізуються (мають основний вид діяльності за установчими документами) на виконанні робіт та

послуг природоохоронного призначення [Модельный, 2000]. Такий підхід спостерігається і при визначенні інноваційного підприємництва згідно з [Зянько, 2008, с. 62; Про інноваційну, 2002].

Зазначимо, що підприємницька екологічна діяльність у ринкових умовах природогосподарювання пов'язується з розвитком екологічних, «зелених» галузей з відповідним формуванням екологічних ринків, що обумовлює необхідність визначення екологічно чистої продукції (екологічних товарів, послуг). Тут слід зауважити, що наразі відсутня єдина точка зору у визначенні поняття «екологічно чиста продукція», на що вказують ряд науковців [Коваленко, 2007; Мамлеева, 2009; Какутич, 2009;] У роботі [Ляшко, ел. рес], зокрема, відмічається, що поки не існує загальноприйнятої міжнародної класифікації ринку екологічно чистої продукції, і в це поняття входить різна продукція. При цьому зазначається, що за визначенням Європейської комісії, екологічні галузі – це виробництво товарів і послуг щодо вимірювання, запобігання, обмеження або виправлення екологічного збитку, ліквідація відходів і зниження відходів. Проте в інших країнах до цього ринку відносять також споживчі товари, біотехнології і нетрадиційні джерела енергії [Блинов, 1996]. У той самий час національною та міжнародною статистикою екологічна продукція не виділяється в окрему графу, а міжнародні організації досі лише розробляють єдину міжнародну класифікацію ринку екологічних товарів і послуг. При цьому класифікаційні ознаки та компоненти екологічного ринку також ще не відрегульовані. Але в наукових публікаціях вже виділяють, наприклад, ринок екологічних товарів, ринок екологічного виробництва, ринок екологічних послуг нематеріального характеру, ринок «екологічних капіталів» і фінансово-економічних видів діяльності у сфері екології, а також ринок «екологічної праці» [Коваленко, 2007; Мамлеева, 2009].

Таким чином, необхідно зробити акцент на тому, що процеси формування екологічних ринків є необхідною складовою розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах та відповідно до

стратегічних орієнтирів державної екологічної політики, що потребує наявності інституціонально-регулюючих механізмів еколоґо-економічного спрямування. Також зазначимо, що екологічний (екологічно орієнтований) ринок характеризується конкурентним обміном усім, що спрямовано на відтворення, збереження і раціональне використання умов та ресурсів навколишнього природного середовища, поліпшення соціально-екологічної якості життя людей, а також забезпечення екологічної безпеки суспільства та окремих громадян [Екологічне, 2001].

Слід також наголосити на тому, що розвиток підприємництва на екологічно-економічних засадах необхідно пов'язувати з екологізацією виробничих (економічних) відносин, що передбачає наявність екологічно-економічних інтересів у суб'єктів господарювання, споживачів. При цьому екологічно-економічні інтереси є відображенням екологічно-економічних потреб, пов'язаних з визначенням екологічної корисності [Гузев, 1997; Сухорукова, 1988, с.24]. Зокрема, згідно з роботою [Куприна,2006], екологічна корисність розглядається як структуроване явище, яке представляє собою той мінімальний допустимий рівень екологізації виробництва, який повинен бути, безумовно, забезпечений та гарантований товаровиробником [Куприна ,2006 с. 26-27].

Варто зазначити, що філософія сучасного гармонічного бізнесу постійно змінюється з урахуванням необхідності забезпечення взаємозв'язку між економічною рентабельністю, рівнем екологічної безпеки та соціальним благополуччям. Щодо сутності екологічного бізнесу, то ми погоджуємося з існуючою точкою зору, що поняття «екологічний бізнес» значно ширше, ніж екологічне або екологоорієнтоване підприємництво. Згідно з роботою [Котович, 1999] екологічний бізнес як економічна категорія виражає певну сукупність специфічних суспільних відносин та являє собою форму прояву соціальної відповідальності бізнесу, що оцінюється як добровільний вклад бізнес-структур у розвиток соціальної, економічної, екологічної сфер життя

суспільства, як постійна робота у напрямку створення гармонії інтересів бізнесу з інтересами суспільства.

Однак екологічне підприємництво та екобізнес розглядають також і як синоніми [Маклярский, 1995; Яндыганов, 1998]. Під екобізнесом розуміються всі види діяльності, метою яких є не тільки отримання прибутку, але і досягнення гармонії з навколишнім природним середовищем. Екологічне підприємництво – усі види підприємницької діяльності, ціллю яких є випуск продукції, виконання робіт та надання послуг, що забезпечують виконання бізнесом встановлених діючим законодавством природоохоронних вимог [Котович, 1999]. Ця достатньо цікава авторська позиція, на наш погляд, звужує рамки розуміння екологічного підприємництва, оскільки пов'язує його з функціонуванням механізму корпоративної соціально-екологічної відповідальності бізнес-структур, а також з дотриманням екологічного законодавства. Більш повна аргументація щодо відмінностей екологічного бізнесу та екологічного підприємництва повинна спиратися здебільшого на теорію підприємництва.

Необхідно також констатувати, що питання розвитку лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах є малодослідженою проблемою.

Зазначимо, що деякі загальні аспекти розвитку лісогосподарського підприємництва розглянуті у праці В.А.Андрєєвої «Трансформація еколого-економічних основ використання та відтворення лісових ресурсів» [Андрєєва, 2002, с.86]. У ній зазначається, що лісогосподарське підприємництво - це принципово новий тип господарювання у сфері використання і відтворення лісових ресурсів, який базується на інноваційній поведінці суб'єктів (підприємств, орендарів, власників лісоземельних угідь), на вмінні знаходити та використовувати ідеї, впроваджувати їх у конкретні лісогосподарські проекти на екологічній основі.

У більшій мірі розвиток екологічно орієнтованого підприємництва в лісоресурсному комплексі пов'язаний із розвитком механізму соціальної

відповідальності бізнес-структур у сфері лісозаготівлі, а також з лісопереробними процесами.

Узагальнення найпоширеніших визначень екологічного підприємництва дозволило зробити такі висновки:

- екологічне підприємництво характеризується як вид діяльності, який спрямовано не тільки на отримання прибутку, а й на вирішення еколого-економічних проблем природогосподарювання та охорони довкілля. Ця діяльність спрямована на реалізацію екологізації відтворювальних процесів та принципів сталого соціально-економічного розвитку;
- зміст визначень екологічного підприємництва охоплює тільки деякі ознаки підприємництва (зокрема, отримання прибутку), що потребує більш системного застосування теорії підприємництва для поглиблення сутнісно-змістовної основи розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах;
- характеристику екологічного підприємництва необхідно здійснювати не тільки через його особливі функції, а й через розкриття типових функцій підприємництва в системі еколого-економічних відносин;
- при визначенні особливостей та класифікаційних ознак екологічного підприємництва не проводиться розмежування екологічних факторів природного та техногенного характеру.

Таким чином, екологічне підприємництво є певною формою екологізації підприємництва, і для нього притаманні загальні принципи та ознаки підприємництва з урахуванням особливостей сфери природогосподарювання на еколого-економічних засадах.

Поглиблення сутнісно-змістовної основи розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах, екологічного підприємництва необхідно здійснювати на засадах теорії підприємництва з урахуванням її базових принципів.

І тут доцільним є зробити короткий історичний екскурс до визначення сутності підприємництва. Слід відмітити, що перші спроби осмислення змісту підприємництва почалися ще в XVII столітті. Вперше систематичний аналіз підприємництва зробив англійський банкір-економіст Р.Кантільйон (1680-1734рр.), увівши в обіг поняття «підприємець», розуміючи під підприємництвом особливу економічну функцію, яка враховує необхідний елемент ризику. Підприємець, за Кантільйоном, - це будь-який індивід, здатний до передбачення, який бажає брати на себе ризик, спрямований у майбутнє, чиї дії характеризуються сподіванням отримати дохід та готовністю до витрат [Варналій,2001, с.10]. Вагомий внесок у дослідження підприємництва зробили в різні часи такі відомі західні економісти як М. Вебер, П. Друкер, А. Маршал, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Ф.Хайєк, Р. Хізріч, Й. Шумпетер [Друкер, 2007; Сміт, 2009; Хайєк, 2000; Хізріч, 1991; Маршалл, 1993; Макконел,Брю, 1993], а також вітчизняні дослідники З. Варналій, Л. Воротіна, М. Долішній, А. Кисельов, М. Козоріз, В. Ляшенко, М. Малік, В. Сизоненко [Варналій, 2001, 2002; Вороніна 1996; Підприємництво, Долішній, 1997; Основи, Малік, 2000; Ляшенко, 2007; Сизоненко, 2004].

Впродовж XIX - XX століть відбувалася трансформація категорії «підприємництво» залежно від існуючих парадигм економічної реальності і від зміни фігури реального підприємця як економічного агента. Так, Жан-Батист Сей, спираючись на основні положення Р.Кантільйона, залучив «ідеальний тип» підприємця до певного виробничого процесу, увів у зміст підприємницької функції такі елементи: поєднання факторів виробництва (капіталу і праці); збір інформації і накопичення необхідного досвіду (оскільки інформація не може бути повною, а досвідом можна скористатися і в невизначених ситуаціях); прийняття рішення і організація виробничого процесу. Таким чином, підприємець у Жан-Батиста Сея виступав в якості керуючого і координатора факторів виробництва, визначений як особа, яка

береться за свій рахунок, на свій ризик і на свою користь виробити який-небудь продукт [Основи, Донець, 2006, с.7-8].

І тільки на межі ХХ ст. починається усвідомлення значення й ролі інституту підприємництва. Альфред Маршалл ототожнював підприємництво з менеджментом, організаційною функцією підприємця. У фундаментальній праці «Принципи економіки» (1989 р.) А. Маршалл особливо наголосив на інноваційному моменті та активній ролі самого підприємця у застосуванні нових машин і технологічних процесів [Ляшенко, 2008, с.14; Варналій, 2001, с.10].

Засновником сучасного розуміння підприємництва вважається Й.Шумпетер, який вважав, що підприємницько-новаторська діяльність лежить в основі будь-якого розвитку, сприяє переходу економіки з одного рівноважного стану в інший. Головне в підприємстві – це інноваційна діяльність, а право власності не має суттєвого значення під час здійснення господарської діяльності на підприємстві [Шумпетер, 1982].

Змістом підприємництва (як зазначав Й. Шумпетер) є «здійснення нових комбінацій» факторів виробництва та обігу або різні нововведення. Ця здатність визначається особистими рисами підприємця [Варналій, 2001, с.18]. Завдяки працям Й. Шумпетера підприємницька здібність була визнана специфічним господарським ресурсом [Ляшенко, 2007, с.19]

По-новому цю проблему розглядав англійський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 року Ф. Хайек, який визначав суть підприємництва як пошук та вивчення нових економічних можливостей, характеристику поведінки, а не вид діяльності [Економічна, 2002, с.723; Донець, с.12].

Слід зазначити, що існує велика кількість визначень підприємництва, а також певні ознаки господарювання, які різними вченими асоціюються з формуванням та розвитком підприємництва: володіння та управління бізнесом на інноваційній основі; здатність брати на себе ризик з метою отримання максимального прибутку, мистецтво ведення ділової активності,

взаємодія суб'єктів ринку та ін. [Основи, Малік, 2000; Byrd,1987; Tyson, 1994]. Відповідно підприємець розглядається як особа, що створює нові комбінації використання та відтворення факторів виробництва, виробляє нову продукцію та надає нові послуги, створює нові організаційно-управлінські форми ведення бізнесу, бере на себе різноманітні ризики. При цьому необхідно відмітити, що більшість зарубіжних та вітчизняних науковців у процесі дослідження сутності підприємництва спираються на характеристику категорії «підприємець», а також визначають мету підприємницької діяльності – отримання підприємницького доходу [Кредісов, 2003 с. 49].

Так, на думку американських економістів К.Макконелла і С.Брю, підприємництво – це особливий вид діяльності, в якому підприємець, по-перше, бере на себе ініціативу з'єднання ресурсів землі, капіталу і праці в єдиний процес виробництва товарів і послуг; по-друге, ухвалює основні рішення, що визначають напрям діяльності підприємства; по-третє, діє як новатор, який прагне запропонувати споживачеві нові товари й послуги через введення нових виробничих технологій і нових форм організації бізнесу; по-четверте, ризикує своїми засобами, часом, діловою репутацією [Макконелл, 1992, С.38]

З.С.Варналій розглядає підприємництво як певний тип господарювання, в якому головним суб'єктом є підприємець, який раціонально комбінує (об'єднує) фактори виробництва, на інноваційній основі та на власний ризик організовує й управляє виробництвом з метою отримання підприємницького доходу [Варналій, 2001, с. 19.].

На думку В.О. Сизоненка, підприємництво – «це розвиток інноваційної ідеї в процесі самоорганізації і саморозвитку бізнесу у взаємодії із внутрішнім і зовнішнім середовищем його функціонування» [Сизоненко, 2004, с. 23]. Російський економіст А.В.Бусигін вважає, що підприємництво – мистецтво ділової активності, процес мислення, що реалізується у формі ділового проектування [Бусыгин,1999, с. 13].

Зазначимо, що згідно із Законом України «Про підприємництво» (1991 р.) [Про підприємництво, 1991], підприємництво визначається як самостійна, ініціативна, на власний ризик діяльність щодо виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг та зайняття торгівлею з метою одержання прибутку. Таке визначення підприємництва зведене до звичайного бізнесу. Аналогічна позиція простежується і в інших законодавчих актах, зокрема, в Законі України «Про державну підтримку малого підприємництва в Україні», Цивільному кодексі України та ін. [Кредісов, 2003, с. 50]

Таким чином, узагальнюючи наукові погляди на сутність підприємництва та роль підприємця, необхідно констатувати, що в сфері розвитку природогосподарювання на еколого-економічних засадах підприємець повинен бути активним суб'єктом, який також має мотивацію генерування та освоєння новаторських ідей, розробляє і застосовує нові продукти і технології екологічного спрямування на інноваційній основі, враховує різноманітні ризики та організовує виробництво на основі мобілізації та консолідації ресурсів.

Теорія підприємництва свідчить, що сутність підприємництва більш глибоко розкривається через його основні функції, оскільки функції виражають ознаки системи. Науковці по-різному визначають функції підприємництва. Так, З.С. Варналій виділяє такі функції підприємництва: інноваційну (творчу), ресурсну, організаційну, стимулюючу (мотиваційну) [Основи, Варналій, 2002, с.25]. Ю.В. Тарануха поділяє функції підприємництва на ті, що пов'язані із здійсненням підприємництва як виду діяльності (мобілізаційна, організаційна, ініціативно-новаторська, охоронна), та ті, що притаманні йому як особливому типу господарської поведінки – реагування та перетворення. [Тарануха, 2003, с. 87-91]. У роботі [Предпринимательство, Лапуста, 2000, с. 30-31] розглядається загальноекономічна, ресурсна, творчо-пошукова, організаційна. Л.І.Донець, Н.Г.Романенко вказують на те, що сучасна економічна література

відокремлює три основні функції сфери підприємницької діяльності: ресурсну, творчу, організаційну [Основи, Донець, 2006, с.20].

Аналіз основних положень теорії підприємництва дозволяє стверджувати, що підприємництво як економічний феномен є категорією бізнесу. Ми дотримуємося точки зору, що поняття бізнесу ширше, ніж підприємництво, тому що воно охоплює всі економічні відносини, що виникають між усіма учасниками ринкової економіки, включаючи не тільки підприємців, а й споживачів, найманих працівників, а також державні структури. Підприємництво включає в обіг свого суб'єкта, підприємця, а не всіх учасників ринку [Киселев, 1995, с.30]. Така позиція допускає, на наш погляд, вести мову про підприємницький бізнес.

Таким чином, необхідно констатувати, що розвиток підприємництва на еколого-економічних засадах в лісоресурсній сфері повинно стати якісно новим та ефективним типом ведення лісового господарства на основі застосування прогресивних, інноваційних способів, форм, методів організації виробництва та комбінації ресурсів. Підприємницьке лісогосподарювання також потребує конкретного відповідального власника, господаря виробництва.

Сутність розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах споріднена, як вже нами відмічалось, значною мірою з існуючим поняттям «господарювання», яке застосовується в теорії господарського механізму. Господарювання в лісоресурсній сфері значною мірою з відображає підприємницькі ознаки щодо раціонального використання та відтворення лісових ресурсів.

Проведений стислий аналіз основних положень теорії підприємництва, які стосуються його ознак, принципів, функцій, дозволить більш змістовно визначити та охарактеризувати розвиток підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах.

Висновки до розділу 1

1. Аналіз світових тенденцій лісоресурсного розвитку свідчить про зміщення акцентів у лісовій політиці та практиці ведення лісового господарства до більш повної реалізації екологічних та соціальних користостей лісів, екосистемного управління, а також стимулювання розвитку сталого лісокористування. Виявлено, що програмні документи міжнародних лісових організацій вказують на необхідність: суттєвого збільшення обсягів лісорозведення, розвитку інтеграційних зв'язків сільського та лісового господарств, інноваційного розвитку лісоресурсної сфери, а також впровадження підприємницьких механізмів, державно-приватного співробітництва.

2. Аналіз функціональної структури лісоресурсного комплексу показав, що еколого-економічні засади розвитку підприємництва необхідно досліджувати в межах лісоресурсної сфери з урахуванням фактора глобалізації лісового господарства.

3. Основою сталого лісокористування, сталого управління лісовим господарством на засадах екосистемного підходу повинно стати підприємство, оскільки воно як вид діяльності та особливий тип господарської поведінки найбільшою мірою відповідає принципам екологізації лісоресурсного розвитку, соціально-екологічної відповідальності бізнес-структур, а також сутності «господарювання в лісоресурсній сфері», або «лісогосподарювання». При цьому екологізація лісоресурсної сфери повинна передбачати застосування системи технологічних, організаційно-економічних та інституціонально-регулюючих процесів інноваційного характеру, які забезпечують стале, екологічно збалансоване та соціально відповідальне використання та відтворення лісових ресурсів.

4. Еколого-економічні засади розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері визначаються принципами сталого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів та особливостями підприємницького підходу

до вирішення еколого-економічних проблем лісогосподарювання, які закладені в основу сучасної лісової політики України.

5. Аналіз лісівничо-еколого-економічних параметрів функціонування лісоресурсної сфери дозволив виявити та сформулювати основні існуючі передумови розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах: необхідність збільшення лісистості території і, зокрема, загальної лісистості агроландшафтів, полезахисної лісистості, лісистості неугідь; екодеструктивний стан лісового фонду; інтегроване та комплексне використання лісових ресурсів відповідно до повного циклу лісовирощування, лісозаготівлі та лісопереробки; процеси реформування власнісного статусу та організаційної структури управління лісовим господарством; необхідність покращання фінансово-економічних відносин в сфері використання та відтворення лісових ресурсів згідно з ринковими трансформаціями.

6. Сформовані напрямки розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері визначаються галузевою структурою та еколого-економічними проблемами сталого розвитку і відповідають функціональній структурі лісоресурсного комплексу. Важливою умовою розвитку підприємницьких ініціатив є ринково орієнтована, економічна організація лісогосподарського виробництва та використання екосистемної продукції та послуг на міжгалузевій основі.

7. Теоретико-методичні положення щодо розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах в лісоресурсній сфері необхідно формувати, спираючись на основні положення теорії підприємництва, які визначають його риси та ознаки (ініціативу, інноваційність, комбінування факторів виробництва, ризик), а також характеризують підприємництво як вид діяльності та особливий тип господарської поведінки.

8. Дослідження розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах в лісоресурсній сфері обумовило аналіз сутнісно-змістовної основи екологічного підприємництва, який показав необхідність урахування

галузевої специфіки лісогосподарського та рекреаційно-лісозахисного підкомплексів, принципів сталого лісокористування та екосистемного управління лісами, особливостей інтегрованого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів, дії екодеструктивних факторів природного та техногенного походження.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ІНІЦІАТИВ В ЛІСОРЕСУРСНІЙ СФЕРІ НА ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗАСАДАХ

2.1. Теоретичні положення щодо визначення розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах

При визначенні сутності підприємництва у сфері лісогосподарювання, що є найбільш доцільнішим у контексті сталого розвитку лісоресурсного (лісового) комплексу, необхідно приймати до уваги, що існуючі підприємницькі ініціативи повинні забезпечити, зокрема: інтегроване та комплексне лісокористування, покращення екологічного стану регіональних лісових біогеоценозів (наприклад, екологічної якості агролісових ландшафтів); збільшення лісистості територій; створення нових робочих місць і т.п.

Екологічна та екосистемна орієнтованість підприємництва в лісоресурсній сфері пов'язується та визначається відповідно до наступних критеріальних ознак:

- галузевою специфікою лісогосподарського та лісопромислового виробництва, а також проявом екодеструктивних факторів;
- повнотою цілеспрямованого врахування екологічних факторів (параметрів) природного (лісоекологічного) та техногенного характеру в процесах використання, охорони та відтворення лісових ресурсів (цілефункціональна орієнтація);
- сировинною та екологічною корисністю лісових екосистем;
- напрямками практичної реалізації принципів сталого лісокористування, екосистемного управління лісами.

Визначені критеріальні ознаки дозволяють представити розвиток підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах у вигляді наступних форм його організації: екологічно-орієнтоване, екологічне та екосистемне підприємництво (рис. 2.1). Тут треба сказати, що реалізація екосистемного підходу в сфері використання та відтворення лісових ресурсів потребує, на наш погляд, розвитку нової видової форми лісогосподарського підприємництва, яке нами визначається як *екосистемне*.

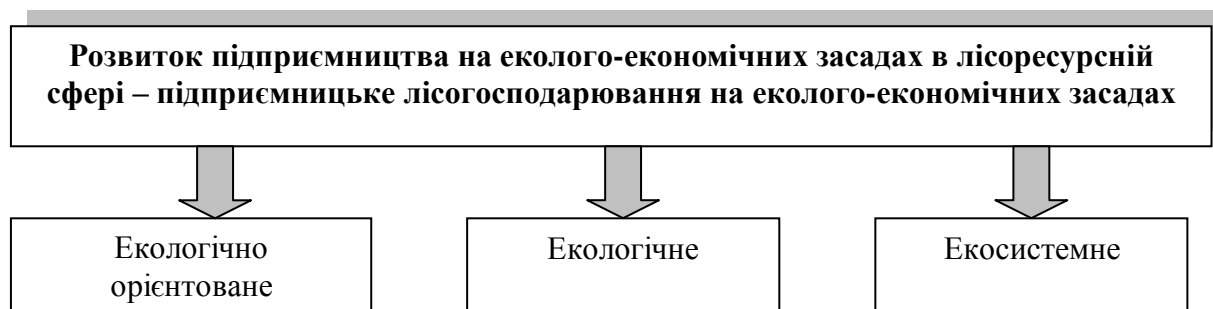

Рис.2.1. Видові форми прояву розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах.

Що стосується екологічного підприємництва, то тут слід відмітити, що воно, в більшій мірі, пов'язане з процесами лісопереробки (лісопереробним підкомплексом), а саме із запобіганням, зменшенням, контролем, ліквідацією та регулюванням дії екодеструктивних факторів техногенного характеру, виробництвом екологічно чистої лісової продукції, тобто відбиває загальноприйняте розуміння поняття - «екологічне підприємництво». *Екологічно орієнтоване підприємництво* в лісоресурсній сфері пов'язане, в більшій мірі, з використанням сировинних користостей лісових ресурсів з одночасним урахуванням екологічних факторів природного та техногенного характеру, що мають суттєве, але не визначальне значення в цільових установках підприємницької діяльності. Наприклад, це стосується заготівлі деревини з використанням екологічно безпечної техніки.

Більш детальне обґрунтування видів форм підприємницького господарювання відповідно до рис. 2.1 буде викладено далі.

Взагалі, *підприємницьке лісогосподарювання на еколого-економічних засадах* нами визначається як продуктивна та відповідальна організація

процесів комбінування, мобілізації та консолідації ресурсів, а також факторів виробництва на інноваційній основі з метою максимального задоволення економічних, екологічних та соціальних потреб в різноманітних функціях лісових ресурсів відповідно з принципами сталого та екосистемного управління лісами.

Лісогосподарське підприємництво як фактор формування певної кількості лісогосподарських продуктів та соціально-екологічних послуг лісу здійснюється шляхом створення певної унікальної комбінації ресурсів з необхідною системою технологічних, організаційно-управлінських та інституціонально-регулюючих перетворень інноваційного характеру на різних ієрархічних рівнях управління лісоресурсним розвитком.

Мета розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах полягає у забезпеченні реалізації сталого використання та відтворення лісових ресурсів відповідно до ринково орієнтованої трансформації лісових відносин.

Завданнями розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах є:

1. Розширене відтворення лісових ресурсів та досягнення оптимальних показників лісистості території з урахуванням напрямків глобалізації лісового господарства;
2. Підвищення ефективності комплексного та збалансованого використання сировинних та соціально-екологічних функцій лісових ресурсів на міжгалузевій основі;
3. Забезпечення екологізації лісогосподарського виробництва, лісозаготівлі та деревообробки на основі застосування управлінських, технологічних та ринкових інновацій;
4. Розвиток державно-приватного співробітництва, впровадження ринково орієнтованих механізмів відтворення лісів та ефективного лісогосподарювання;
5. Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття у контексті принципів сталого розвитку;

6. Формування механізмів соціально-екологічної відповідальності за результати лісогосподарювання.

Принципи розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах в лісоресурсній сфері ми визначаємо як основні правила підприємницької діяльності або керуючі ідеї підприємницького лісогосподарювання, що ґрунтуються відповідно до принципів сталого, екозбалансованого використання та відтворення лісових ресурсів. Ці принципи нами сформовано наступним чином:

1. Сприйняття екологізації лісоресурсної сфери в якості ціле-функціональної основи розвитку підприємництва в лісо ресурсній сфері на еколого-економічних засадах;
2. Відповідність принципам сталого використання та відтворення лісових ресурсів, а також організаційно-економічним та інституціонально-регулюючим механізмам лісо господарювання;
3. Відповідність мотиваційних та стимулюючих механізмів розвитку підприємництва тим еколого-економічним проблемам, які необхідно вирішувати в лісо ресурсній сфері;
4. Інтегральне, багатоцільове, комплексне використання та відтворення лісових ресурсів на інноваційній основі;
5. Здійснення оцінки результативності та ефективності підприємницької лісогосподарської діяльності крізь призму функціонування економічної, екологічної, соціальної та інституціональної систем;
6. Запобігання прояву екодеструктивних факторів та ризиків лісогосподарювання на початкових фазах відтворювальних процесів;
7. Економіко-правова та соціально-екологічна відповідальність за наслідки нераціонального лісо господарювання;
8. Забезпечення доступності, об'єктивності та достовірності лісоекологічної та еколого-економічної інформації щодо результативності розвитку підприємництва

9. Сприяння розвитку конструктивного діалогу з громадськістю щодо вирішення еколого-економічних та соціальних проблем природокористування в лісоресурсній сфері.

Сутнісними рисами підприємницького лісогосподарювання на еколого-економічних засадах, підприємництва екологічного спрямування в лісоресурсній сфері також є ініціатива, ризик, комбінування та новаторство, які відображають певні функціональні сторони діяльності підприємця та виступають в якості ознак підприємництва. Застосування теорії підприємництва дозволяє більш системно та повно представити сутнісно-змістовну основу підприємницького лісогосподарювання екологічного спрямування (екологічно орієнтованого, екологічного та екосистемного), через розкриття функцій, які характеризують його як вид діяльності та особливий тип господарської поведінки, лісогосподарювання (рис. 2.2).

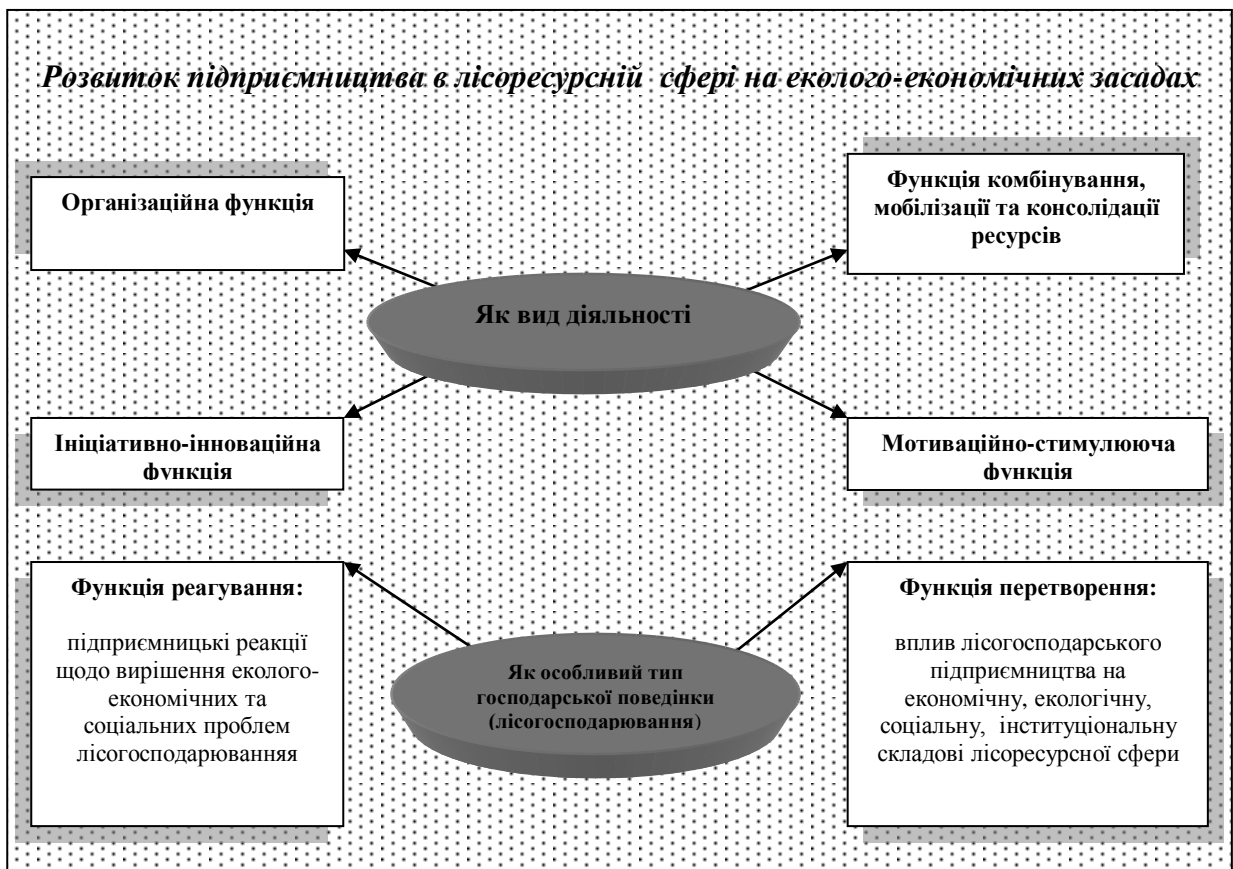

Рис. 2.2 Складові функціональні характеристики розвитку підприємництва на еколого-економічних засадах в лісоресурсній сфері як виду діяльності та особливого типу лісо господарювання*

* Вланса розробка з урахуванням теорії підприємництва [Тарануха + функції]

Згідно представленої схеми, лісогосподарське підприємництво екологічного спрямування як вид діяльності в лісоресурсній сфері щодо раціоналізації багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів також характеризується через одночасне розкриття галузевої та еколого-економічної специфіки прояву змісту традиційних функцій, які нами визначаються наступним чином: комбінування, мобілізації та консолідації; організаційна; інноваційна та мотиваційно-стимулююча.

Зміст функцій, які пов'язані із сутністю підприємницького лісогосподарювання та характеризують його як вид діяльності нами розкриваються наступним чином:

1. Функція комбінування, мобілізації та консолідації ресурсів

Перш за все слід зазначити, що підприємницька організація виробництва передбачає певні форми, способи та методи комбінування, модернізації та консолідації виробничих ресурсів (факторів) на інноваційній основі. Всі фактори, які взаємодіють в лісоресурсній сфері, можна схематично звести до чотирьох (рис. 2.3)

Рис. 2.3. Фактори виробництва в лісоресурсній сфері

* Власна розробка

Слід сказати, що всі фактори взаємозалежні і вони взаємодоповнюють один одного, і підприємництво виступає (як свідчить теорія підприємництва) в якості специфічного господарського ресурсу. Підприємець здійснює, організовує комбінування факторів лісогосподарського виробництва на еколого-економічних засадах для досягнення інтегрованого, економічного та соціального результату від використання та відтворення лісових ресурсів.

Комбінування факторів виробництва в лісоресурсній сфері [Бусигін, 1999, с.47-48] також виступає визначальним моментом у розкритті особливостей підприємництва і воно може здійснюватися в межах процесного підходу виробництва (процеса виробництва, складовими якого є ввід факторів виробництва, технологія виробництва та вихід результатів лісогосподарювання) та продуктивного процесу (який охоплює підготовчий етап, етап безпосередньо виробництва та етап просування і реалізації лісових товарів та послуг), а також в межах реалізації бізнес-процесів [Крупина, автореф., 2006, с.17].

Мобілізація ресурсів у сфері підприємницького лісогосподарювання полягає в концентрації виробничих ресурсів (матеріальних, організаційних, управлінських) для досягнення еколого-економічних та соціальних цілей сталого лісокористування, яке здійснюється в межах різних організаційно-правових форм господарювання. Консолідація ресурсів передбачає, зокрема, об'єднання лісогосподарської та лісопромислової діяльності, створення інтегрованих підприємницьких структур кластерного типу .

2. Організаційна функція підприємницького лісогосподарювання полягає у безпосередній організації лісогосподарювання на еколого-економічних засадах, реалізації механізмів соціально відповідального лісокористування. Організація процесного підходу в лісоресурсній сфері щодо розвитку підприємницького лісогосподарювання на еколого-економічних засадах нами розглядається як процес формування та реалізації системи ефективного управління бізнес-екодіяльністю щодо інтегрованого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів на інноваційній основі. Стале,

екосистемне управління лісами потребує певної організації, впровадження різних систем екоменеджмента, лісоекологічної інформації та прийняття управлінських рішень і т.п..

Організація підприємницького лісогосподарювання потребує формування системи поточної оцінки лісоеколого-економічних процесів та визначення відповідних корегуючих дій щодо усунення негативних змін (відхилень) на різних вікових етапах інтегрованого використання та відтворення лісових біогеоценозів. Специфіка лісового господарства полягає в тому, що несвоєчасно усунені лісівничі недоліки можуть мати негативний прояв через значний проміжок часу і тоді виправити їх не уявляється можливим з об'єктивних причин.

3.Ініціативно-інноваційна функція. Лісогосподарська підприємницька ініціатива полягає у генеруванні та реалізації нових ринкових можливостей щодо інтегрованого багатоцільового використання та відтворення лісових ресурсів на еколого-економічних засадах як з боку держави, так і приватного сектору на міжгалузевій основі. І тут слід сказати, що підприємницьке лісогосподарювання на еколого-економічних та соціальних засадах по суті потребує застосування організаційних, технологічних, управлінських та ринкових інновацій.

4.Мотиваційно-стимулююча функція. Зміст підприємницького господарювання (ознаки, цілефункціональна спрямованість) у сфері використання та відтворення лісових ресурсів реалізується через мотивацію та стимулювання екологізації лісогосподарювання, які формуються методами, інструментами та засобами організаційно-економічного механізму екологічного регулювання. Мотивація є функцією управління підприємницьким лісогосподарюванням на еколого-економічних засадах, якщо вона виступає засобом реалізації та узгодження суспільних та підприємницьких інтересів у сфері екологізації використання та відтворення лісових ресурсів. Стимулювання ґрунтується на створенні інституціональних механізмів раціоналізації використання та відтворення лісових ресурсів, які б

сприяли активізації інвестиційної діяльності та формували конкурентні переваги з урахуванням соціально-екологічних параметрів лісогосподарювання.

В свою чергу як особливий тип лісогосподарської поведінки (господарювання), підприємництво екологічного спрямування нами характеризується через функції *реагування* та *перетворення*. Реалізація *функцій реагування* пов'язана з підприємницькими реакціями щодо вирішення еколого-економічних та соціальних проблем лісогосподарювання на ринкових засадах, які полягають у формуванні нових та удосконаленні існуючих механізмів управління фінансовими, матеріальними та трудовими ресурсами для пристосування їх до процесів зовнішнього середовища. *Функції перетворення* характеризують вплив розвитку лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах на економічну, екологічну, соціальну та інституціональну систему лісоресурсної сфери, лісогосподарювання. Так, економічна функція орієнтована на більш ефективне використання ресурсного та екологічного потенціалу лісів на підприємницьких та конкурентних засадах, створення нових організаційно-економічних механізмів, які б забезпечували стале лісокористування та екосистемне управління лісами. Соціальна функція націлена на узгодження інтересів різних зацікавлених осіб (стейкхолдерів) у вирішенні соціально-екологічних проблем лісокористування. Інституціональна функція має прояв в тому, що підприємці створюють, наприклад, не тільки екосистемні лісові блага та застосовують інноваційні технології лісовирощування, але і, певним чином, впливають на модифікацію економічних відносин у напрямку ринкових перетворень, формування цивілізованих ринків екологічно чистої лісової продукції (з точки зору її походження та застосування), створення механізмів інтеграційних зв'язків лісового, сільського та водного господарства, а також сприяють побудові нових організаційних форм розвитку екологічного підприємництва та співробітництва з некомерційними організаціями (рис. 2.4)

Розвиток підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах

Рис. 2.4 Характеристика підприємницького лісгосподарювання на еколого-економічних засадах через реалізацію функцій перетворення

Визначення сутнісно-змістовної основи видових форм підприємницького лісгосподарювання на еколого-економічних засадах

(екологічно орієнтованого, екологічного, екосистемного) потребує більш детальніше зупинитися на деяких ключових аспектах щодо розкриття розуміння змісту екосистемної діяльності, екосистемної продукції та екосистемних послуг лісів.

Функціонування лісових екосистем (лісових біогеоценозів), як вже нами відмічалось, пов'язують з різноманітністю сировинних, екологічних, соціальних функцій лісових ресурсів. При цьому доволі часто екологічні та соціальні функції лісів розглядають у формі отримання (реалізації) екосистемних продукції та послуг лісу [Бобылёв, 2009; Лукьянчиков, 2007; Бас, 2009]. В природних лісових екосистемах реалізуються незалежні від людини процеси та об'єктивні взаємозв'язки різного характеру. Результатом природного функціонування лісових екосистем є виникнення потоку матеріальних (сировинної продукції, яка має екосистемний характер з точки зору її природного відтворення) та нематеріальних (екосистемних послуг) цінностей, що представляють для людини, суспільства та підприємницьких структур певну еколого-економічну привабливість та об'єктивну корисність [Антоненко, Дейнека].

Проведений аналіз щодо визначення форми та змісту екосистемної продукції та послуг в лісоресурсній сфері [Лукьянчиков, 2007; Котко 2009; Бобылёв 2009; Бас 2009; Вомперский, 1999], дозволив зробити наступні висновки, що стосуються *особливостей формування екосистемного підприємництва*:

1. Екосистемне уявлення про природу лісів, зміст екосистемного управління лісами обумовлюють те, що, практично, вся сировинна та несировинна продукція лісу деякими вченими трактується як екосистемні послуги [Бас, 2009; Лукьянчиков, 2007; Millennium, 2005]. Це узгоджується із розвитком екосистемного підходу до лісового господарства [Писаренко, 2006].

2. Екосистемні послуги визначають, в основному, в межах реалізації екологічних (включаючи збереження біорізноманіття) та соціальних функцій

лісових екосистем (стосується рекреації), а також побічного лісокористування, яким займається населення [Бобылёв, 2009; Хенне, 2001].

3. Надання екосистемних послуг, пов'язується з набуттям природним об'єктом якості природного (екосистемного) сервісу [Swallow, 2005 ; Kerchner, 2008, Котко, 2009]

4. Екологічну продукцію та послуги ідентифікують з конкретними роботами, що пов'язані з охороною різних видів природних ресурсів [Думнов, с. 78] та зі збільшенням екологічного потенціалу лісів (рубки догляду, лісокультурні роботи, сприяння природному відтворенню лісів) [Онучин, 2005]

Враховуючи загальну методологію визначення екосистемної продукції та послуг, яка викладена в роботі [Котко], можна стверджувати, що лісова екосистема, яка має для суб'єктів господарювання певний набір екологічно-соціальних корисних функцій також набуває (як об'єкт лісогосподарювання) якості природного (екосистемного) сервісу. При цьому екосистемні корисності сервісу носять комплексний та зчеплений з лісовою екосистемою характер. А матеріальна (сировинна) продукція та соціально-екологічні послуги, що продукуються лісовими екосистемами, мають властивості економічної корисності. Але в системі лісоекономічних та соціально-економічних відносин вони реалізуються по-різному. Так, властивість невиключеності споживання значної частини еколого-економічних сервісних функцій лісових ресурсів для цільових споживачів є головною причиною ускладнень в спробах забезпечити здійснення комерційних природоохоронних проектів лісоекологічного спрямування, а також реалізацію екосистемних послуг лісогосподарськими підприємствами на чисто ринкових (економічних) засадах. Однак вже поступово формуються напрямки розвитку економічного механізму надання екосистемних послуг, і про це свідчить деякий зарубіжний досвід щодо компенсації екосистемних послуг [Бобылёв, 2009; Платежи, ел.рес., Лукьянчинков, 2007; Котко, 2009; Лесные ресурсы мира , 2009, с.].

Необхідно зробити акцент і на тому, що лісові екосистеми представляють собою структурний елемент екологічної інфраструктури [Лычак, 2004], під якою, наприклад, розуміють єдину територіальну систему, яка представлена різними функціональними підсистемами: блоком природно-територіальних комплексів, системою адміністративних органів управління, системами контролю і регулювання стану довкілля. При цьому, в склад середовищеохоронних, середовищеперетворювальних, середовищезахисних систем входять лісові екосистеми. (дод.Б)

Далі слід відмітити, що відповідно з Законом України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2002-2015 роки», існує поняття екологічної мережі [Закон України «Про екомережу», 2000], яка визначається як єдина територіальна система, що включає ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні і території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території та об'єкти інших типів, що визначаються законодавством України, і є частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі - природних регіонів, природних коридорів, буферних зон.

Таким чином, можна зробити висновок, що таке розуміння екологічної мережі та екологічної інфраструктури дозволяє стверджувати, що екологічна мережа є складовою екологічної інфраструктури. При цьому необхідно сказати, що законодавчо-правове оформлення (з відповідним інституціонально-регулюючими механізмами) умов ефективного функціонування екологічної інфраструктури та екологічної мережі буде певним кроком у напрямку формування необхідних фінансово-економічних механізмів для забезпечення їх функціонування в якості природного (екосистемного) сервісу.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що *екосистемне підприємництво в лісоресурсній сфері* – це лісогосподарське підприємництво, яке пов'язане з відтворенням та реалізацією екологічних функцій лісів у

формі виробництва екосистемної продукції та послуг, а також збереженням біорізноманіття і відповідає принципам екосистемного управління лісами та екологічно орієнтованого (екосистемного) лісівництва. Можна також сказати, що екосистемне підприємництво пов'язане із здійсненням лісогосподарських робіт екологічного спрямування, які необхідні для відтворення та підтримки лісових екосистем для забезпечення реалізації середовищеутворювальних, середовищеперетворювальних, середовищезахисних їх функцій на міжгалузевій основі.

Узагальнення світового досвіду щодо розробки різних схем оплати екосистемних послуг лісів свідчить, що *розвиток* лісогосподарського *екосистемного підприємництва* доцільно спрямовувати за такими *напрямами*: захист водних басейнів, водорозділів (гідрологічне регулювання); агролісомеліорація; збереження біорізноманіття та зв'язання вуглецю лісовими екосистемами в рамках вирішення проблеми регулювання клімату [Леса мира, 2009, с. 290].

Загалом, лісівничо-екологічні та еколого-економічні особливості розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері більш повно розкриваються на рис. 2.5.

Отже, лісова екосистема з позиції підприємницького інтересу наділена сировинною, екологічною та соціальною корисністю, що мають певну споживчу вартість. Зокрема сировинна корисність лісової екосистеми визначається через наявність та можливість використання екосистемної продукції (ліс на корені, деревина, побічні ресурси, генетичні ресурси), яка має, в принципі, екосистемний характер. Використання на комерційній основі цієї екосистемної продукції лісу здійснюється в рамках лісозаготівельного підкомплексу в процесі головного, проміжного, побічного

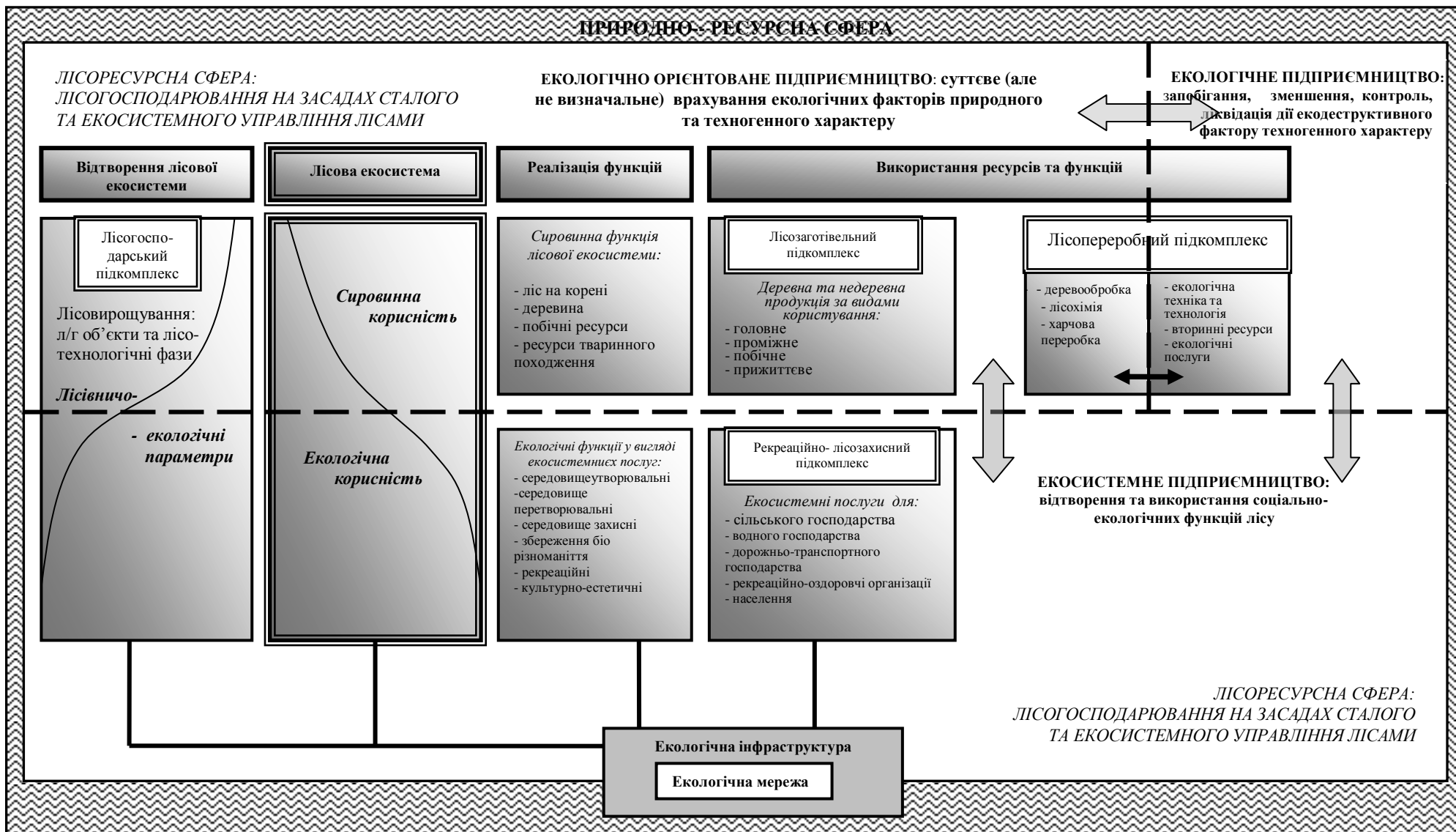

Рис. 2.5 Особливості розвитку підприємництва на еколог-економічних засадах в лісоресурсній сфері

та прижиттєвого лісокористування, і представляє собою екологічно-орієнтовану підприємницьку діяльність, оскільки врахування екологічного фактору хоча й присутнє, але воно (врахування) не несе визначального характеру в цільових установках підприємництва. Тобто, в даному випадку, мова йдеться про лісозаготівельні процеси щодо задоволення традиційних потреб (наприклад, лісопереробної галузі деревиною) з певним урахуванням лісоекологічних параметрів, лісового фонду.

Екологічно орієнтоване підприємництво, звісно, може здійснюватись в рамках лісогосподарського підкомплексу, зокрема в сфері лісовирощування. Наприклад, процеси відтворення лісових ресурсів на підприємницьких засадах (створення лісогосподарських об'єктів для комерційних цілей – плантаційне лісорозведення) можна вважати екологічно-орієнтованим лісогосподарським підприємництвом. Тобто, в процесі такої діяльності, більшою мірою враховуються сировинні функції лісів, ніж екологічні. Лісоекологічні фактори формують умови лісогосподарського виробництва.

Але, коли в підприємницькій діяльності щодо лісогосподарювання на перший план виходять екосистемні параметри (наприклад, створення захисних лісових насаджень, посадка «вуглецевих» лісів тощо), така діяльність вже має безпосередньо характер екосистемного лісогосподарського підприємництва, оскільки цільове спрямування такого підприємництва – створення лісових екосистем з метою покращення стану довкілля.

Зокрема, про екосистемне підприємництво може йтися мова, коли на комерційній основі забезпечується використання екосистемних послуг (функцій) лісів для ефективності функціонування суб'єктів сільського, водного, дорожньо-транспортного господарства, для організаційно-оздоровчих організацій в рамках рекреаційно-лісозахисного підкомплексу.

Тобто, узагальнено можна підсумувати, що *екосистемне підприємництво* має обов'язковий зв'язок з лісовими біогеоценозами та представляє собою підприємницьку діяльність з відтворення (здійснення

необхідних лісогосподарських робіт та послуг екологічного та екосистемного характеру на комерційній основі), підтримки, сприяння реалізації та використання соціально-екологічних функцій лісу. Отже, загалом, критерієм віднесення лісогосподарського підприємництва до екосистемного є здійснення підприємницької діяльності в напрямку підвищення стійкості екологічної інфраструктури (екологічної мережі) шляхом здійснення лісогосподарювання, коли пріоритетом є забезпечення екосистемної цілісності лісових ландшафтів, підтримка водо регулюючих процесів, збереження біорізноманіття.

Зробимо наступне визначення: *екологічне підприємництво в лісоресурсній сфері* – це підприємництво, яке пов'язане із запобіганням, зменшенням, контролем та ліквідацією дії екодеструктивного фактору техногенного характеру. Зокрема воно може бути представлене виробництвом екологічної техніки та технології, переробкою низькосортної деревини, використанням на підприємницьких засадах лісосировинних відходів (наприклад, виробництво біопалива), виробництвом екологічно чистої лісової продукції тощо. Слід відмітити, що екологічне підприємництво є інструментом екологізації відтворювальних процесів, в основному, у лісопереробному підкомплексі. При цьому екологічна корисність продукції є визначальною, і при цьому здійснюється задоволення саме екологічних потреб з відповідним отриманням доходу.

Наприкінці відмітимо, що, загалом, зазначені види лісогосподарського підприємництва (екологічно-орієнтоване, екологічне, екосистемне) пов'язані з обов'язковістю врахування лісівничо-екологічних параметрів, які мають екосистемний характер. І поділ підприємництва в лісоресурсній сфері на екологічно орієнтоване та екосистемне є в певній мірі умовним. Однак така класифікація необхідна (про це, зокрема, свідчить і «Модельный закон об основах экологического предпринимательства»), оскільки вона необхідна для формування інституціонально-регулюючих заходів, розробки відповідних концепцій.

2.2 Організаційно-економічні засади створення умов формування та розвитку лісогосподарського підприємництва

Активізація підприємницької лісогосподарської діяльності на еколого-економічних засадах передбачає здійснення системних структурних змін в системі лісових відносин, створення організаційно-економічних умов ринкового спрямування для його розвитку. Це вимагає продуманих довгострокових дій з боку держави щодо створення економічних умов у сфері лісовирощування на основі трансформації та інституціонально-регулюючого механізмів, а також податкових, бюджетних та грошово-кредитних важелів.

Успішний розвиток лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах неможливий без формування належного інституціонально-правового та ринкового середовища в лісоресурсній сфері, що виступає передумовою забезпечення суб'єктів підприємницької діяльності свободою економічного вибору та одночасно визначає ступінь їх екологічно-соціальної відповідальності за господарську діяльність в системі лісо господарювання.

Дослідження проблеми створення та організації сприятливого навколишнього середовища для розвитку підприємницьких ініціатив у лісовому господарстві в умовах ринкових трансформацій [Анцукевич,], свідчить про необхідність визначення організаційно-економічних засад створення умов формування та розвитку лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування. (рис. 2.6)

Формування підприємницького сектору в сфері лісогосподарювання повинно стати визначальним напрямком напрямків лісової політики, яка в загальному розумінні представляє певний курс дій щодо використання лісових ресурсів. Слід зазначити, що сьогодні науковцями фундаментальні основи національної лісової політики [Cubbeage, 1993].

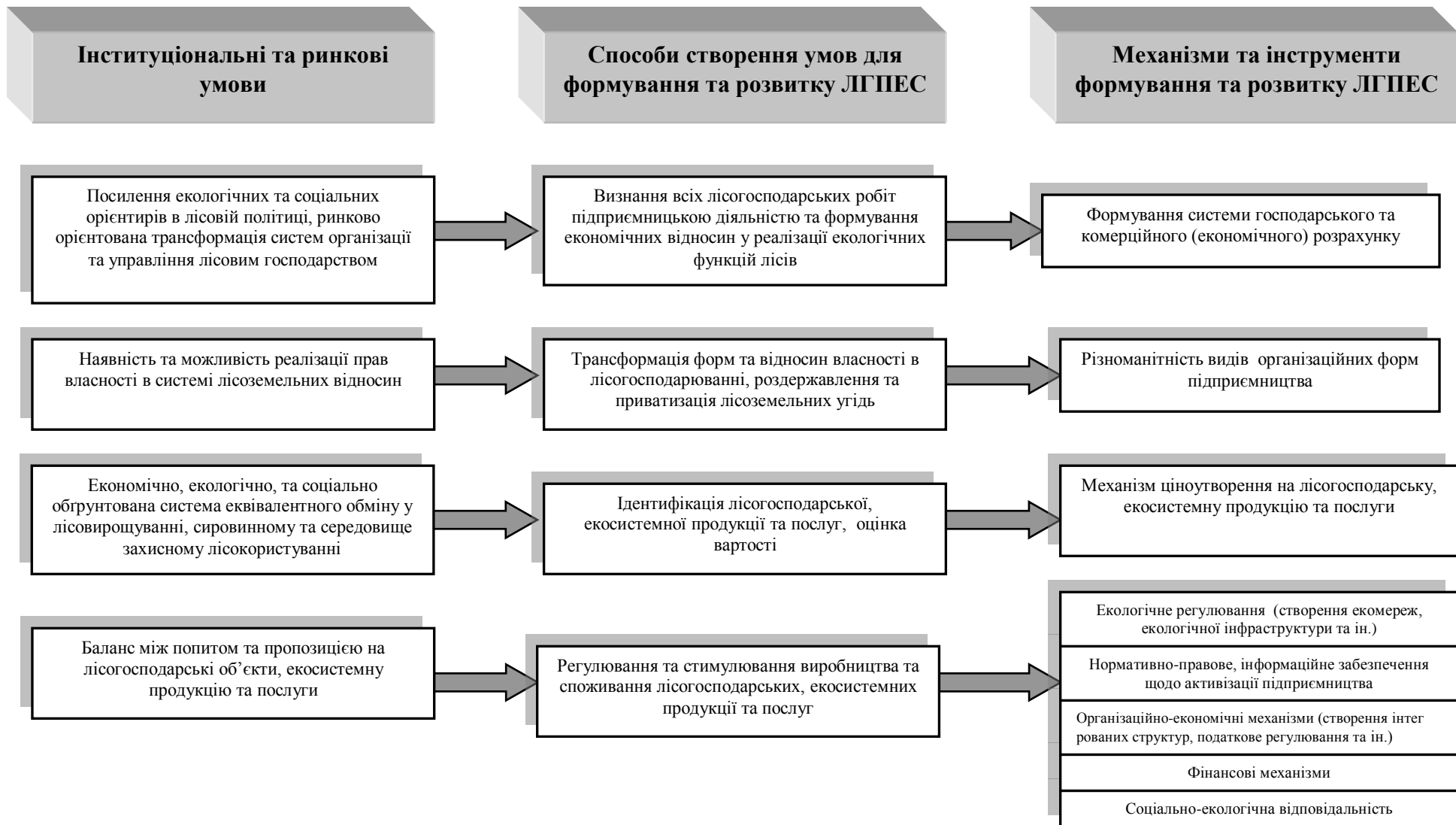

Рис. 2.6 Організаційно-економічні засади створення умов формування та розвитку лісгосподарського підприємництва екологічного спрямування (ЛГПЕС)

Слід зазначити, що сьогодні науковцями фундаментальні основи національної лісової політики [Коваль, 2005; Мельник, 2003; Мишенин, 1998; Польовський, 2005; Синякевич, 2007; Синякевич-Соловій-Врублевська, 2008; Соловій, 2007; Туниця, 2002; Холявка, 2005; Дейнека, 2009; Шуба лий, 2007]. Разом з тим, лісова політика України не сформована у формі єдиного державного документу. І тут слід сказати, що під керівництвом проф. І. Синякевича було розроблено проект Закону України «Національна лісова політика». Це в певній мірі визначає те, що дії державних владних структур не носять комплексного характеру і основи розвитку лісоресурсного сектору формуються досить фрагментарно, зокрема, в напрямку розвитку підприємництва екологічного спрямування в сфері багатоцільового використання та розширеного відтворення лісових ресурсів у контексті принципів сталого розвитку.

Аналіз існуючих політичних тенденцій в лісоресурсному комплексі, дозволяє стверджувати, що формувати лісову політику необхідно з огляду на зростаючу значущість екологічних та соціальних функцій лісових екосистем, а також підприємницького підходу до вирішення еколого-економічних проблем сталого лісокористування. Реалізація такої політики дозволить більш ефективніше залучати лісоресурсну складову природного капіталу у господарський оборот. Сучасна лісова політика повинна в більшій мірі окреслювати лісоекологічні та організаційно-економічні напрямки, які б визначали та сприяли розвитку підприємницьких ініціатив в сфері лісогосподарювання, це зокрема стосується [Економіка природок, 2010, с. 78; Лісова, Синякевич, 2008 – мон.]: досягнення ринково орієнтованої трансформації системи організації та управління лісовим господарством; урізноманітнення організаційно-правових форм реалізації власності у сфері лісогосподарського виробництва; визначення доцільності і масштабів передачі в комунальну або в приватну власність земель лісогосподарського призначення; поступової реструктуризації лісового фонду з метою

поступового подолання недоліків існуючого розподілу лісів на групи та категорії залежності та ін.

Держава повинна виступати в ролі провідника ринкових перетворень у лісовому господарстві і це, перш за все, як свідчить аналіз, передбачає реформування системи лісоуправління та ведення лісового господарства. Система управління лісами на рівні лісгоспів, де поєднуються функції державного управління та господарські функції, не має перспектив для подальшого розвитку. Це обумовлено багатьма причинами, зокрема тим, що відсутній інтерес до заробляння коштів через виконання державних функцій, а також лісогосподарських функцій, оскільки оплата праці робочих здійснюється за тарифною системою [Институциональные, 2003]. Важливим недоліком сучасної системи лісоуправління є також те, що виділення бюджетних коштів на виконання господарських робіт здійснюється на безконкурсній основі. З огляду на це, та на інші вади лісогосподарювання, сучасна система управління лісовим господарством має бути реформована через розділення державних та господарських функцій з метою надання виконання функцій державного управління лісами державним структурам (що відповідатимуть за дотримання господарюючими суб'єктами лісового законодавства), а господарські функції (використання, охорону, захист та відтворення лісів) слід передати державним та недержавним комерційними організаціями, діяльність яких регламентуватиметься нормами та критеріями підприємництва. За такої умови можливий перехід лісового господарства на засади самоокупності та самофінансування, що загалом сприятиме підприємницькій орієнтації лісогосподарювання.

Необхідно також підкреслити, що гострою проблемою на шляху до створення умов розвитку підприємництва екологічного спрямування в лісоресурсній сфері виступає статус суб'єктів лісових відносин – приватизована лісова економіка і відстале лісове господарство, які не можуть бути рівноцінними гравцями на інституційному полі [Козырева, 2007]. Ці проблемні питання також зумовлюють розробку нових моделей системи

лісоуправління, важливою складовою якої є інститут власності на лісові ресурси. Виходячи з цього, насамперед, реформуванню підлягають системи управління та права власності на земельні ділянки лісового фонду і лісові ресурси. Назріла необхідність чітко визначити ліс як об'єкт права власності з цивільно-правовими відносинами, які варто відобразити у Лісовому кодексі України [Гулик, 2005]. Адже приватна власність, будучи джерелом доходів для власника і основою, що забезпечує його незалежну поведінку, служить потужним стимулом до високоефективної діяльності тих господарських суб'єктів, що безпосередньо розпоряджаються власністю, тобто виступають справжніми господарями [Зянько, 2008].

Отже, у зв'язку з необхідністю формування конкурентного середовища у сфері лісокористування та лісовідтворення, а також з метою посилення фінансової самодостатності лісових господарств актуалізується проблема інституціоналізації реформування відносин власності на лісові ресурси за наступними напрямками [Хвесик, Голян, 2007]:

- корпоратизація держаного сектора лісового господарства, передача частки лісового фонду у власність територіальних громад;
- перехід захисних лісових насаджень до власників сільськогосподарських угідь, що буде сприяти підвищенню ефективності агролісомеліоративних заходів та вирішенню відповідних фінансових проблем;
- формування орендних відносин, пов'язаних з використанням сировинних, екологічних та соціальних функцій лісів на окремих ділянках лісового фонду;
- збільшення площі замкнених лісових ділянок в межах сільськогосподарських підприємств, які можуть передаватися у приватну власність.

Але варто сказати, що на думку деяких вчених в сучасних умовах значення інституту приватної власності не слід абсолютизувати [Козырева, Зянько]. Підприємець не обов'язково повинен бути власником засобів виробництва, капіталу, його головною функцією є управління власністю.

Така позиція окреслює можливості розвитку державно-приватної співпраці у лісовому господарстві. І досвід розвинутих країн світу свідчить, що ринкові відносини в лісовому господарстві ефективно можуть розвиватися як в умовах державної так і приватної власності на ліси [Петров А.П. Управление, 2001; Гулик, 2005; Мельник, 2002].

Таким чином, розвиток підприємництва в лісоресурсній сфері, в цілому, залежить не лише від існування приватної власності на ліси, існують й інші внутрішні мотиви та стимули ефективної та активної еколого-економічної діяльності суб'єктів лісогосподарювання. Формування інституціональних умов розвитку лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах передбачає не стільки наявність приватної власності на лісові ресурси, скільки прозорості у лісових відносинах, що сприятиме зменшенню невизначеності, створенню стійкого економічного середовища у сфері лісогосподарювання, формування у суб'єктів підприємницького лісогосподарювання очікувань щодо результатів їх діяльності та відносин з іншими економічними суб'єктами.

Важливим елементом в системі створення умов розвитку підприємницьких ініціатив лісоекологічного спрямування є вирішення суперечностей в системі лісоземельних відносин, зокрема, щодо надання сільськогосподарських малопродуктивних земель під заліснення, а також власнісного статусу полезахисних смуг. Тут слід зазначити, що внаслідок реформування земельних відносин, сільськогосподарські угіддя були переважно передані у приватну власність (розпайовані), а полезахисні лісові смуги, які не підлягали паюванню, здебільшого перебувають у складі земель запасу, резервного фонду та загального користування [Шляхи, Юхновський, 2009].

Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 р. № 685-р «Про заходи з розв'язання проблемних питань соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів» Мінприроди, Мінагрополітики, Держкомзему, Держкомлісгоспу та Мін'юсту, дано

доручення підготувати та надати Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо *закріплення земельних лісових ділянок*, зайнятих пожегозахисними лісовими смугами, іншими лісовими насадженнями, що передані у власність колективним сільськогосподарським підприємствам, *за землекористувачами* [<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=685-2009-%F0>]. Подальша робота уряду в цьому напрямку, в кінцевому рахунку, спроможна через нормативно-правові важелі створити попит на лісогосподарські об'єкти, послуги, роботи (наприклад, щодо створення, впорядкування, догляду та реконструкції пожегозахисних лісових смуг тощо).

Таким чином, розвиток лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування повинен передбачати інституціалізацію лісоземельної реформи, зокрема, закріплення статусу пожегозахисних лісових смуг юридично-правовим шляхом, а також спрощення процедури переведення непродуктивних (малопродуктивних) сільськогосподарських угідь у статус земель, на яких можливо створювати лісові насадження.

Важливою умовою формування та ефективного функціонування лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування є наявність відповідного ринку, що забезпечуватиме економічно, екологічно та соціально обґрунтовану систему еквівалентного обміну у лісовирощуванні, сировинному та середрвищезахисному лісокористуванні.

Загалом, основна мета формування ринку лісогосподарських робіт та послуг - організація і ведення безперервного та невиснажуючого використання лісових ресурсів, а також забезпечення розширеного відтворення лісів на підприємницьких засадах. Для досягнення результатів в цьому напрямку необхідно забезпечити вільний доступ зацікавлених в лісогосподарських роботах та послугах суб'єктів; створити необхідні умови для розвитку конкуренції в сфері лісогосподарювання; створити зрозумілий та прозорий механізм розміщення замовлень; розробити нормативно-правове поле функціонування ринку лісогосподарських робіт та послуг [Сорокин Д, 2008]. Ринок лісогосподарських робіт поступово може створюватися,

наприклад, шляхом встановлення та доведення нормативів пожезахисної лісистості до сільськогосподарських підприємств, орендарів. Та, першочергово, необхідно визнати всі лісogосподарські роботи підприємницькою діяльністю з відповідною системою їх оплати, та забезпечити належне інституціональне оформлення цього процесу. Важливим моментом в досягненні цього має стати формування системи господарського та комерційного розрахунку в сфері лісogосподарювання, перехід лісового господарства на принципи самофінансування та самоокупності. Зокрема, товарною продукцією лісogосподарського підприємництва можуть бути вікові технологічні фази лісокультурного виробництва, лісорозведення [Лобовиков].

Окремим та актуальним питанням в процесі створення умов формування та розвитку підприємницьких лісоекологічних ініціатив є залучення несировинних властивостей лісових екосистем до ринково орієнтованої сфери господарських відносин. Комерціалізація екологічних і соціальних властивостей лісу (екосистемних послуг лісових біогеоценозів) являє собою на даний момент складне завдання, що передбачає їх ідентифікацію, визначення потенційних споживачів, оцінку вартості, створення механізму ціноутворення. Корисним в цьому напрямку може бути досвід США, Латинської Америки, Бразилії, Мексики тощо, де розроблені національні програми платежів за екосистемні послуги, або їх аналоги [Бобылёв, 2009, с. 67-69, Платежи за]. Можливим виявляється створення системи адресних податків за споживання екосистемних послуг лісових біогеоценозів, введення платежів туроператорів за право розвивати туризм на охоронних територіях лісів, розвиток концесійних відносин та ін.

Розробка та практичне впровадження компенсаційного еколого-економічного механізму за використання екосистемних послуг лісу потребує об'єднання зусиль економістів, екологів, юристів та всіх стейкхолдерів сталого лісокористування. Відмітимо, що при цьому особлива роль надається державним органам влади, оскільки саме від їхньої позиції залежить

створення законодавчої бази щодо впровадження цього механізму в регіонах та державі. Також скажемо, що ця проблема є предметом окремого дослідження.

Слід наголосити, що саме державі належить головна роль у забезпеченні балансу між попитом та пропозицією на продукцію лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування (зокрема, на полежахисні смуги, рекреаційні послуги). Це пояснюється тим, що екосистемні послуги (зокрема лісових екосистем) та території їх функціонування належать переважно державі. Тож саме з боку державних органів влади повинні здійснюватися певні заходи нормативно-правового, організаційно-економічного, фінансового характеру в напрямку регулювання та стимулювання виробництва і споживання лісогосподарських та екосистемних продукції і послуг, що надасть імпульсу підприємницьким ініціативам лісоекологічного спрямування.

З огляду на неможливість досягти швидкого результату в справі трансформації форм та відносин власності на ліси, та враховуючи сучасні реалії лісоресурсного розвитку, виникає гостра необхідність в інституціалізації прогресивних організаційних форм підприємництва.

Як відомо, підприємництво передбачає функціонування різних форм господарювання. Класифікація підприємств з точки зору форм власності в Україні, передбачає державне, колективне, приватне та змішане підприємництво. В сою чергу в країнах з ринковою економікою виділяють державний та приватний сектор. Сучасна економічна теорія виділяє три основні організаційно-правові форми підприємницької діяльності: одноосібне володіння, партнерство (товариство), корпорація (акціонерне товариство) [Основи економ.теорії; Зіновчук, 2001]. Такий розподіл форм підприємництва правомірний й для лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування. Однак, поступовий розвиток ринкових відносин в лісовому господарстві, та необхідність розширення підприємницьких ініціатив в сфері лісогосподарювання обумовлюють необхідність

розширення організаційних форм лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування (рис. 2.7.).

Рис. 2.7. Організаційні форми лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування

Коментуючи представлену схему, слід зазначити, такі форми як одноосібне володіння, державне підприємництво, партнерства є достатньо дослідженні, та маючи певні обмеження, переваги та недоліки в конкретних ситуаціях, не викликають особливих дискусій щодо їх реалізації в сфері лісогосподарювання.

Зауважимо лише, що державне підприємництво в сфері лісогосподарювання можна визначити як інститут еколого-економічної системи, в рамках якого встановлюються та гарантуються певні норми та правила взаємовідносин різних економічних суб'єктів в сфері лісових відносин. *Державне лісогосподарське підприємництво екологічного спрямування* на основі ринкових та неринкових механізмів в одне ціле пов'язує діяльність таких інституційних структур як фірми, лісове господарство та державу, та надає їх функціонуванню більш цілеспрямований екологічно та соціально орієнтований характер. Наразі

існують різні позиції щодо майбутніх масштабів розвитку державного підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах: від необхідності його скорочення до істотного розширення його меж. Державне підприємництво в лісоресурсній повинно формувати комплекс інститутів, які б забезпечували екосистемний підхід до лісогосподарського виробництва, відтворення екологічних та соціальних благ та послуг лісових ресурсів за участю державного капіталу, а також стале лісокористування.

Однак, незадовільний стан лісоресурсної сфери за лісоекологічними та еколого-економічними параметрами, дозволяє зробити висновок про неефективність сучасної державно форми лісогосподарювання. Це обумовлює, на наш погляд, закономірний інтерес до нових організаційних форм розвитку підприємницьких ініціатив в лісоресурсній сфері: державно-приватного партнерства, лісогосподарських кооперативів екологічного спрямування, соціального підприємництва лісоекологічного спрямування, інтегрованих підприємницьких об'єднань кластерного типу.

Так, зокрема найбільш узагальнено *державно-приватне партнерство* можна визначити юридично оформлену на певний термін взаємовигідну співпрацю органів і організацій державної влади (державних структур) та суб'єктів приватного підприємництва відносно об'єктів, що знаходяться у сфері безпосереднього державного (суспільного) інтересу і контролю (до яких в певній мірі відносяться лісові ресурси) [Ковальчук, Варнавський, Вилисов]. Таке партнерство також повинно передбачати розподіл ризику та результатів між партнерами, в цілях найбільш ефективної реалізації проектів у сфері сталого та екосистемного розвитку лісового господарства, які мають важливе державне і суспільне значення. Враховуючи об'єктивну необхідність впровадження механізмів державно-приватного партнерства до сфери лісових відносин (і про це свідчить зарубіжний досвід), вважаємо за доцільне більш докладно зупинитись на концептуальних основах цього явища в окремому підрозділі дисертаційного дослідження.

Нами також розглядається *некомерційне партнерство лісоекологічного* спрямування, яке формується в межах співпраці некомерційних організацій та соціально-відповідальних підприємств лісоресурсного комплексу.

Аналіз існуючих визначень кооперативу (додаток В.1), та врахування особливостей та принципів відмінностей кооперативних організацій від інших форм підприємницької діяльності, дозволили визначити *еколого-орієнтований лісогосподарський кооператив* як добровільне об'єднання суб'єктів лісогосподарювання різних форм власності, що не втрачаючи своєї незалежності і самостійності, діють у сфері лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування для реалізації спільних еколого-економічних інтересів. Причому діяльність в даній структурі, як відомо, заснована не на прибутковій основі, а організована заради обслуговування своїх членів, зменшення їх видатків на споживання, в той же час з дотриманням вимоги пропорційності (щодо економії коштів та інших прибутків, фінансування своєї організації, покриття збитків, поділу ризику тощо), а також на засадах демократичної системи управління. Це передбачає участь усіх членів лісогосподарського екологоорієнтованого кооперативу у розробці та прийнятті принципів рішень. Напрямки діяльності таких лісогосподарських кооперативів можуть бути досить багатоваріантні: постачання суб'єктам матеріально-технічних ресурсів для лісовирощування, сервісне обслуговування лісопереробного устаткування, виробництво лісогосподарської продукції, забезпечення суб'єктів фінансовими ресурсами, інформаційне та консультативне обслуговування суб'єктів кооперування. Створення лісогосподарських кооперативів є актуальним при формуванні та розвитку системи лісового фермерства для забезпечення широкомасштабної реалізації агролісомеліоративних заходів господарюючими суб'єктами.

Наразі, досить актуальним та доцільним в процесі покращення еколого-економічного стану лісоресурсної сфери представляється розвиток соціального лісоекологічного підприємництва. Для України форма соціального підприємництва ще знаходиться на початковій стадії, і не

зайняла міцних та дієвих позицій, як, наприклад, в країнах Європи, Північної та Південної Америки.

В сучасній світовій практиці існують три основних підходи до розуміння соціального підприємництва, яке може визначатись як [Корпорація, сб. , 2003, Либоракина, 2003]:

1. Підприємницька діяльність некомерційних організацій, доход від якої спрямовується на вирішення соціальних проблем та покращення якості життя;

2. Бізнес із соціальною місією, коли на перше місце виходить соціальний аспект від підприємницької діяльності, а потім фінансова ефективність;

3. Як інноваційна підприємницька діяльність, спрямована на здійснення соціальних перетворень в суспільстві та громадах.

Соціальне підприємництво визнається окремим напрямком економічної діяльності та згадується як «четвертий сектор» в суспільстві. Суб'єктами соціального підприємництва, в переважній більшості, є неприбуткові організації (громадські та благодійні), але можуть бути й підприємницькі установи або спеціальні підрозділи підприємств [Жук ,13.htm].

Зазначимо, що некомерційні організації екологічного спрямування набирають все більшої ваги в вирішенні соціально-екологічних та економічних проблем в лісоресурсній сфері. Дослідженню цих питань присвячений підрозділ 3.2.

Узагальнюючи світовий досвід та існуючі підходи до визначення соціального підприємництва та соціальної відповідальності бізнес-підприємницьких структур, що досить детально висвітлені в роботі [Степанова, 2008], *соціальне підприємництво лісоекологічного спрямування* нами розглядається як самостійна підприємницька діяльність некомерційної організації (місія та статутні цілі якої направлені на вирішення соціально-екологічних проблем) з метою отримання прибутку, що не розподіляючись

між учасниками, спрямовується на реалізацію заходів щодо покращення соціально-екологічних параметрів лісоресурсного розвитку (рис. 2.8).

Рис. 2.8 Процес формування сутності соціального підприємництва та соціальної відповідальності бізнес-підприємницьких структур

Слід зауважити, що без необхідної уваги залишається наразі розвиток екологічно орієнтованого інституціонального підприємництва. Відповідно до існуючого погляду на його сутнісно-змістовну основу [Салихов, 2007], *інституціональне підприємництво в лісоресурсному комплексі* нами розглядається як господарююча система що забезпечує реалізацію можливостей щодо узгодження економічних, екологічних та соціальних інтересів, що виникають у сфері повного лісогосподарського обороту (виробництва, обміну, розподілу та надання лісової, лісогосподарської, екосистемної продукції та послуг). Згідно з [Словарь, ел.рес.], інституційний

підприємець в лісоресурсній сфері нами розглядається як особа чи група індивідів, що об'єднує ресурси для зміни існуючої системи формальних обмежень в сфері лісогосподарювання. Інституціональне підприємництво, на наш погляд, може частково охоплювати систему державного регулювання, яка формує інституціонально-регулюючі механізми в лісоресурсній сфері.

Необхідно констатувати, що ефективність та результативність підприємницької діяльності визначається, зокрема, розміром підприємства. Так, підприємства малого бізнесу виступають найважливішим механізмом підвищення ефективності виробництва у сфері природогосподарювання. [Мишеніна, Мале підприємництво]. Проте, мале підприємництво є лише тільки тим етапом, перехідною формою до дійсно ефективного природогосподарювання, оскільки основою інноваційного та стійкого розвитку є кооперація і інтеграція, які базуються на свідомому виборі власника і підприємців.

Отже, при регулюванні лісових відносин в ряді заходів, що стимулюють становлення ефективного лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування, держава повинна сприяти формуванню крупних лісових корпорацій, які об'єднують господарські суб'єкти за всіма технологічними етапами – від лісовирощування та заготівлі до виробництва кінцевої лісопродукції [Моисеев,2005]. На наш погляд, такі лісові корпорації могли б охопити, наприклад, сферу лісорозведення на непродуктивних та ерозійнонебезпечних сільськогосподарських землях [Мишеніна, Государственное, 2006, с.232].

Успішна реалізація регіональних лісоекологічних проектів та програм пов'язана із знаходженням гнучких співвідношень участі в них державних, змішаних (державно-приватних), приватних і некомерційних організацій. Створення підприємницьких процесів багатоцільового міжгалузевого використання та відтворення лісових ресурсів потребує формування інтегрованих підприємницьких структур, орієнтованих на узгодження і реалізацію еколого-економічних інтересів, зокрема лісових та аграрних

підприємств різних форм власності і господарювання буде сприяти оптимізації загальної лісистості агроландшафтів, поєднаній лісистості, а також залісенню неугідь та непродуктивних сільськогосподарських земель при наявності інституціонально-регулюючих механізмів [Мішеніна, Львів, 2009].

Для використання кластерного підходу до раціоналізації агро- та лісогосподарювання, формування механізму створення інтегрованих організаційних структур для конструктивної коопераційної взаємодії лісових та аграрних підприємств та інших зацікавлених сторін, вважаємо за доцільне стисло торкнутися основних положень кластерної теорії, окреслити переваги розвитку кластерних взаємодій.

Зазначимо, такі тенденції як концентрація, спеціалізація виробництв, їх комбінування, об'єднання капіталів, взаємодія підприємств, банків та інших ринкових структур, тобто інтеграція потенціалів учасників ринку, є об'єктивними економічними умовами виникнення та формування кластерного підходу [Англичанинов, 2009, с.20; Афанасьєв, 2005; Войнаренко ел.рес.; Дудкіна, 2004; Концепція створ.класт.; Лаврикова Ю, 2009]

Взагалі, розглядаючи поняття «кластер», варто зазначити, що в науковій літературі існує чимало його різноманітних дефініцій (дод. В.2), але наразі не існує однозначного та загальноприйнятого визначення кластера, що зумовлено відносно недовготривалим становленням кластерної теорії. Аналіз дефініцій та різновидів кластерних утворень, представлених в дод. В.2, дозволяє зробити висновок, що головними ознаками в поняттях «кластер» найчастіше виступають: добровільне партнерське об'єднання, географічна близькість підприємств і організацій, їхня взаємозалежність в процесі виробництва, можливість отримання синергитичного ефекту від взаємодії. Зазначимо, специфікою кластерних утворень є також широка участь у них гнучких підприємницьких структур малого і середнього бізнесу, що активно сприяють формуванню «точок зростання». Також відмітимо, що

прообразом сучасних кластерних утворень в радянській економіці можна вважати територіально-виробничі комплекси (ТВК), що визначались як «форма просторової організації продуктивних сил соціалістичного суспільства, що якнайповніше відповідає завданням їх розвитку в умовах науково-технічної революції» [Пилипенко, 2004].

Слід зазначити, на сьогодні в кластерній теорії економічного розвитку виділяють декілька типів кластерів відповідно до різних класифікаційних ознак [Цихан, 2003; Markusen,1994; Митенев, ел.рес].

Так, А.Маркусен, приміром, виділив чотири класи кластерів залежно від входних в них типів фірм і організацій [Markusen,1994]: географічно сконцентровані середні і малі підприємства; домінування великих підприємств; провідна роль філій іноземних компаній; створення державних кластерів.

Варто відмітити, що у країнах – членах ЄС кластеризація почалася з 1968 року, й досі є однією з умов підвищення конкурентоспроможності регіональної та державної економік [Концепція створення кластерів, 2008]. В Україні перші спроби впровадження кластерів були здійснені в 1997 році (до 2000 року було сформовано кілька кластерів: швейний, будівельний, харчовий, туристичний, продовольчий, і кластер зеленого туризму) [Кушпіль, 2009]. Так, застосування кластерних моделей в організації господарювання лісоресурсної сфери, наразі представляється найближчою перспективою. Зокрема, прикладом реалізації кластерної ініціативи розвитку лісового господарства є швейцарсько-український проект в Закарпатті, який був представлений на Міжнародній конференції (2009 р., м.Ужгород), присвяченій можливостям міжнародної співпраці у формуванні лісових кластерів та дерев'яного домобудування. На даний час в країнах Європи більш ніж 1000 представників лісового сектору активно залучені до процесу інноваційного розвитку, який зорієнтований на кластеризацію виробництва з таких напрямків [Соколенко, Інвестиційний, 2009]: лісове господарство,

обробка деревних матеріалів, виробництво целюлози та паперу, біоенергетика, спеціалізовані види лісової продукції.

Зазначимо, що інтегровані організаційні структури кластерного типу в сфері лісогосподарювання найчастіше представлені лісопромисловими кластерними утвореннями. Зокрема, наразі, такий тип господарювання в лісовому комплексі активного розвитку набуває в Росії. Про що свідчать численні дослідження в цій галузі [Порфирьева, 2009; Салтыкова, 2009; Сорокин, 2008; Англичанинов, 2009; Лаврикова, 2009].

Та, не зважаючи на зростаючий інтерес до нових виробничих інтегрованих структур та здійснену низку заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності держави та її окремих регіонів, кількість кластерних утворень (в тому числі, і в сфері лісогосподарювання) в Україні збільшується повільно. Це обумовлено певною низкою факторів [Концепція кластерів, 2008; Соколенко, 2009; Кушпіль, 2009; Івченко, 2009]:

- відсутність нормативного визначення «кластеру», комплексу заходів, щодо створення кластерних структур в Україні;
- відсутність достатнього інформаційного забезпечення представників органів виконавчої влади та бізнесу щодо створення та функціонування кластерів;
- відсутність державної політики, що забезпечує системний підхід та організацію взаємодії різних рівнів виконавчої влади при реалізації кластерних проектів;
- недостатня зацікавленість малих та середніх підприємств об'єднуватись у великі бізнес-контури (кластерні об'єднання);
- відсутність ефективної методологічної бази, що забезпечує застосування організаційних кластерних технологій;
- низький рівень субконтракції та аутсорингу;
- невеликий досвід функціонування кластерів в Україні;
- відсутність механізмів фінансової підтримки кластерних ініціатив;

- відсутність інвесторів у зв'язку з інвестиційною непривабливістю регіонів.

З огляду на вище викладене, вважаємо, що для ефективного функціонування агро- та лісогосподарського комплексів, необхідно на офіційному рівні визнати кластерну політику, як інструмент досягнення конкурентоспроможності та узгодження еколого-економічних інтересів цих суміжних галузей природогосподарювання. Необхідними елементами кластерної політики в лісоресурсній сфері повинні стати розробка та реалізація державної та регіональних програм сприяння формуванню та функціонуванню кластерних утворень в сфері агролісомеліорації, розвиток в цьому напрямку державно-приватного партнерства.

2.3 Принципи та механізми формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів

Поступовий перехід від адміністративно – командної системи організації лісогосподарювання до ринково орієнтованої, обумовлює необхідність пошуку і вибору ефективних форм взаємодії суб'єктів господарювання у сфері раціонального використання, відтворення і охорони лісових ресурсів. Даний аспект актуалізується з точки зору реалізації принципів сталого розвитку регіональних лісових комплексів, екосистемного управління лісоресурсним потенціалом на міжгалузевій основі. При цьому багатоцільове використання і відтворення лісових ресурсів в регіональному розрізі вимагає формування інтегрованих підприємницьких структур, орієнтованих на узгодження і реалізацію лісо-еколого-економічних інтересів, зокрема, лісових і аграрних підприємств різних форм власності і господарювання в справі оптимізації загальної лісистості агроландшафтів, досягнення нормативної полезахисної лісистості, а також заліснення неугідь та непродуктивних сільськогосподарських земель.

Єдність і взаємозалежність в екосистемному розвитку лісових і аграрних біогеоценозів (системи земельних, лісових і водних ресурсів) об'єктивно обумовлює необхідність і доцільність формування і розвитку регіональних інтегрованих підприємницьких інтересів, спрямованих на агролісомеліоративне облаштування територій у вигляді системи захисних лісових насаджень, полезахисних смуг, ділянок аграрних лісів.

Наразі існує необхідність у поглибленні теоретико-методичних підходів, що визначають принципи та механізми створення інтегрованих структур, функціонування яких на міжгалузевій основі забезпечувало б комплексне та багатоцільове використання лісових ресурсів, а також диверсифікацію лісогосподарського та сільськогосподарського підприємництва.

Узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду функціонування інтегрованих структур в промисловості, лісовому і агропромисловому комплексі [Авдашева,1997; Ансофф, 1989; Балашенко,2004; Павліха,2002; Пила,1996] дозволяє виділити і розкрити зміст основних завдань і заходів щодо формування інтегрованих структур, діяльність яких направлена на багатоцільове відтворення лісових ресурсів (лісорозведення) для досягнення оптимальної лісистості територій, створення екобалансованих агролісових ландшафтів. Механізм створення інтегрованих підприємницьких структур в лісогосподарській сфері на міжгалузевій основі, на наш погляд, є взаємопов'язаним і послідовним комплексом заходів і завдань інституційного, галузевого та підприємницького характеру при формуванні господарюючого суб'єкта, що функціонує на основі відповідної організаційно – виробничої структури і системи внутрішньоекономічних і фінансових відносин між його учасниками. Дана авторська позиція узгоджується з методологією формування механізмів створення інтегрованих структур у лісовому секторі регіонального рівня, яка викладена в роботах [Дейнека,2006; Мішенін,1998; Синякевич, 2007; Шалабин,1983; Шубалій,2007].

У даному підрозділі акцент зроблено на дослідженні організаційно-економічних та лісоекологічних основ формування інтегрованих організаційних структур ринкового спрямування через об'єднання підприємств різних галузей (зокрема, лісового, аграрного та водного господарства) для забезпечення належного рівня регіонального багатоцільового відтворення та використання лісових ресурсів в межах формування стійких багатофункціональних агролісових ландшафтів при наявності необхідних інституціонально-регулюючих заходів.

Необхідною умовою розширеного агролісомеліоративного виробництва на міжгалузевій основі, як нами вже відмічалось, є створення необхідного законодавчо-правового поля діяльності суб'єктів агрогосподарювання щодо регулювання процесів формування та досягнення нормативних показників поєзакисної лісистості. Території. Забезпечення реалізації цих процесів вимагає побудови ефективного механізму економіко-правової відповідальності землевласників та землекористувачів (орендарів) за екодеструктивний стан земельних ресурсів при недостатній захищеності орних земель поєзакисними смугами. Таким чином, економіко-правове зобов'язання дотримання поєзакисної лісистості суб'єктами агрогосподарювання є головною умовою формування попиту на агролісомеліоративну продукцію та послуги, які мають екосистемний характер, а також створення інтегрованих підприємницьких структур кластерного типу в сфері агролісогосподарювання. Безумовно, вищенаведені еколого-економічні механізми стосуються і підприємств водного господарства, автодорожніх організацій, щодо створення системи захисних лісових насаджень.

Необхідно наголосити на тому, що основні заходи при створенні інтегрованих підприємницьких структур в агролісоресурсній сфері повинні включати систему організаційних, економічних, фінансових соціальних і екологічних заходів на різних ієрархічних рівнях управління: державному, галузевому, регіональному (місцевому), а також на рівні підприємницьких

структур (підприємств). Інтегровані підприємницькі структури орієнтовані на коопераційну взаємодію лісових та аграрних підприємств можуть мати, на наш погляд, форму кластерних об'єднань.

В цьому контексті кластерну політику лісоресурсної сфери на регіональному рівні слід розглядати як систему організаційно-економічних відносин між органами державної влади та господарюючими суб'єктами з приводу підвищення їх конкурентоздатності на основі формування і розвитку кластерних утворень екологічного спрямування. Взагалі, під лісоресурсним кластером розуміється група географічних взаємопов'язаних та взаємодіючих господарських суб'єктів сфери використання та відтворення лісових ресурсів, які характеризуються спільністю діяльності та взаємодоповнюють один одного.

Теорія формування кластерних утворень [Англичанинов,2009; Івченко, 2009; Кушпіль,2009; Лаврикова,2009; Пилипенко, 2004; Ярощук, 2004; Яшева,2008; Соколенко,2002; Цихан,2003; Сорокин,2008] дозволяє визначити принципові відмінності кластера в лісоресурсній сфері як підприємницької структури від інших територіально-промислових об'єднань наступним чином:

1. Кластер представляє собою географічно сконцентроване сполучення підприємств лісоресурсної сфери, у тому числі суміжних галузей (наприклад, сільського та водного господарства). При цьому виробничий фундамент кластеру одночасно утворюють крупні конкурентоздатні (комплексні підприємства) лісового господарства, лісопромислові підприємства, а також підприємства суміжних галузей, що обумовлено специфікою лісогосподарської продукції та відтворенням екосистемних послуг лісу .

2. Лісоресурсний кластер має більш широкий та специфічний склад, який утворюють не тільки виробничі суб'єкти лісогосподарювання, а й сервісні організації; наукові центри, спеціалізовані банки, учбові заклади, державні структури, малі підприємства, приватні підприємці та некомерційні організації.

3. Наявність кластеру забезпечує більш сприятливий підприємницький бізнес-клімат у регіональному лісоресурсному розвитку відповідно до принципів сталого лісокористування, екосистемного управління лісами н міжгалузевій основі

та більш стале використання та відтворення лісових ресурсів.

При регулюванні природогосподарювання в рамках лісоземельних відносин, у тому числі, пов'язаних із становленням ефективного лісогосподарського та розвитком аграрного підприємництва, держава повинна сприяти формуванню, становленню і розвитку територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК) для забезпечення екологічно сталого лісокористування та агроприродокористування на основі збільшення лісомеліоративних заходів.

На основі проведеного теоретичного аналізу концептуальних організаційно-економічних основ формування кластерних об'єднань, а також дослідження відмінності цих утворень від інших інтегрованих структур (зокрема, від територіально-виробничих комплексів), нами сформульовано визначення територіально-виробничого агролісомеліоративного комплексу (ТВАЛМК).

Так, *територіально-виробничий агролісомеліоративний комплекс* (ТВАЛМК) – як кластерне утворення - це географічна поліцентрична агломерація взаємозалежних та визначаючих принципи раціонального використання і відтворення лісових ресурсів суб'єктів лісо-, агро- і водогосподарювання різних форм власності та організаційно-правових форм господарювання: підприємницьких структур, науково-освітніх установ, державних органів управління, некомерційних організацій та інших організацій, які доповнюють один одного (зокрема через коопераційні зв'язки) у напрямку вирішення соціально-еколого-економічних проблем міжгалузевого лісогосподарювання на конкретній території та посилюють конкурентні переваги окремих суб'єктів, а також кластера в цілому.

Таким чином, кластерна модель лісогосподарювання на конкретній території створює умови для продуктивної організації та співпраці трьох секторів суспільства – підприємницьких структур, ринкової інфраструктури, влади, включаючи при цьому вищі навчальні заклади, некомерційні організації. [Внукова Н.М., Державна].

Отже, метою створення територіально-виробничого агролісомеліоративного комплексу (ТВАВЛМК) є створення ефективних систем полезахисних смуг, захисних лісових насаджень (ЗЛН) та агролісів в агро- та лісоаграних ландшафтах відповідно до встановлених для господарюючих суб'єктів землекористування диференційованих нормативних показників лісистості агроєкосистем, а також організація конкурентоздатного інтегрованого багатоцільового лісокористування та відтворення лісових ресурсів на основі кластерних взаємодій зацікавлених сторін у формуванні екологічно стійкого лісоресурсного простору.

Відповідно до визначеної мети, основні завдання функціонування ТВАВЛМК можна представити наступним чином:

1. Досягнення нормативних (оптимальних) показників загальної полезахисної лісистості агроєкосистем та лісистості неугідь, малопродуктивних сільськогосподарських земель відповідно до існуючих пропозицій [Стадник, 2008];
2. Створення та обслуговування систем ЗЛН, а також ділянок агролісів на основі комбінування, мобілізації та консолідації ресурсів суб'єктів лісо-, агро-, та водогосподарювання;
3. Здійснення лісогосподарських робіт та заходів щодо вирощування, охорони та захисту полезахисних смуг, ЗЛН та агролісів на основі розвитку кооперованих зв'язків між зацікавленими суб'єктами господарювання;
4. Спільне ведення сільського господарства економічними суб'єктами агро- та лісогосподарювання;

5. Організація конкурентоздатного інтегрованого та комплексного використання ресурсів деревного та недеревного походження, ресурсів тваринного походження, соціально-екологічних функцій ЗЛН та агролісів (створення рекреаційних об'єктів, розвиток «зеленого» туризму та ін.);
6. Одночасне підвищення рентабельності та конкурентоспроможності лісогосподарського та сільськогосподарського виробництва, лісопромислової діяльності за рахунок розвитку кооперації, диверсифікації природогосподарювання, а також ресурсної концентрації та застосування інноваційних технологій;
7. Забезпечення екологічної результативності: зниження техногенного навантаження на агроприродне середовище, стабілізація ерозійних процесів, підвищення еколого-економічної ефективності полезахисних смуг;
8. Забезпечення соціальної результативності агро- та лісогосподарювання: створення додаткових робочих місць, виробництво екологічно чистої продукції, підвищення якості життя місцевого населення та ін.

І тут слід відмітити, що здійснення широкомасштабної агролісомеліорації буде сприяти поступовому створенню належних мікрокліматичних умов для здійснення екологічно небезпечного землекористування під впливом систем захисних насаджень для відновлення у агролісових ландшафтів функцій саморегуляції та самовідновлення, підвищенню, а також господарському використанню можливостей їх біокліматичного потенціалу (наприклад, черезрозвиток екологічного землеробства).

Аналіз існуючих уявлень дефініцій поняття «кластер» (дод. Д), а також теоретичних та практичних особливостей функціонування кластерних утворень в різних сферах господарювання, що викладені в [Авдашева,1997; афанасьєв,2005; Внукова,ел.рес; Внукова,2007; Волкова, 2005; Костюкевич, Кушпіль, Лаврикова, Наумов, ел.рес; Салтыкова,2009; Соколенко,ел.рес; Ярошук, Яшева], дозволив з урахуванням галузевої специфіки лісогосподарювання на міжгалузевій основі сформулювати принципи кластерних взаємодій підприємницьких структур в лісоресурсній сфері (табл. 2.1).

Принципи кластерних взаємодій підприємницьких структур в лісоресурсній сфері

Принципи взаємодії	Змістовна основа
1. Принцип обмеженості, інтеграції та диференціації ресурсів	Обмеженість виробничих ресурсів (капіталу) суб'єктів підприємництва (аграрної та лісгосподарської сфери) для здійснення інтегрованого багатоцільового лісочористування та відтворення лісових ресурсів визначає обмін результатами лісочористування на міжгалузевій основі, ресурсну концентрацію та диференціації окремих видів підприємницької діяльності (наприклад, відповідно до вікових технологічних фаз), а також синергитичні ефекти, що обумовлює певні конкурентні аспекти у лісочористуванні (аспекти змагання).
2. Принцип розвитку відносин власності	В межах кластерних взаємодій поступово здійснюється трансформація соціально – економічних відносин між суб'єктами підприємництва з приводу привласнення лісоземельних угідь і створюваних матеріальних та екосистемних благ. Суспільство зацікавлено в тому, щоб розвиток форм власності на лісоземельні угіддя сприяли розвитку ділових ініціатив суб'єктів підприємництва в лісоресурсній сфері.
3. Принцип цінності, вільного вибору та компромісу	Учасники кластерних взаємодій мають та створюють певні матеріальні та екосистемні цінності (блага), які необхідні для обміну результатами підприємницької діяльності. Цінності є критерієм для здійснення вільного вибору напрямів діяльності. Суб'єкти підприємництва враховують еколого-економічні інтереси інших учасників кластера, і, таким чином, підвищують загальну результативність кластеризації.
4. Принцип невизначеності та ризику	У регіональному кластері агролісомеліоративного спрямування різноманітні види лісочористування не можуть бути визначені та сплановані остаточно через необхідність постійного забезпечення свободи усіх його учасників. Певна невизначеність умов поточного здійснення кластерних взаємодій обумовлює ризики кожного із суб'єктів взаємодії, які є наслідком вільного господарювання аграрних та лісових підприємств.
5. Принцип раціональності та системного аналізу	Прийняття управлінських рішень суб'єктами підприємництва здійснюється в умовах ризиків (різної природи, характеру рівня), та кожне рішення повинно бути максимально обгрунтованим раціональним. Формування та розвиток кластерних взаємодій, раціоналізм щодо участі у лісоресурсному кластері на міжгалузевій основі формує потребу у проведенні комплексного та системного еколого-економічного аналізу, який передбачає вартісне оцінювання власних витрат та доходів, а також ефективності участі у кластері.
6. Принцип відповідальності	Вимагає дотримання договірних зобов'язань у здійсненні інтегрованих підприємницьких процесів із агролісомеліоративного облаштування території відповідно до встановлених нормативних показників лісистості. Відповідає умовам довгострокового розвитку кластерних взаємодій у лісоресурсній сфері, де фактор часу у відтворенні лісових ресурсів має вирішальне значення.
7. Принцип взаємодій з середовищем	Відношення конкретних суб'єктів складаються і розвиваються в певному середовищі, яке окреслюється внутрішніми та зовнішніми факторами лісоресурсної сфери, агролісомеліоративного виробництва.
8. Принцип конструктивної деструкції	У процесі кластерних взаємодій поступово виявляються неефективні форми взаємовідносин господарюючих суб'єктів, підприємницьких та державних структур, некомерційних організацій, що обумовлює структурно-функціональні трансформації ТВАЛМК.
9. Принцип інноваційного розвитку	Результативна та ефективна взаємодія суб'єктів кластерних взаємодій в ТВАЛМК має будуватися на застосуванні управлінських, технологічних та ринкових інновацій. Інноваційність розвитку кластеру також має прояв у реалізації принципів сталого управління лісочористуванням, екосистемного управління лісами.
10. Принцип системної інтеграції	Системна інтеграція підприємств лісового, аграрного та водного господарства, узгодження їх еколого-економічних інтересів, та вирішення виникаючих протиріч є внутрішнім джерелом стійкого розвитку регіонального лісоресурсного кластеру на міжгалузевій основі.
11. Принцип системної самоорганізації	Системна самоорганізація бізнес-підприємницьких структур та менеджменту на різних ієрархічних рівнях управління кластеризацією є обов'язковою умовою сталого розвитку регіонального лісоресурсного кластеру агролісомеліоративного спрямування.

* Джерело: авторська розробка з урахуванням положень [Костюкевич, 2009].

Так, представлені принципи кластерних взаємодій в ТВАЛМК охоплюють систему соціально-економічних та організаційно-економічних відносин (відносин власності та відносин, пов'язаних з організацією виробництва та управлінням виробництвом, економічною інтеграцією і т. п.) між підприємницькими та держаними структурами, некомерційними організаціями, яка, в кінцевоу рахунку, необхідна для досягнення необхідних показників лісистості територій та підвищення ефективності використання та відтворення сировинних та екологічних функцій лісових ресурсів.

Аналіз методичних підходів до етапності створення територіально-виробничих комплексів різних організаційно-економічних форм та в різних галузях економіки [Голян, Мішеніна, 2009, Харьков], дозволив процес формування, розвитку і розміщення територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів звести до чотирьох основних етапів:

Етап I. Діагностика факторів та умов, що обумовлюють можливість та необхідність формування ТВАЛМК

На даному етапі здійснюється загальний еколого-економічний аналіз агро-, лісо- та водогосподарювання в рамках, наприклад, лісомеліоративного району [Стадник, 2009] або адміністративно-територіального утворення для обґрунтування організаційно-економічних можливостей створення ТВАЛМК для досягнення лісо-, агроекологічних, еколого-економічних та соціально-економічних параметрів регіонального лісоресурсного розвитку, які підлягають інституціонально-регулюючим заходам з відповідною корекцією законодавчо-правового поля.

При цьому, визначальним параметром кластерних взаємодій є, перш за все, диференційовані нормативи регіональної лісистості території (полезахисної, прирічкової, протиерозійної, придорожньої та лісистості зелених зон), яких в обов'язковому порядку повинні дотримуватися господарюючі суб'єкти сільського та водного господарства на основі кооперованих зв'язків з аграрними лісгоспами. Необхідність вирішення цієї

еколого-економічної проблеми є визначальним мотиваційним фактором, що буде сприяти формуванню та розвитку кластерних взаємодій.

Для цього проводиться аналіз і діагностика умов формування ТВАЛМК, що являють собою маркетингові дослідження, для визначення, зокрема, обсягів створення агролісомеліоративних об'єктів, визначення мотивації потенційних учасників щодо інтегрованого багатоцільового використання лісових ресурсів, діагностику їх капіталу і ресурсів. Аналізу підлягають: факторні умови, такі як географічне розташування суб'єктів природо господарювання та відповідні лісові та агроприродні ресурси, потенціал агролісомеліоративної діяльності в рамках адміністративно-територіального утворення, трудові ресурси, інвестиційні ресурси, ринкова та соціальна інфраструктура та ін.; умови, що визначають стратегію резидентів ТВАЛМК та конкуренцію (політична стабільність, лісова, аграрна, водогосподарська, екологічна державна та регіональна політика, інвестиційна привабливість регіону, система оподаткування, вплив органів державної влади на еколого-економічну діяльність суб'єктів агро-, лісо-, водогосподарювання та ін.); умови попиту на лісокультурні та агролісомеліоративні об'єкти, сировинну продукцію лісового господарства та еколого-соціальні функції лісів; споріднені та підтримуючі галузі лісового, сільського та водного господарства.

Діагностика умов формування ТВАЛМК дозволить виявити проблеми, що ускладнюють його організацію на ринковому принципі взаємодії учасників кластерного утворення. В кінцевому рахунку має бути визначена мета, розроблена довгострокова стратегія формування та розвитку ТВАЛМК. Під стратегією формування та розвитку ТВАЛМК слід розуміти систему завдань, що взаємопов'язані між собою, і заходів, які забезпечують досягнення цілей розвитку ТВАЛМК, а також пропорційний та збалансований розвиток його окремих суб'єктів з мінімальними витратами економічного, екологічного та соціального спрямування.

Важливою умовою формування доцільності створення ТВАЛМК є еколого-економічне формулювання та побудова системи спеціальних агролісоекологічних, економічних, економіко-математичних моделей, які розробляється з урахуванням основних цілей (підцілей), завдань агролісогосподарювання. Реалізація цих умов вимагає залучення до кластерних взаємодій наукових та проектних установ, вищих навчальних закладів.

Слід підкреслити важливість діяльності некомерційних організацій, громадських організацій у справі агролісомеліоративного облаштування територій на основі кластерних взаємодій, яка може полягати в забезпеченні організації оперативного реагування суб'єктів господарювання щодо створення ефективних систем ЗЛН на землях, які вилучені із господарського користування, для попередження подальшої їх деградації та покращення екологічного стану земельного фонду.

На даному етапі створюється ініціативна група (ядро майбутньої дирекції ТВАЛМК), яка здійснює всі організаційні роботи із створення кластерного утворення до моменту підписання засновницького договору (угоди) і формування органів управління кластера (ТВАЛМК).

Етап II. Формування організаційно-функціональної структури ТВАЛМК.

Даний етап передбачає визначення складу організацій - учасників лісоресурсної сфери на міжгалузевій основі - суб'єктів сільського, лісового та водного господарства, та інших зацікавлених у процесах інтегрованого багатоцільового використання лісових ресурсів. Визначається розвиток комунікацій між учасниками, встановлюється структурно-функціональна основа міжгосподарських зв'язків лісових, агарних та водогосподарських підприємств.

Однією із важливих задач на цьому етапі є визначення принципів організаційно-функціональної побудови ТВАЛМК, до яких можна віднести:

- відсутність юридичної залежності, збереження господарської і правової самостійності учасників;

- мета та завдання щодо формування та розвитку ТВАЛМК в межах корпоративної стратегії мають бути спільними для всіх його учасників;

- єдина система координації діяльності – менеджмент всіх підприємств-учасників повинен спиратися на сучасні управлінські технології та інструменти їх реалізації;

- спільна корпоративна культура ТВАЛМК, в основі якої лежать погляди, ідеї, які мають розділятися всіма учасниками кластерного утворення. Тут слід наголосити на тому, що корпоративна культура також визначає всі інші сфери діяльності ТВАЛМК, і будується на наступних аспектах: прийнятті і розділенні всіма учасниками ТВАЛМК норм, єдиної системи цінностей, зразків поведінки, способів оцінки результатів; відносинах, заснованих на добросусідстві і згуртованості у вирішенні всіх спірних питань і вирішенні завдань з розвитку внутрішніх і зовнішніх зв'язків; комплектність і технологічний інтеграційний зв'язок;

- визначення необхідності участі у створенні кластерних утворень місцевих органів влади, некомерційних організацій, екологічних та інших організацій;

Важливим аспектом при реалізації даного етапу являється визначення масштабів спільної діяльності в агро- та лісогосподарюванні, розробка конструктивних положень про взаємозв'язки та взаємозалежність учасників ТВАЛМК, а також формування норм та правил взаємодії між резидентами кластерного утворення.

Визначення масштабу спільної діяльності підприємств ТВАЛМК полягає у виявленні виробничої сфери, в якій учасники працюють спільно: лісовирощування, реконструкція ЗЛН, сумісне використання ресурсів лісу, комплексна лісопереробкаа ін. При здійсненні спільної діяльності основною економічною стимул-реакцією інтегрованої структури стає мінімізація витрат і якість робіт, скорочення трансакційних витрат для забезпечення конкурентних переваг або забезпечення самоокупності виробництва.

Організація господарської структури передбачає розробку технологічної виробничої схеми функціонування кластерного утворення - ТВАЛМК, розподіл виробничих функцій між учасниками, організацію нових виробництв на основі застосування інноваційних технологій, підприємств, яких не дістає в технологічному ланцюгу.

Тут мова йде про можливість розподілу і координації виробничо-господарських функцій, передачі їх частини іншим потенційним учасникам ТВАЛМК за рахунок застосування аутсорингового принципу взаємодії. З точки зору створення ТВАЛМК кластерного типу, ці положення є умовами спільного функціонування підприємств. В даному випадку визначальними положеннями повинна стати: система договорів, за якими підприємства – учасники ТВАЛМК здійснюватимуть агролісогосподарську роботу; визначення в якій сфері діяльності вони прийматимуть самостійні рішення, а в якій спільно.

Розробка положення про взаємозв'язок і взаємодію учасників ТВАЛМК загалом повинна спиратися на існуючі технологічні зв'язки та можливості диверсифікації діяльності та використання єдиної виробничої інфраструктури і враховувати наступні аспекти: право і умови входження підприємств до складу ТВАЛМК та вихід з нього; визначення наслідків виходу підприємства з інтегрованої структури; визначення норм відповідальності, що стосуються учасників, які порушують умови функціонування інтегрованої структури.

Спільна діяльність учасниками ТВАЛМК повинна здійснюватися виходячи з можливих правил, до яких, наприклад, можуть відноситись: єдині технологічні стандарти діяльності (кооперовані постачання, система трансфертних та внутрішніх планово-розрахункових цін) в сфері агролісомеліоративного та лісогосподарського виробництва; система загальної та екологічної якості. Так, виробництво біопалива та переробки відходів з низькосортної сировини потребує встановлення певних параметрів якості сировини і вироблюваної продукції.

Етап III. Формування системи управління та організаційно-фінансове забезпечення розвитку ТВАЛМК

Зміст цього етапу полягає у визначенні організаційної структури управління ТВАЛМК, та визначення потенційних джерел фінансування

Організаційна структура управління включає: формування координаційного центру (до складу якого повинні входити координаційна (кластерна) рада, виконавча дирекція на чолі з директором); розмежування повноважень між координаційним центром і учасниками ТВАЛМК; розділення функцій між радою і виконавчою дирекцією інтегрованого утворення.

Визначальним моментом даного етапу є визначення заходів підтримки з боку державних та місцевих органів влади, які можуть мати адміністративно-правове та фінансово-економічне сприяння розвитку ТВАЛМК.

На цьому етапі також слід визначити стратегічні джерела та можливі обсяги фінансових ресурсів для функціонування ТВАЛМК. З урахуванням зарубіжного досвіду фінансового забезпечення функціонування інтегрованих структур [], основними джерелами фінансово-інвестиційних потоків і капіталу кластерних утворень можуть бути:

- власні кошти економічних суб'єктів лісо-, агро- та водогосподарювання (використання прибутку, використання коштів амортизаційних відрахувань) для забезпечення дотримання нормативних показників лісистості;
- державні кошти (зокрема, на розвиток лісового і сільського господарства, водогосподарських об'єктів, а також бюджети адміністративно-територіальних утворень різного рівня);
- кредити банків під гарантії держави, або на основі створення економічних земельних і лісових банків;
- інвестиційні капітали венчурних фондів;

- пільгове оподаткування, перерозподіл обов'язкових екологічних платежів і платежів за природокористування;
- зарубіжні інвестиції і міжнародні фонди (наприклад, направлені на фінансування «вуглецевих» лісів, що створюються відповідно до Кіотського протоколу (1997р.));
- кошти неурядових (громадських) організацій, різні екологічні фонди, гранти та ін.

Кластерний підхід, як інструмент формування ефективної структури територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів істотно трансформує характер взаємодії між учасниками процесів економічного розвитку - органами влади, підприємствами, науковими та освітніми установами, фінансовими, торговельними та іншими організаціями. При цьому потрібна розробка і реалізація масштабних виробничих програм, кредитне забезпечення яких в умовах кризи стає проблемним. Тому особливого значення набувають пріоритетні форми спільного інвестування проектів формування кластерних утворень (із коштів державного, обласного та місцевого бюджетів, а також інвестиційних фондів), цільове кредитування під державні гарантії. [Англичанинов, 2009, с.28].

На збільшення обсягів фінансування екологічно орієнтованого лісорозведення (лісовирощування) в рамках ТВАЛМК необхідно направляти зусилля некомерційних організацій і активно використовувати прийоми фандрайзингу.

Етап IV. Оцінка ефективності та результативності розвитку ТВАЛМК

Оцінка ефективності кластерних утворень є важливим етапом для подальшого планування і розробки проектних рішень в межах функціонування ТВАЛМК. Загалом для оцінки ефективності кластерів частково можуть бути використані існуючі методичні положення щодо оцінки ефективності інвестиційних проектів. Але слід розуміти, що при створенні ТВАЛМК реалізуються процеси інтеграції та кооперації економічних ресурсів його учасників при переважному збереженні статусу

юридичних осіб організацій, що входять до кластерного утворення. При цьому характерною особливістю ТВАЛМК, як і інших кластерних утворень, є достатньо широкий спектр діяльності господарюючих структур, що до нього входять, і це, як зазначається в роботі [Наумов, 2006] зумовлює труднощі при урахуванні та оцінці фінансово-економічних результатів функціонування як кластерного утворення в цілому, так і його учасників окремо.

Загалом, оцінка функціонування ТВАЛМК кластерного типу може бути здійснена на визначенні ефектів від діяльності інтегрованої структури в напрямках, які характеризують його результативність в організаційно-економічній, екологічній та соціальній сфері (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Ефекти від функціонування ТВАЛМК

Організаційно-економічні та виробничі ефекти
<ul style="list-style-type: none"> ▪ зростання обсягів агролісомеліоративного виробництва, виробництва продукції лісоексплуатації та сільського господарства ▪ застосування інноваційних технологій у лісовирощуванні, лісоексплуатації та агролісомеліорації ▪ прискорення диверсифікації та реструктуризації агролісомеліоративного виробництва ▪ підвищення рівня інтегрованості та комплексності використання лісових ресурсів ▪ рентний ефект ▪ узгодження маркетингової діяльності та менеджменту різного ієрархічного рівня ▪ зниження ризиків від нереалізації продукції лісоексплуатації ▪ зниження трансакційних витрат ▪ можливість консолідації капіталу ▪ зниження податкового навантаження за рахунок наділення ТВАЛМК правом єдиного, консолідованого платника податків за кінцеві, реалізовані види лісогосподарської продукції та екосистемних послуг ▪ переваги в участі в лісових аукціонах та конкурсах щодо отримання держзамовлення на лісогосподарські об'єкти ▪ можливість використання надлишкових ресурсів та комбінування взаємозамінних ресурсів ▪ зниження потреби в оборотних коштах та перехід на внутрішні економічні розрахунки на основі планово-розрахункових та трансфертних цін ▪ покращення «зеленого» ділового іміджу
Екологічні ефекти

<ul style="list-style-type: none"> ▪ досягнення нормативної загальної полезахисної лісистості, лісистості агроландшафтів та лісистості неугідь, малопродуктивних сільськогосподарських земель ▪ стабілізація ерозійних процесів за ступенем їх деградації та підвищення водності малих річок та водоймів ▪ зниження техногенного навантаження на агроприродне середовище та підвищення стійкості агролісових, водних екосистем ▪ збереження біорізноманіття та генетичного потенціалу ▪ підвищення екологічної якості сільськогосподарської продукції та екологічної безпеки життєдіяльності місцевого населення
Соціальні ефекти
<ul style="list-style-type: none"> ▪ забезпечення додаткових робочих місць ▪ розвиток соціальної інфраструктури села ▪ розвиток соціального підприємництва ▪ неформальні методи спілкування ▪ забезпечення якості життя, розвиток рекреації, «зеленого» (сільського) туризму

Як вже наголошувалося, ТВАЛМК є багатогалузевим, цілі розвитку його складових частин (галузей, зокрема сільського, водного та лісового господарств, а також виробництв, наприклад, лісозаготівельного) значною мірою суперечливі. З цієї точки зору виділити єдиний інтегральний критерій ефективності (оптимальності) функціонування ТВАЛМК не представляється можливим. Така позиція відносно функціонування ТВАЛМК узгоджується з методологією формування критеріїв ефективності функціонування районних міжгалузевих комплексів, викладених в роботі Г.В.Шалабіна [19, с. 129-133]. Зокрема, він відзначає, що вибір варіанту розвитку районного міжгалузевого комплексу зводиться до пошуку компромісу між різними цілями, які найбільш повно і адекватно можуть бути виражені за допомогою системи вартісних і натуральних показників. Слід зазначити, що в якості основних загальних критеріїв ефективності при виборі варіантів формування і розвитку ТВАЛМК можуть бути також рекомендовані такі показники, як мінімум приведених витрат і максимум інтегрального прибутку, які, проте, не дозволяють адекватно врахувати кінцеву мету його функціонування. Цільовий та організований характер формування і розвитку ТВАЛМК повинен передбачати формування уявлення про кінцевий стан ТВАЛМК, який можна відобразити за допомогою системи нормативних динамічних показників. В зв'язку з цим, особливий інтерес має оцінка змін

результативності і ефективності функціонування ТВАЛМК шляхом порівняння еталонного (нормативного) і фактичного рангових рядів темпів зростання вибраних економічних, екологічних і соціальних показників аграрної, водо- і лісогосподарської спрямованості. Доцільним уявляється використання методу нормативної системи показників ефективності і якості І.М.Сироежіна [19, с.132]. Послідовність побудови нормативної системи показників для оцінки зміни результативності і ефективності ТВАЛМК представимо в наступному вигляді:

1. Побудова нормативної системи показників результативності, ефективності і якості функціонування комплексу: визначення агро-, водо- і лісогосподарських функцій комплексу; виявлення і оцінка обмежень на їх реалізацію; побудова творчого профілю (зразкового, еталонного, нормативного) режиму його функціонування; відбір необхідних еколого-економічних показників.

2. Побудова фактичного рангового ряду. Для цього використовуються прирости відповідних еколого-економічних показників і зміни приростів показників у вигляді показника прискорення, який визначається як відношення приросту даного періоду до попереднього приросту.

3. Розрахунок оцінок ефективності якості і результативності. Ці узагальнювальні показники визначаються шляхом порівняння фактичного рангового ряду з нормативним або еталонним на основі оцінки близькості порівнюваних рангових рядів по відхиленнях (з використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена) і по інверсіях (коефіцієнта Кендалла). У такій формі проводиться оцінка ефективності порівнюваних режимів функціонування ТВАЛМК, а потім аксіоматично виводиться інтегральна оцінка результативності, значення якої знаходиться в інтервалі від 0 до 1. [Шалабин, 1983]

Необхідно зробити акцент на тому, що аналіз методичних положень щодо кількісної оцінки ефективності комплексних природоохоронних та природо захисних систем, кластерних утворень, свідчить про те, що в

більшості вони ґрунтуються на застосуванні систем індексів з відповідною системою показників, а також показника середньої геометричної [Пашенцев, Англичанинов, 2009]. Вважаємо за доцільне запропонувати методичний підхід до комплексної оцінки еколого-економічної ефективності функціонування підприємств в складі ТВАЛМК за наступною формулою:

$$K_j^t = \sqrt[n]{\prod_{k=1}^n \frac{\sum_{i=1}^m B_{ik}^t \alpha_{ik}^t}{\sum_{i=1}^m B_{ik}^0 \alpha_{ik}^0}}, \quad (2.1)$$

де K_j^t – комплексний показник еколого-економічної ефективності участі j -го підприємства у складі ТВАЛМК у t -ому році; B_{ik}^0 , B_{ik}^t - відповідно вартість та результативність діяльності j -го підприємства по k -ому показнику i -ого напрямку (економічному, лісоекологічному, агролісомеліоративному, соціальному та ін.) в базовому та t -ому році; α_{ik}^0 , α_{ik}^t - відповідно частка вартості та результативності діяльності j -го підприємства по k -ому показнику в загальному обсязі діяльності ТВАЛМК по i -ому блоку в базовому та t -ому році. При умові $\sum \alpha_{ik}^0 = 1$ та $\sum \alpha_{ik}^t = 1$ для сукупності досліджуваних учасників кластерного утворення.

Таким чином, в межах системи лісо-, агро-, та водогосподарування напрямками еколого-економічної оцінки можуть бути технологічні ланцюги (рис. 2.9), в яких задіяні учасники кластерних взаємодій. Наприклад, оцінці можуть підлягати лісоекологічні активи аграрних підприємств – це майно та майнові права в частині, що відноситься до здійснення агролісомеліоративних заходів. Ця авторська позиція узгоджується з існуючим поняттям «екологічні активи» [Олейник, 2002, с. 84]

Отже, в межах четвертого етапу має проводитись аналіз ефективності функціонування ТВАЛМК, а також уточнення довгострокової стратегії його розвитку, оцінка відповідності стратегії поставленій меті та завданням.

Теоретичне узагальнення визнаних та практично реалізованих економічних переваг щодо утворення кластерних структур в різних сферах

економіки [], дозволило стверджувати про переваги створення ТВАЛМК в наступних моментах:

Переваги для учасників ТВАЛМК

1. При збереженні юридичної та господарської самостійності учасників кластерного утворення, створюються можливості для зниження витрат виробничих, трансакційних витрат, пов'язаних з агролісомеліоративним облаштуванням закріплених територій, а також використання лісових ресурсів.

2. Можливість одержання різних видів державної підтримки, оскільки формується механізм інтегральної економіко-правової відповідальності за результати агролісогосподарювання на міжгалузевій основі.

3. Розширення доступу до інформації та обміну інформацією з меншими витратами (зокрема, маркетинговою, технологічною, науково-технічною).

4. Підвищення ефективності та повноти використання технологічних процесів в рамках ТВАЛМК, спрощення доступу до технологій в сфері агро – та лісогосподарювання, комплексної переробки деревини.

5. Забезпечення спеціалізації, концентрації та комбінування виробництва, аутсоринг послуг з ремонту виробничих та невиробничих основних фондів.

6. Враховуючи автономність підприємств, що входять до ТВАЛМК, і їх взаємодію на паритетних засадах, інтегрована структура розвиває конкурентоспроможність учасників кластерних взаємодій. Взаємодіючи в рамках ТВАЛМК, партнери здійснюють позитивний вплив на економіку один одного за рахунок трансфертних цін, інноваційних технологій, інформації, а також забезпечують вирішення еколого-економічних проблем на мікрорівні.

7. Через залучення до структури ТВАЛМК різних господарюючих суб'єктів і організацій (зокрема, суб'єктів I, II і III секторів суспільства) можливим виявляється програмно-цільовий комплексний розвиток території,

що, звісно, матиме позитивне відображення на функціонуванні ТВАЛМК , а також на діяльності окремих учасників.

8. Вирішення кадрової політики за допомогою включення освітньої системи до структури ТВАЛМК, оскільки здійснення підприємницького лісогосподарювання потребує спеціалізованої галузевої підготовки

9. Завдяки кластерній організації ТВАЛМК, збільшується капіталізація лісових активів, поступово забезпечується підвищення конкурентоспроможності лісоресурсного, агропромислового та водогосподарського комплексу, а також економіки регіону в цілому.

Запропонована нами структурно-функціональна схема територіально-виробничого агролісомеліоративного комплексу (ТВАЛМК) кластерного типу представлена на рис. 2.9.

Охарактеризуємо деякі структурно-функціональні аспекти функціонування ТВАЛМК.

Перш за все зазначимо, що в умовах соціально-економічної та фінансової кризи створення кластерних структур, в тому числі, територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК), є процесом, який складно реалізувати без активної допомоги органів державної та місцевої влади, що здатні забезпечити необхідні інституційні умови, певну фінансову та організаційно-управлінську підтримку, а також можуть виступати в якості основного генеруючого початку формування стійких взаємовигідних економічних зв'язків між учасниками ТВАЛМК. Зокрема, стимулювання створення та розвитку ТВАЛМК з боку державних інституцій базується на їх сприянні реалізації наступних заходів: організація допомоги в координації діяльності ТВАЛМК; підтримка створення та розвитку інфраструктурного середовища кластерного утворення; сприяння у формуванні висококваліфікованого кадрового потенціалу ТВАЛМК; надання податкових пільг учасникам кластерного об'єднання та інші заходи фінансово-економічного характеру тощо.

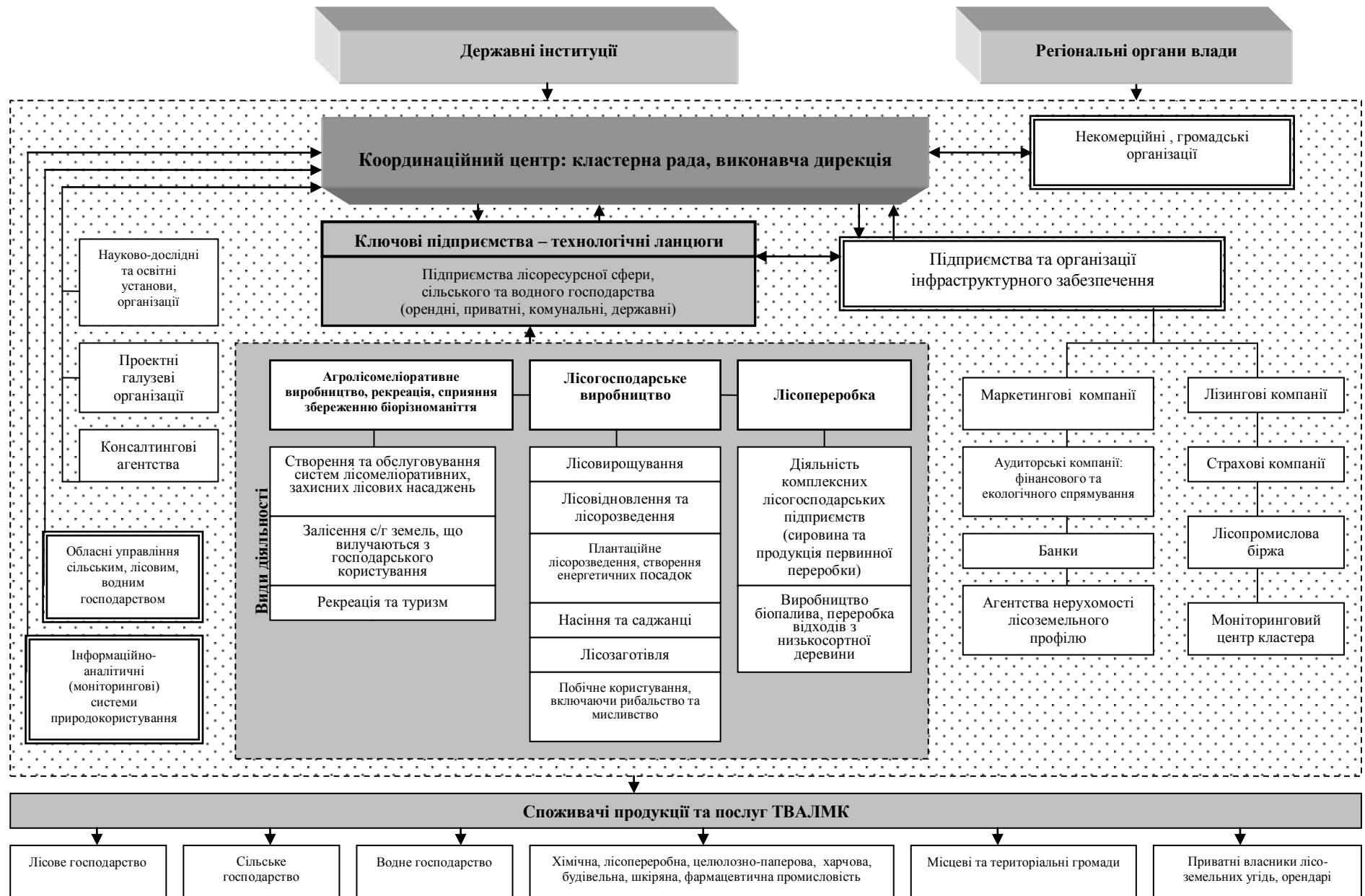

Рис. 2.9 Структурно-функціональна схема територіально-виробничого агролісомеліоративного комплексу

Організаційна структура управління ТВАЛМК включає формування координаційного центру, до складу якого входять кластерна рада та виконавча дирекція (на чолі з директором). Кластерна рада ТВАЛМК може формуватися із представників структуроутворюючих підприємств різних форм власності сфери агро-, лісо-, та водогосподарювання, науково-дослідних інститутів, освітніх установ (наприклад, вищих навчальних закладів), деяких підприємств та організацій інфраструктурного забезпечення.

функціонування ТВАЛМК (маркетингових, лізингових, страхових компаній та ін.) (див. рис. 2.9.). На нашу думку, важливо, щоб до складу кластерної ради увійшли й представники органів місцевого самоврядування (наприклад, міський (сільський, селищний) голова чи депутати районної та обласної ради тощо), що сприятимуть налагодженню контактів з державними органами влади та управління, з інвесторами та фінансовими інститутами, з підприємствами – партнерами тощо. Це також може надати можливість доступу ТВАЛМК до державних закупівель лісової продукції, фінансової підтримки (бюджетних субсидій, пільгових кредитів, податкових пільг і т.д.)

Представники державних установ обласного та районного рівня, які займаються питаннями управління агропромисловим розвитком, використанням земельних, лісових та водних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, також мають «зайняти своє місце» в ешелоні управління ТВАЛМК (в кластерній раді), оскільки саме ці інституції безпосередньо повинні координувати діяльність суб'єктів господарювання в рамках агролісомеліоративної та іншої господарської діяльності ТВАЛМК.

Важливим моментом для ефективної реалізації бізнес-планів ТВАЛМК, поруч з іншими організаційно-економічними заходами (маркетинговими дослідженнями та рекламою, фінансовим та екологічним аудитом, налагодженням фінансово-кредитних потоків та ін.), на наш погляд, є створення адекватної системи моніторингу і оцінки реалізації кластерних ініціатив ТВАЛМК. Тобто, вважаємо за необхідне створення

моніторингового центру кластера. Тут зазначимо, що важливою умовою функціонування цієї системи моніторингу має бути безперервність, тобто можливість в реальному часі відстежувати зростання і перешкоди розвитку ТВАЛМК. Моніторинг також має бути спрямований на усунення асиметрії інформації щодо економічної та екологічної ефективності агролісомеліоративного виробництва. До основних задач моніторингового центру ТВАЛМК слід віднести: розробку еколого-економічних показників розвитку кластеру, методик збору та аналізу інформації; оцінку ефективності ТВАЛМК в цілому, та окремих його учасників; оцінку соціально-еколого-економічної ефективності ТВАЛМК на регіональному рівні; системне забезпечення інформацією вищих рівнів управління.

З огляду на вищезазначене, принциповим моментом в формуванні координаційного центру вважаємо участь представників моніторингового центру ТВАЛМК, зокрема, через членство в кластерній раді.

Слід зазначити, що довготривалу успішну діяльність територіально-виробничого агролісомеліоративного комплексу кластерного типу визначає інноваційний розвиток господарського механізму кластера за всіма параметрами та компонентами, який повинен генеруватися науково-дослідними, проектними та освітніми установами та організаціями в сфері агролісомеліорації, економіки та екології за підтримки консалтингових агентств, проектних інститутів тощо. Вважаємо, що науковий потенціал кластерного утворення обов'язково повинен бути задіяний у керуванні ТВАЛМК.

Кластерна рада також визначає кількісний та якісний склад кластерної дирекції, та назначає на її чолі директора, який, звітує перед нею.

Як вже зазначалося вище, організація господарської (функціональної) структури передбачає розподіл виробничих функцій між учасниками ТВАЛМК, створення ланок, що відсутні у технологічному ланцюгу.

Зокрема, до основних підприємств технологічного ланцюга територіально-виробничого агролісомеліоративного комплексу можуть

входити підприємства різних форм власності та господарювання лісоресурсної сфери, сільського та аграрного господарств, діяльність яких загалом здійснюється в рамках агролісомеліоративного, лісогосподарського виробництва та лісопереробки (див. рис. 2.9)

Так, *агролісомеліоративне виробництво* передбачає створення та обслуговування систем лісомеліоративних, захисних лісових насаджень; залісення земель, що вилучаються із сільськогосподарського користування. Слід зазначити, що агролісомеліоративне виробництво може опосередковано сприяти та забезпечувати збереження біорізноманіття, розвитку рекреації та сільського туризму.

Лісогосподарське виробництво в сфері ТВАЛМК може бути представлене лісовирощуванням, лісовідновленням та лісорозведенням, лісозаготівельною та іншою лісогосподарською діяльністю. Зокрема, в рамках створення плантаційного лісорозведення, особливої уваги, на наш погляд, заслуговує створення енергетичних посадок.

Вказані аспекти сприятимуть розвитку коопераційних зв'язків між учасниками ТВАЛМК, і в результаті, можуть надавати нові ринкові можливості для розширення лісогосподарської діяльності, заснованій на комплексному багатоцільовому лісокористуванні, що сприятиме переходу деяких лісових господарств до самоокупності та самофінансування, а також дозволять знизити необхідність в постійних бюджетних асигнуваннях на лісовідновлення (лісорозведення).

Слід зазначити, важливим, інколи визначальним аспектом успішної діяльності кластерних структур є його інфраструктурне забезпечення. Інфраструктура ТВАЛМК представляє собою комплекс специфічних процесів з виробництва та надання послуг його учасникам..

Підсумовуючи вищевикладене, слід констатувати, що формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів – непростий, та, можливо, довготривалий процес, що на початкових етапах супроводжуватиметься чималими суперечностями та складнощами.

2.4. Методичні підходи до створення інтегрованих агролісогосподарських комплексів (на прикладі адміністративних районів Сумської області)

Одним з методів, який дозволяє групувати території в однорідні сукупності, використовуючи значну кількість різних показників та ознак, - є кластерний аналіз. Кластерний аналіз – метод, який дозволяє класифікувати багатовимірні спостереження. При віднесенні спостереження в ту або іншу групу одночасно беруть участь всі ознаки групування. В проведеному дослідженні перевага використання зазначеного методу багатовимірної класифікації обумовлена необхідністю побудови науково обґрунтованих кластерів, виявлення внутрішнього зв'язку між одиницями спостережень сукупності.

Застосування кластерного підходу до розширеного відтворення лісових ресурсів є доцільним ще з тієї причини, що він дозволяє врахувати як територіальну близькість адміністративних районів, так і схожі вихідні еколого-економічні позиції інтеграції підприємницьких структур сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва. Кластерний аналіз підприємницького агролісогосподарювання представляє собою статистичну процедуру, за допомогою якої здійснюється класифікація регіональних агролісомеліоративних та лісогосподарських утворень (як сукупності сільськогосподарських та лісогосподарських підприємств певного техніко-економічного рівня з наявною оцінкою результативності та ефективності агролісомеліоративного фонду) як порівняно однорідних груп (кластерів).

Відмітимо, що основою кластерного аналізу є такі поняття як подібність та відстань, які визначають особливість кластерного аналізу в якості інструменту еколого-економічної оцінки агролісомеліоративних зон з відповідним рівнем агро- і лісогосподарювання. Фактично кластерний аналіз дозволяє спостерігати подібність у розрізі адміністративних районів області

щодо обраних загальних ознак, які характеризують результативність (ефективність) лісогосподарського виробництва та сільськогосподарського (аграрного) підприємництва з урахуванням агролісомеліоративного фактору.

У процесі кластеризації агролісомеліоративних зон територіально-виробничого комплексу (ТВАЛМК) за допомогою кластерного аналізу визначення груп районів ефективного агролісомеліоративного облаштування необхідно здійснювати таким чином, щоб мінімізувати внутрішньогрупову, а максимізувати міжгрупову варіацію агролісомеліоративних зон інтегрованих (кооперованих) підприємницьких структур. Алгоритм проведення кластеризації наведено на рис 2.10.

Вихідний фактичний матеріал при проведенні кластерного аналізу повинен представляти матрицю даних виду:

$$X = \begin{pmatrix} x_{11} & x_{12} \dots & x_{1p} \\ x_{21} & x_{22} \dots & x_{2p} \\ \dots & \dots & \dots \\ x_{n1} & x_{n2} \dots & x_{np} \end{pmatrix}, \quad (2.2)$$

де стовпчики відповідають ознакам, а рядки об'єктам.

Шляхом використання метрик подібності або відстаней, така матриця перетворюється в матрицю подібності або відмінності виду:

$$D = \begin{pmatrix} d_{11} & d_{12} \dots & d_{1p} \\ d_{21} & d_{22} \dots & d_{2p} \\ \dots & \dots & \dots \\ d_{n1} & d_{n2} \dots & d_{np} \end{pmatrix}. \quad (2.3)$$

В якості метрики схожості – відстані (ці два показники легко перетворюються один в одного) найчастіше використовуються Евклідова відстань, яку можна визначити за наступною формулою:

$$d(x_i, x_j) = \left[\sum_{h=1}^p (x_{hi} - x_{hj})^2 \right]^{1/2}. \quad (2.4)$$

Таким чином, на першому етапі кластерного аналізу регіонального агролісогосподарювання виділяється 18 кластерів (ТВАЛМК) відповідно до територіально-адміністративного поділу Сумської області.

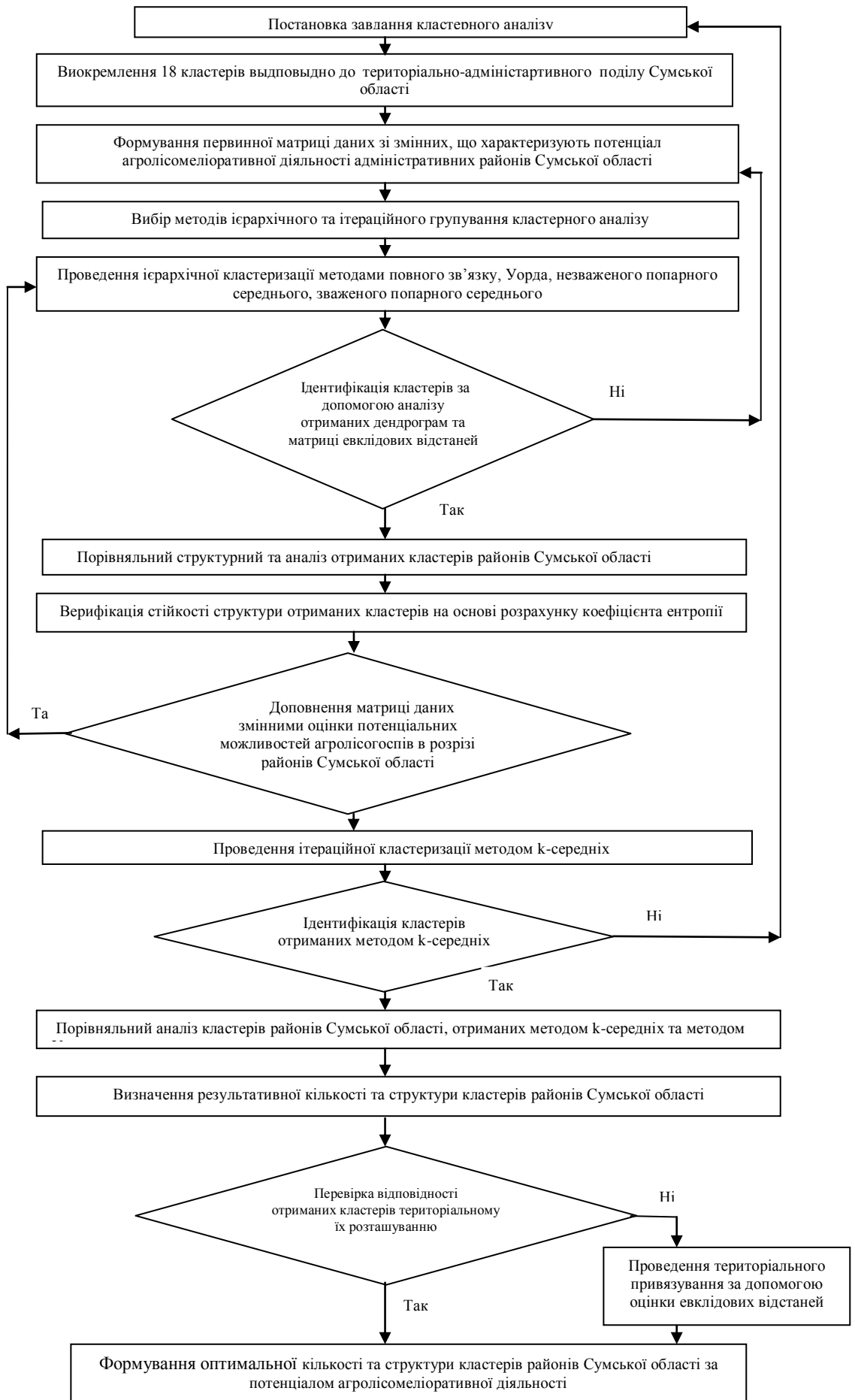

Рис. 2.6. Блок-схема алгоритму проведення кластерного аналізу районів Сумської області за потенціалом агролісомеліоративної діяльності

Наступний етап передбачає виділення системи еколого-економічних показників (агролісомеліоративної, сільськогосподарської, лісогосподарської спрямованості), на основі яких розраховується евклідова відстань $d(x_i, x_j)$ між усіма районами Сумської області. Евклідова відстань між двома агролісомеліоративними об'єктами (районами, зонами) характеризує наближеність районів за еколого-економічним рівнем розвитку сільськогосподарського підприємництва з урахуванням агролісомеліоративного фактору, а також потенціалу лісогосподарського виробництва (лісовирощування). Таким чином, для розрахунку значень евклідової відстані між інтегрованими агролісомеліоративними кластерами (районами) Сумської області необхідна певна система еколого-економічних показників, яка визначається агро- та лісомеліоративними та економічними параметрами розвитку лісоресурсної сфери. З цих позицій охарактеризуємо достатньо коротко лісівничо-еколого-економічний стан Сумської області з акцентом на проблеми лісорозведення.

Вісімнадцять районів Сумської області розташовані в трьох природно-географічних (агрогрунтових) зонах в трьох агрогрунтових зонах: поліській, перехідній, лісостеповій (дод. Е).

Земельна площа Сумської області – 2383 тис.га, землі лісового фонду, вкриті лісом – 416 тис. га (або 17,5 %), при цьому, оптимальна лісистість території області має складати 21 % (табл. А.1). Така ситуація обумовлює розбалансованість між запасами лісосировини, обсягами лісоспоживання та екологічними вимогами. Для забезпечення сталого функціонування лісоресурсної сфери Сумської області є потреба в створенні 83,2 тис.га нових лісів, тобто доведення площі лісистості території до оптимальної.

Необхідно зазначити, що динаміка лісовідновлення та лісорозведення на землях лісового фонду за 2000-2008р. має позитивну тенденцію. Але спостерігається зменшення обсягів створення полезахисних лісових смуг (табл. 2.3).

Динаміка лісовідновлення та створення захисних лісових насаджень

Показник	2000	2005	2006	2007	2008
Лісовідновлення, лісорозведення на землях лісового фонду, га	1467	2720	2589,1	2658	2780
Створення захисних лісонасаджень на непридатних для с/г землях, га	346	673	1131,9	898	1055
Створення полезахисних лісових смуг, га	53	6	13,8	9	4

Примітка* (дані на основі Доповіді по еколого-економічному стану Сумської області, 2008)

Слід зауважити, що значна частина лісів області штучно створена на староорних землях і потребує особливого догляду. Також на стан лісових екосистем негативно впливають їх невеликі розміри і значна віддаленість лісових контурів, що значно ускладнює завдання охорони і захисту лісу.

Зауважимо, що певні проблеми розвитку лісового господарства та лісоресурсної сфери в цілому області обумовлені віковою структурою лісів, яка внаслідок надмірних рубок в минулому була значно порушена. Наразі молодняки і середньовікові насадження в загальній структурі лісів досягають 74 %, достигаючі - 18,5 %, стиглі і перестійні лише 7,5%. Така ситуація негативно відбивається на обсягах лісокористування.

Слід зауважити, що «лісові» проблеми економічного розвитку Сумської області (зокрема, недостатня лісистість території, екодеструктивний стан лісового фонду) негативно відбиваються на функціонуванні сільськогосподарського комплексу. Тут варто відмітити, що площа сільськогосподарських угідь - 1708,6 тис. га (71,4% від загальної площі області), з них площа ріллі становить 1245,1 тис.га (табл. 3.2). Це свідчить про високий рівень сільськогосподарського освоєння та надмірну розораність земель. Необґрунтоване розширення площі ріллі за рахунок схилових та малопродуктивних земель призвело до порушення екологічно збалансованого співвідношення земельних угідь та ріллі, природних

кормових угідь, лісів та водойм, що негативно позначилося на стійкості агроландшафтів і зумовило значну техногенну навантаженість на екосферу.

Зокрема, слід звернути увагу на інтенсивність деградаційних процесів ґрунтового покриву, в яких провідна роль належить ерозійним явищам. Так на 01.01.2008р. по Сумській області налічується близько 9,1 тис. га - сильно еродованих ґрунтів сільського господарства, 176,8 тис. га еродованих земель ріллі. Звісно, що такий стан земель негативно впливає на показники ефективності сільського господарства області, та економіки регіону в цілому. Еродованість земель сільськогосподарського призначення в розрізі адміністративних районів Сумської області представлена в (табл. 3.2) В цьому аспекті недостатніми виявляються обсяги створення захисних лісових насаджень лінійного типу – полезахисних, прибережних та інших лісових смуг. Зокрема, структура оптимальної лісистості за типами насаджень має бути представлена 58,1 % прирічкових, 13,8% протиерозійних, 3,9% - полезахисних, 1,2% придорожніх захисних лісових насаджень, 2,8 % зелених зон, 20,2% - іншими. Дані щодо площі лісів, інших лісовкритих площ в розрізі адміністративно-територіальних одиниць області (дод. Ж) свідчать, що площа полезахисних лісосмуг становила на початок 2008 року 13,28 тис. га - близько 1,1 % (за необхідних 3,9%) (табл. А.2).

За даними «Програми використання та охорони земель Сумської області на 2007-2015 роки» в області налічується 222,5 тис. га (табл. 3.1) деградованих та малопродуктивних орних земель що складає 18 % від площі ріллі. Тому до 2015 року консервації за Програмою підлягають 67,96 тис. га, з яких 6,6 тис. га мають бути залісені (табл. 3.3). До того ж через інтенсивні ерозійні процеси та розширене господарське освоєння земельного фонду області, до 2015 року передбачено створення лісосмуг площею - 270 га, інших захисних лісових насаджень – 917 га. [Програма земель суми]

За нашими розрахунками для досягнення оптимальної полезахисності є потреба в створенні 30,64 тис. га полезахисних смуг. Такий значний обсяг вимагає розробки оперативних агролісомеліоративних заходів.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, слід відзначити необхідність збільшення площ створення захисних лісових насаджень та полезахисних смуг, що обумовлює формування інтегрованих взаємозв'язків між агро- та лісогосподарськими суб'єктами (агролісгоспами) у сфері агролісомеліоративного виробництва.

Агролісомеліоративне виробництво ми розглядаємо як процес взаємодії між господарюючими суб'єктами, їх вплив на стан та потенціал агро- та лісових систем, направлений на створення агролісомеліоративних об'єктів міжгалузевого значення (полезахисних смуг, систем ЗЛН і т. ін.)

Враховуючи існуючі дефініції «потенціал», «природний потенціал», зокрема, згідно з [Екон.енцикл. 13,15], *агролісомеліоративний потенціал* ми розглядаємо як сукупність наявних екодеструктивних сільськогосподарських угідь, які підлягають залісенню відповідно до існуючої нормативної бази і, таким чином впливають на економічну діяльність суб'єктів природо господарювання і визначають якість навколишнього агроприродного середовища. *Агролісомеліоративний потенціал* – це також наявні в господарюючого суб'єкта ресурси, їх оптимальна структура, та вміння їх раціонального використання для належного агролісомеліоративного облаштування територій.

Формування комплексної системи еколого-економічних показників для кластерного аналізу формування інтегрованих підприємницьких структур в лісоресурсній сфері повинно, на наш погляд, відповідати наступним основним вимогам:

1. Вибір показників визначається метою формування інтегрованих підприємницьких процесів в лісоресурсній сфері.
2. Показники повинні відображати сутність виробничих, лісових (лісоекологічних), еколого-економічних відносин в інтегрованих підприємницьких структурах.
3. Охоплювати головні (результативні) сторони виробничо-господарської та екологічної діяльності суб'єктів лісогосподарського підприємництва.

4. Включати обмежену кількість узагальнюючих еколого-економічних показників, які легко піддаються огляду суб'єктами оцінки та мають статистичну основу.
5. Показники (складові) не повинні дублювати один одного.
6. Забезпечувати співставлення показників у часі та просторі з аналогічними показниками сукупності підприємств, що розглядається, зокрема, лісових та аграрних.
7. Агрегування внутрішньої структури показників здійснюється в залежності від цілей еколого-економічного (лісоекологоекономічного) аналізу.

Необхідно також відмітити, що відбір важливих і визначальних еколого-економічних параметрів, показників повинен базуватися на відомому принципі Парето, який говорить, що з точки зору характеристики системи лише деякі із всієї множини факторів мають значення. У більшості систем 20 % факторів визначають 80% властивостей системи, останні 80 % факторів визначають лише 20 % її властивостей [Сатаневський, 1988, с.81].

З метою формування первинної матриці даних було вибрано 12 змінних, що характеризують потенціал агролісомеліоративної діяльності вісімнадцяти адміністративних районів Сумської області (дод. К.1), а саме:

1. Тип умов місця вирощування;
2. Площа ріллі;
3. Фактична площа полезахисних смуг;
4. Необхідна площа створення полезахисних смуг;
5. Витрати на створення полезахисних смуг;
6. Собівартість продукції рослинництва;
7. Рентабельність (збитковість) сільськогосподарських підприємств;
8. Кількість працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві;
9. Річні збитки від екодеструктивного стану полезахисних смуг;
10. Річні збитки від недостатньої поле захищеності;
11. Площа деградованих та малопродуктивних орних земель під залісення;
12. Площа ерозійно-небезпечних сільськогосподарських угідь.

Відповідно до наведеного алгоритму проведення кластерного аналізу для поглиблення сутності проведеного нами дослідження, до первинної матриці даних було додано дані оцінки потенціальних можливостей агролісогоспів в розрізі районів Сумської області:

1. Площа агролісів;
2. Обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства без ПДВ;
3. Середньооблікова чисельність штатних працівників;
4. Площа всіх видів рубок;
5. Заготівля деревини від усіх видів рубок;
6. Обсяг ліквідної деревини;
7. Розрахункова лісосіка;
8. Відтворення лісів.

В якості лісівничо-еколого-економічної характеристики агролісомеліоративного виробництва в розрізі адміністративних районів Сумської області нами використані існуючі показники економічного збитку екодеструктивного стану полезахисних смуг та недостатньої захищеності ріллі за 1999 рік, які розраховані І.М. Рішняком [Рішняк, 2000]. І тут треба відмітити, що методика економічного збитку в економіці природокористування та охорони навколишнього середовища є достатньо складним та специфічним питанням, яке потребує окремого дослідження. Оцінка витрат на створення полезахисних смуг була здійснена на основі цін на вікові технологічні фази в залежності від типу умов місцезростання та категорії земельних угідь (табл. 2.4)

Корегування цих еколого-економічних показників агролісомеліоративного виробництва відповідно до сучасного економічного розвитку України (2008 р.) нами було здійснено на основі індексу цін (дефлятора) згідно з даними про номінальний та реальний ВВП [Стат Укр., 2008]

**Ціни на вікові технологічні фази лісокультурного виробництва
(ВТФЛКВ) в залежності від типу умов місцезростання (ТУМ) та
категорії земельних угідь***

Тип умов місцезроста ння (ТУМ)	Категорія земельних угідь	ВТФЛКВ			
		Підготовча	Приживання	Індивіду- ального розвитку	Змикання
С ₂	Ерозійнонебез- печні землі	1030,70	4934,43	2237,99	4812,13
	Сільськогоспо- дарські угіддя	821,41	4812,78	1518,59	2672,24
Д ₂	Ерозійнонебез- печні землі	1138,6	3691,83	1708,25	7054,04
	Сільськогоспо- дарські угіддя	810,30	3388,05	1288,05	5613,61

* Сформовано за даними [Андрєєва Віта Анатоліївна. Трансформація еколого-економічних основ використання і відтворення лісових ресурсів: Дис... канд. екон. наук: 08.08.01 / Сумський держ. ун-т. - Суми, 2002. - 235 арк. , табл. - Бібліогр.: арк. 199-219] з врахуванням показників інфляції [http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=78203]

Так, індекс цін у 2008 р. відносно 1999 р. склав 4,02, а 2000 р. – 3,27. Також було розраховано збиток від недостатньої полезахисності, що склав 3538 грн на 1 га ріллі, та збиток від екодеструктивного стану (деградованості) полезахисних смуг, що становить 2179 грн на га ріллі.

Зазначимо, що багатовимірність вихідної бази даних ускладнює проблему узагальнювальної кількісної оцінки регіональних відмінностей та формування кластерів. Тож, у застосуванні процедур кластерного аналізу важливим аспектом є стійкість структури кластерів, яка розкриває реальну об'єктивність кластеризації. Одним з можливих способів перевірки стійкості результатів кластерного аналізу є порівняння результатів отриманих для різних методів кластеризації. З вищезазначених позицій, в процесі проведення кластерного аналізу необхідно виявити такий метод кластеризації, який дозволяв би найкращим чином згрупувати райони досліджуваної вибірки. Використання результатів дослідження дозволить: по-перше, визначити необхідну кількість кластерів для групування районів, а по-друге, зіставити отримані рішення і вибрати найоптимальніший варіант

розподілу території Сумської області на кластери найбільш схожі за вихідними показниками потенціалу агролісомеліоративної діяльності. Момент зупинки процедури кластеризації, тобто число та склад отриманих кластерів, визначатимемо за допомогою аналізу поступового графіку об'єднання та дендрограми методу.

Кластерний аналіз проведено на основі використання чотирьох ієрархічних агломеративних методів і одного ітераційного методу k-середніх для перевірки стійкості об'єктів отриманої групи, та Евклідової відстані як міри схожості для кластеризації тестової вибірки. Для проведення розрахунків використано пакет прикладних статистичних програм Statsoft Statistica 6.1.

Використовуючи метод повного зв'язку і евклідові відстані, як міри схожості на початкових етапах дослідження було отримано рішення про розбиття тестової вибірки на основні чотири кластери.

За допомогою дендрограми (додаток К, рис. К.1- К.7) можна побачити об'єднання даних кластерів. Різку зміну графіку на певному кроці ітерації можна інтерпретувати, як об'єднання несхожих кластерів. Тож, судячи з великої величини відстані між окремими районами (більше 2000) можна зробити висновок, що кластери несхожі і об'єднувати їх не слід. Таким чином рішенням є чотири кластери. Склад отриманих кластерів можна визначити за дендрограмою. Слід зазначити, що *Ямпільський* район за ознаками не попадає в жоден з приведених кластерів і являє собою так званий монокластер.

Аналогічним чином розглянемо отримані кластери за допомогою наступних методів: Уорда, незваженого попарного середнього, зваженого попарного середнього.

В результаті проведення аналізу методами Уорду, зваженого попарного середнього та незваженого попарного середнього було отримано рішення з розбиття вибірки на чотири кластери і один монокластер, до якого потрапив *Ямпільський район* (табл. К.7).

Для оцінки якості проведеної кластеризації нами було розраховано коефіцієнт ентропії. Максимально можливе значення ентропії визначається за формулою:

$$K = \log_2 N, \quad (2.6)$$

де N – кількість об'єктів тестової вибірки, біт

Відповідно до умов нашого дослідження $N = 18$ (згідно з кількістю районів Сумської області), а максимально можливе значення ентропії дорівнює 4,17 біт.

Розрахункове значення коефіцієнту ентропії для кожного методу проведено за формулою:

$$K_M = - \sum_{i=1}^m p_i * \log_2 p_i, \quad (2.7)$$

де p_i – ймовірність формування кластеру, $i = \overline{1, m}$, m – кількість кластерів.

Слід зазначити, що мінімальне значення ентропії дорівнює нулю (у випадку, коли всі об'єкти об'єднуються в один кластер). Тому, чим вище розрахункове значення ентропії, тим краще з формальної точки зору працює метод. Зокрема, для всіх використаних на даному етапі методів кластеризації, коефіцієнт ентропії склав 2,058 (табл. 2.3).

У таблиці 2.3 наведено склад та структуру кожного кластеру, отриманого усіма вищенаведеними методами. Так бачимо, що Білопольський, Великописарівський, Охтирський, Липоводолинський, Роменський райони схожі за ознаками і потрапили в один кластер за всіма методами аналізу. Це свідчить про стійкість наведених районів до об'єднання. Другий кластер об'єднав Конотопський і Сумський райони. До третього кластеру ввійшли Буринський, Путивльський, Глухівський, Недригайлівський, Тростянецький, Краснопільський, Лебединський райони. До четвертого - Кролевецький, Серединобудський та Шосткінський райони. Цікаво, що, використовуючи метод повного зв'язку, Краснопільський, Лебединський райони віднесено до першого кластеру та виявилися схожими

за ознаками з Білопольським, Великописарівським, Охтирським, Липоводолинським та Роменським районами, що свідчить про недостатню стійкість віднесення їх до того чи іншого кластеру.

Таблиця 2.3

Результати кластеризації території Сумської області за потенціалом агролісомеліоративної діяльності

Метод кластеризації	Коеф. ентропії	Характеристика рішення кластеризації				
		1 кластер	2 кластер	3 кластер	4 кластер	Випадає (монокластер)
Метод повного зв'язку	2,058	Білопольський Великописарівський Охтирський Липоводолинський Краснопільський Лебединський Роменський	Конотопський Сумський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький	Кролевецький Середнобудський Шосткінський	Ямпільський
Метод Уорда	2,058	Білопольський Великописарівський Охтирський Липоводолинський Роменський	Конотопський Сумський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький Краснопільський Лебединський	Кролевецький Середнобудський Шосткінський	Ямпільський
Метод незваженого попарного середнього	2,058	Білопольський Великописарівський Охтирський Липоводолинський Роменський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький Краснопільський Лебединський	Кролевецький Середнобудський Шосткінський	Конотопський Сумський	Ямпільський
Метод зваженого попарного середнього	2,058	Білопольський Великописарівський Охтирський Липоводолинський Роменський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький Краснопільський Лебединський	Кролевецький Середнобудський Шосткінський	Конотопський Сумський	Ямпільський

Як зазначалося вище, наступний етап дослідження потребує доповнення матриці вихідних параметрів показниками оцінки потенційних можливостей агролісгоспів в розрізі районів Сумської області. Кластеризація методами зваженого попарного середнього та незваженого попарного середнього дала такі результати, як і на першому етапі аналізу (див. табл. 2.4).

Розрахувавши коефіцієнти ентропії методів кластеризації на даному етапі, дійшли висновку, що в даному випадку найбільш прийнятними є методи Уорду та повного зв'язку (коефіцієнт ентропії дорівнює 2,44 проти 2,058 в результаті застосування методів зваженого попарного середнього та незваженого попарного середнього) (табл. 2.4).

**Загальні результати кластеризації території Сумської області за
потенціалом агролісомеліоративної діяльності та потенційних
можливостей агролісогоспів в розрізі районів**

Метод кластеризації	Коеф. ентропії	Характеристика рішення кластеризації					Випадає (монокластер)
		1-й кластер	2 кластер	3 кластер	4 кластер	5 кластер	
Метод повного зв'язку	2,44	Білопільський Великописарівський Охтирський Липоводолинський	Краснопільський Лебединський Роменський	Конотопський Сумський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький	Кролевецький Серединобудський Шосткінський	Ямпільський
Метод Уорда	2,44	Білопільський Великописарівський Охтирський Липоводолинський	Краснопільський Лебединський Роменський	Конотопський Сумський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький	Кролевецький Серединобудський Шосткінський	Ямпільський
Метод незваженого попарного середнього	2,058	Білопільський Великописарівський Охтирський Липоводолинський Роменський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький Краснопільський Лебединський	Кролевецький Серединобудський Шосткінський	Конотопський Сумський	-	Ямпільський
Метод зваженого попарного середнього	2,058	Білопільський Великописарівський Охтирський Липоводолинський Роменський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький Краснопільський Лебединський	Кролевецький Серединобудський Шосткінський	Конотопський Сумський	-	Ямпільський

Таким чином, у результаті проведеного аналізу методами Уорда (рис. 2.7) та повного зв'язку було виокремлено п'ять кластерів і один монокластер, до якого традиційно ввійшов Ямпільський район.

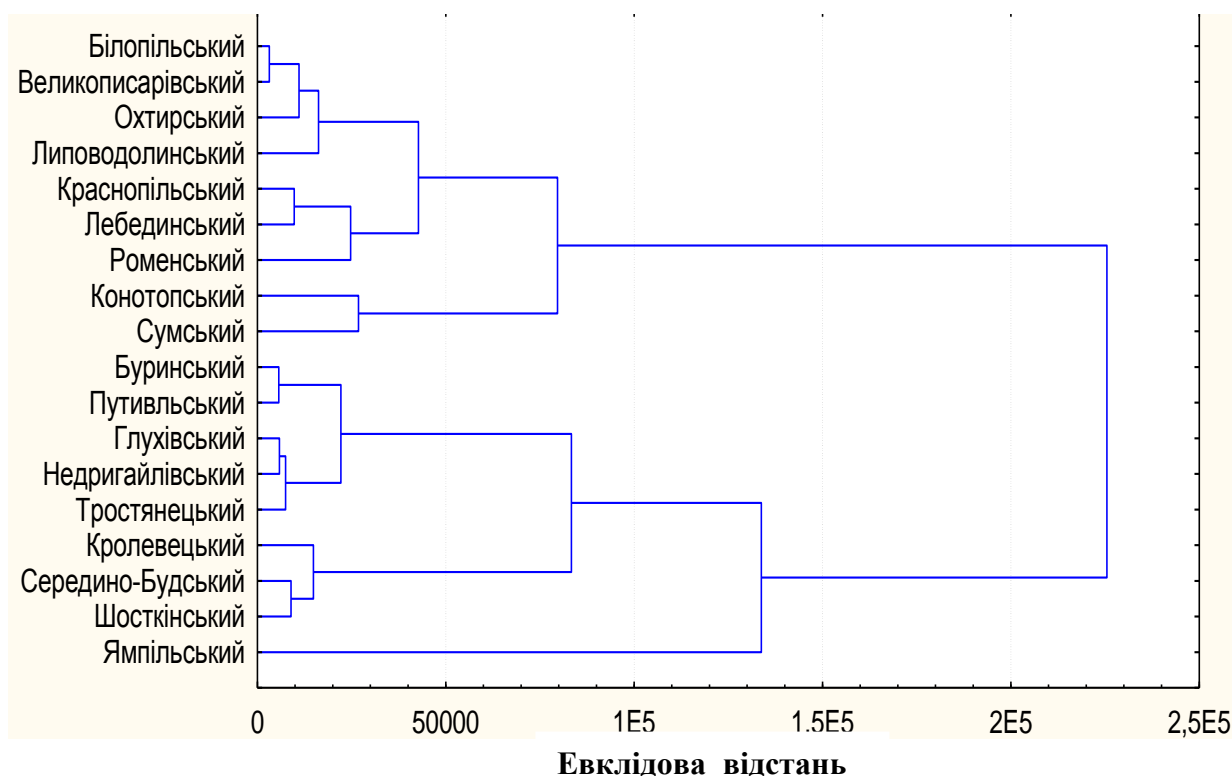

Рис. 2.7. Дендрограма кластеризації районів Сумської області за методом Уорда за 20 ознаками потенціалу агролісомеліоративної діяльності.

Слід акцентувати увагу на попередніх висновках використання ієрархічних агломеративних методів кластеризації:

- обґрунтованим рішенням є виокремлення п'яти кластерів;
- використані методи кластеризації в цілому виявили стійкі до об'єднання райони, які отримані із методу в метод, що дозволяє прийняти оптимальне рішення щодо формування кластерів;
- за наявних вихідних даних Ямпільський район прямо не підлягає кластеризації.

Для обґрунтування та підтвердження отриманих результатів нами був проведений кластерний аналіз методом k-середніх із заданою кількістю кластерів, яка дорівнює шести та сформована в результаті використання ієрархічних агломеративних методів кластеризації (до уваги був взятий монокластер, до якого увійшов Ямпільський район). Отримані дані кластерного аналізу методом k-середніх підтверджують стійкість потрапляння районів у той чи інший кластер (див табл.2.5).

Таким чином, можна стверджувати, що за вихідними ознаками потенціалу агролісомеліоративної діяльності адміністративних районів Сумської області, можна виділити п'ять кластерів зі схожими характеристиками. Окрім цього слід зазначити, що ієрархічні та ітеративні методи проведення кластеризації показали співпадіння структури та кількості кластерів, яке свідчить про об'єктивність та ефективність проведеного нами кластерного аналізу.

Порівняльна таблиця результатів кластеризації методом К-середніх та методом Уорда агролісомеліоративних зон Сумської області за потенціалом агролісомеліоративної діяльності та потенційних можливостей агролісогоспів в розрізі районів Сумської області

Метод кластеризації	Коеф. ентропії	Характеристика рішення кластеризації					
		1 кластер	2 кластер	3 кластер	4 кластер	5 кластер	Випадає (монокластер)
Метод Уорда	2,44	Білопільський Великописарівський Охтирський Липоводолинський	Краснопільський Лебединський Роменський	Конотопський Сумський	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський Тростянецький	Кролевецький Середино-будський Шосткінський	Ямпільський
Метод к-середніх	2,44	Білопільський Великописарівський Охтирський Липоводолинський	Краснопільський Лебединський Роменський	Конотопський Сумський	Буринський Глухівський Недригайлівський Путивльський Тростянецький	Кролевецький Серединобудський Шосткінський	Ямпільський

Однак, згідно з географічним розташуванням адміністративних районів Сумської області доцільним є коректування отриманих кластерів.

Розглянемо отримані результати. Білопільський, Великописарівський, Охтирський та Липоводолинський райони були об'єднані в один кластер оскільки показники евклідової відстані між ними виявилися мінімальними. Однак, Білопільський та Липоводолинський райони не мають географічних спільних кордонів і тому останні доцільніше приєднати до інших кластерів. За допомогою матриці евклідових відстаней (табл. К.2) знайдемо близькі до мінімального значення евклідових відстаней районів, які мають спільні кордони.

Оскільки показник евклідової відстані є найменшим між Білопільським та сусіднім Лебединським районом (18785), який входить до складу другого кластеру, то Білопільський район доцільно віднести саме до другого кластеру. Роменський район, який увійшов до складу другого кластеру не має суміжних кордонів з представниками свого кластеру, тому вирішено було віднести його до третього кластеру, об'єднавши з Конотопським районом. Липоводолинський район має схожі евклідові

відстані з Лебединським та Роменським районами. Беручи до уваги значний обсяг другого кластеру, до якого входить Лебединський район, вирішено було Липоводолинський район приєднати до третього кластеру.

У зв'язку з тим, що до третього кластеру потрапили Сумський та Конотопський райони, які не мають географічно спільних меж, а також згідно з матрицею евклідових відстаней було вирішено приєднати Сумський район до другого кластеру.

Аналогічним чином розглянемо четвертий кластер. Усі райони, окрім Тростянецького, знаходяться поруч один одного. Скориставшись матрицею евклідових відстаней, визначили, що найменшою із відстаней до сусідніх районів є відстань між Тростянецьким та Краснопільським районами. Виходячи з цього доцільним є приєднання Тростянецького району до другого кластеру.

Адміністративні райони, які ввійшли до складу п'ятого кластеру - розташовані поруч (Кролевецький, Серединобудський та Шосткінський).

Ямпільський район не ввійшов до складу жодного кластера. Аналогічно за допомогою матриці евклідових відстаней було вирішено приєднати його до четвертого кластеру (показники евклідових відстаней найменші до представників саме цього кластеру) (рис. 2.8).

Рис. 2.8 Кластерний розподіл територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів в розрізі адміністративних районів Сумської області.

Таким чином ми отримали удосконалений результат кластерного аналізу потенціалу агролісомеліоративної діяльності в розрізі районів Сумської області з урахуванням природно-географічного фактору (табл. 2.6)

Таким чином, можна стверджувати, що за вихідними ознаками потенціалу агролісомеліоративної діяльності адміністративних районів Сумської області, можна виділити п'ять кластерів зі схожими

характеристиками. Окрім цього слід зазначити, що ієрархічні та ітеративні методи проведення кластеризації показали співпадіння структури та кількості кластерів, яке свідчить про об'єктивність та ефективність проведеного нами кластерного аналізу.

Таблиця 2.6

Загальні результати кластеризації агролісомеліоративних зон Сумської області за потенціалом агролісомеліоративної діяльності та потенційних можливостей агролісогоспів в розрізі районів Сумської області з урахуванням їх географічного розташування

Номер кластеру	Склад кластеру	Показники потенціалу агролісомеліоративної діяльності						
		Необх. площа створ. полезах. смуг, тис. га	Витрати на створ. полезах. смуг, тис. грн.	Площа ероз. небезп. с/г угідь, тис.га	Площа деградов. га малопрод. орних земель, під заліснення, тис.га	Річ. збитки від екодеструктивн. стану полезах. смуг, тис. грн. на рік	Річні збитки від недостатньої полезахисності, тис. грн. на рік	Додаткові робочі місяці, осіб
1-й кластер	Великописарівський Охтирський	3,61	40 071,03	5,8	1,05	2 571,22	12 779,01	1 021
2-й кластер	Білопільський Краснопільський Сумський Тростянецький Лебединський	10,06	109 077,89	25,4	4,68	7 800,82	35 603,63	2 735
3-й кластер	Конотопський Роменський Липоводолинський	7,06	75 918,12	13,4	1,67	6 994,59	24 965,4	1 943
4-й кластер	Буринський Путивльський Глухівський Недригайлівський	8,06	81 254,41	12	5,53	6 144,78	28 479,81	2 075
5-й кластер	Кролевецький Середнобудський Шосткінський Ямпільський	1,85	106 601,58	3,8	24,46	4 968,12	6 547,07	2 285
	ВСЬОГО	30,64	412923,03	60,4	37,39	28479,53	108394,9	10059

Сучасна світова фінансова економічна криза суттєво загострила існуючі соціальні проблеми сільських територій, провідною з яких є зменшення попиту на робочу силу, що негативно позначилося на зайнятості

населення (таблиця 2.7). Зокрема, у Сумській області навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце у 2009 році склало 28 осіб, яке у порівнянні з 2006 роком збільшилося на 14 осіб. Окрім цього значно зменшилася фактична потреба підприємств у працівниках у сільському та лісовому господарствах. Безробітне населення в Сумській області у 2008 році склало 43,7 тис. осіб (36,7 тис. осіб міського населення та 7 тис. осіб сільського населення). Відповідно рівень безробіття у процентах до економічно активного населення працездатного віку становило 7,8 % (9,3 % - міське населення та 4,2 % - сільське населення).

Таблиця 2.7

Сучасний стан розвитку ринку праці в Україні

Показники зайнятості населення	2006 рік	2007 рік	2008	2009*
В цілому по Україні				
Навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце, вакантну посаду на кінець року, осіб	14	11	25	28
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	6,9	6,7	6,5	9,4
Рівень зайнятості, % економічно активного населення	66,4	67,2	68,1	65,2
Зайняте населення, тис.осіб	19 179	19 324	19 466	18 495
Сумська область				
Середньооблікова чисельність штатних працівників, зайнятих у лісовому господарстві, у % до попереднього року	99,7	99,6	99,2	-
Зайняте населення, тис.осіб	542,2	543,1	543,7	-
Рівень зайнятості, % економічно активного населення	57,9	58,5	59,6	-
Безробітне населення, тис. осіб	45,8	44,3	43,7	-
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	7,8	7,5	7,4	-
Потреба підприємств у працівниках (сільське господарство, мисливство та лісове господарство), осіб	178	198	107	101

Примітка. * - дані за 9 місяців 2009 року.

Джерело: складено автором на основі [Основні показники ринку праці. - [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>]

Взагалі слід сказати, що кількість працівників, зайнятих у сільському господарстві Сумської області в 2008 р. склала 20685 осіб, що у порівнянні з 1990 роком становить 11,2 %. Отже, масштабне розширення агролісомеліоративного виробництва на основі створення ТВАЛМК має не тільки еколого-економічну направленість, але й соціальну, яка полягає у створенні додаткових місць у сільській місцевості.

Формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів забезпечуватиме додаткову зайнятість населення.

Оцінка потенціалу створення нових робочих місць при реалізації управлінських рішень з формування ТВАЛМК здійснювалася за формулою:

$$P = \frac{B \times \pi}{C_{зп}}, \quad (2.8)$$

де P – додаткові робочі місця, осіб,

B – витрати на створення полезахисних смуг до часу зімкнення, тис. грн.,

π – питома вага фонду заробітної плати у собівартості продукції, робіт та послуг підприємств лісового господарства, $\pi = 0,3$,

$C_{зп}$ – середня заробітна плата в Україні у сільському та лісовому господарстві, станом на 2008 рік, грн.

$$C_{зп} = \frac{C_{зпсг} \times Ч_{сг} + C_{зплг} \times Ч_{лг}}{Ч_{сг} + Ч_{лг}}, \quad (2.9)$$

де $C_{зпсг}$ – середньомісячна номінальна заробітна плата у сільському господарстві у 2008 році, грн. (938 грн., [Динаміка, ел.рес]),

$C_{зплг}$ - середньомісячна номінальна заробітна плата у лісовому господарстві у 2008 році, грн. (1344 грн. [Динаміка, ел.рес]),

$Ч_{сг}$ - кількість працівників, зайнятих у сільському господарстві, станом на 2008 рік, осіб,

$Ч_{лг}$ - кількість працівників, зайнятих у лісовому господарстві, станом на 2008 рік, осіб.

При розрахунку середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві на кінець 2008 року становила а у лісовому господарстві –грн.

Отже, формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів можуть стати системоутворюючими елементами багатьох життєвоважливих сфер Сумської області, зокрема таких: в економічній – базис утворення вартості; в соціальній – місця реалізації людських можливостей та забезпечення засобами існування; в бюджетній та податковій – джерела надходження.

Таким чином, на основі кластерізації агролісомеліоративних зон Сумської області в розрізі районів за потенціалом агролісомеліоративної діяльності сільськогосподарських підприємств з урахуванням природно-географічного фактору сформовано п'ять територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів кластерного типу, основними завданнями яких є розвиток агролісомеліоративного виробництва на підприємницьких засадах, перш за все для досягнення нормативної полезахисної лісистості орних земель (площа створення полезахисних смуг 30,64 тис.га, витрати - 453 млн.грн.) та забезпечення інтегрованого багатоцільового використання аграрних лісів (доля яких у лісовому фонді області складає біля 30 %) на основі концентрації, мобілізації виробничих та фінансових ресурсів в комерційних зв'язках. Соціальні орієнтири створення таких інтегрованих підприємницьких структур полягають у створенні додаткових робочих місць в обсязі 10059 осіб в межах розрахункового періоду (7-8 років).

Висновки до розділу 2

1. Критеріальні ознаки, які характеризують екологічну та екосистемну орієнтованість підприємництва в лісоресурсній сфері зводяться до наступних: галузева специфіка лісоресурсного комплексу; повнота цілеспрямованого врахування екологічних факторів природного та техногенного характеру в процесах використання, охорони та відтворення лісових ресурсів - ціле-функціональна орієнтація; пріоритетність

сировинного та екологічного значення лісових ресурсів; напрямки лісогосподарської діяльності у контексті реалізації принципів сталого лісокористування, екосистемного управління лісами. Відповідно до сформованих критеріальних ознак визначено видові форми організації розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах: екологічно-орієнтоване, екологічне та екосистемне підприємництво.

2. Сутність підприємницького лісогосподарювання на еколого-економічних засадах та як виду діяльності розкриваються через наступні функції: ініціативно-інноваційну; організаційну; комбінування, мобілізації та консолідації ресурсів; мотиваційно-стимулюючу. Як особливий тип лісогосподарської поведінки (лісогосподарювання), підприємництво екологічного спрямування характеризується через функції реагування та перетворення.
3. Екосистемне підприємництво в лісоресурсній сфері визначається як лісогосподарське підприємництво, що пов'язане, в більшій мірі, з процесами відтворення та реалізації екологічних функцій лісів у формі екосистемної продукції та послуг, а також із збереженням біорізноманіття і відповідає принципам екосистемного управління лісами та екологічно орієнтованого (екосистемного) лісівництва.
4. Узагальнення світового досвіду щодо розробки різних схем оплати екосистемних послуг лісів свідчить, що розвиток лісогосподарського екосистемного підприємництва доцільно спрямовувати за наступними напрямками: захист водних басейнів, водорозділів (гідрологічне регулювання); агролісомеліорація; збереження біорізноманіття та зв'язання вуглецю лісовими екосистемами в рамках вирішення проблеми регулювання клімату
5. Організаційно-економічні засади створення умов формування та розвитку лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування передбачають ідентифікацію необхідних інституціональних та ринкових

умов, способів їх створення, а також визначення механізмів та інструментів формування та розвитку лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування. Так, інституціональні та ринкові умови включають: посилення екологічних та соціальних орієнтирів в лісовій політиці, ринково орієнтована трансформація систем організації та управління лісовим господарством, наявність та можливість реалізації прав власності в системі лісоземельних відносин, формування компенсаційного ринково орієнтованого механізму за використання екосистемних продукції та послуг лісів, баланс між попитом та пропозицією на лісогосподарські об'єкти, екосистемну продукцію та послуги.

6. Ринкова орієнтація лісоресурсного розвитку, обумовлює необхідність інституціалізації прогресивних форм організації лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування: державно-приватного партнерства, некомерційного партнерства, лісогосподарських кооперативів екологічного спрямування, соціального підприємництва лісоекологічного спрямування, інтегрованих підприємницьких структур (кластерних утворень).
7. Розширення створення ефективних систем позахисних смуг, захисних лісових насаджень (ЗЛН) та агролісів в агро- та лісоагранжевих ландшафтах відповідно до встановлених для господарюючих суб'єктів землекористування диференційованих нормативних показників лісистості агроекосистем, а також організація конкурентоздатного багатоцільового лісокористування вимагає формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК) кластерного. Визначені завдання та склад можливих учасників в ТВАЛМК. Сформовано методичну основу, яка необхідна для практичної реалізації процесів створення ТВАЛМК, що включає принципи кластерних взаємодій учасників ТВАЛМК, визначає зміст етапів його формування та структурно-функціональну схему, а також принципи оцінки ефективності

функціонування кластеру, які охоплюють економічну, екологічну та соціальну систему.

8. На основі кластеризації агролісомеліоративних зон Сумської області в розрізі районів за виробничим потенціалом агролісомеліоративної діяльності сільськогосподарських підприємств з урахуванням природно-географічного фактору сформовано п'ять територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів кластерного типу, які забезпечуватимуть розширення агролісомеліоративної діяльності та підвищення конкурентоздатності багатопільового лісокористування, а також вирішення соціальних проблем сільської місцевості, зокрема, це стосується створення додаткових робочих місць.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЕКОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

3.1 Розвиток державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері

Досвід багатьох розвинених країн світу з різними соціально-економічними та політичними системами, а також рівнем розвитку ринкових відносин в різних сферах господарювання свідчить про те, що одним з найбільш ефективних шляхів забезпечення дотримання якісних та кількісних характеристик об'єктів державної власності (це різноманітні інфраструктурні об'єкти, зокрема соціально-екологічного спрямування, природні ресурси суспільного значення) є залучення до фінансування та управління цими об'єктами приватного сектору, бізнес-підприємницьких структур [////]. Перспективним та стратегічним напрямком еколого-економічної політики в лісоресурсній сфері в умовах державної та комунальної власності на ліси, для вирішення інвестиційної проблеми лісогосподарювання та бюджетно-фінансової зокрема, повинно стати більш широке застосування існуючих моделей розвитку державно-приватного партнерства (ДПП).

Розробка теоретико-методичних положень та практичних рекомендацій щодо формування та розвитку державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері, особливо стосовно розширеного відтворення лісів на підприємницьких засадах, вимагає дослідження питань, що стосуються сутнісно-змістовної основи державно-приватного партнерства, форм та механізмів реалізації в різних сферах суспільного виробництва і, включаючи лісове господарство. Аналіз теоретико-методичних основ розвитку ДПП в лісоресурсній сфері свідчить, що [ДПП-ЛЕС] ця система лісогосподарювання вимагає більш системного розгляду щодо можливостей її

застосування, оскільки має, в певній мірі, фрагментарний характер (визначено окремі форми ДПП, зокрема, концесія, акціонування лісів, фінансовий лізінг).

Перш за все необхідно відмітити, що виникнення та розвиток ДПП є результатом пошуку нових форм та методів державного управління та регулювання, що були обумовлені значними структурними зсувами в напрямку лібералізації господарювання, децентралізації та приватизації [Варнавский, Концептуальные]. Визначальні причини, які призвели до утворення системи та механізмів ДПП наступні: усвідомлення факту, що приватний і державний сектори мають унікальні характеристики, які забезпечують їм перевагу у суспільно важливих сферах господарювання (зокрема, соціально-екологічних); зміна підходу до розуміння функцій влади, зокрема усвідомлення необхідності передачі частини їх приватному сектору як більш мобільному й ефективному. Перші контракти з ДПП з'явилися в Великобританії на початку 1980-х років в рамках Нової ініціативи з державного управління [World Bank, 2002, pp. 151–67]

Слід зазначити, що на сьогоднішній день існує достатньо велика кількість визначень ДПП [Вилисов, 2006; ; Варнавский, 2004; Шарингер, 2004], що варіюються від найбільш загального - відкриття державної діяльності для конкуренції з боку приватного сектора за допомогою державно-приватного партнерства - до досить вузького - спільне підприємство між приватним і державними юридичними особами. Згідно з визначенням Європейської комісії (2003 р.), державно-приватне партнерство характеризується як передання приватному сектору частини повноважень, відповідальності та ризиків щодо реалізації інвестиційних проектів, які традиційно впроваджувалися чи фінансувалися публічним сектором. [Досвід, 2008, 146с.] Проведений аналіз свідчить, що найбільш узагальнено державно-приватне партнерство можна визначити юридично оформлену на певний термін взаємовигідну співпрацю органів і організацій державної влади (державних структур) та суб'єктів приватного підприємництва відносно об'єктів, що

знаходяться у сфері безпосереднього державного (суспільного) інтересу і контролю. Таке партнерство передбачає розподіл ризику та результатів між партнерами, в цілях найбільш ефективної реалізації проектів, що мають важливе державне і суспільне значення.

В лісоресурсній сфері державно-приватне партнерство доцільно розглядати в межах лісогосподарського та рекреаційно-лісозахисного підкомплексів, які визначають ефективність та результативність лісогосподарювання соціально-екологічного спрямування, відтворення лісів, які мають суспільне та міжгалузеве значення.

Державно-приватне партнерство в лісоресурсній сфері нами розглядається як система організаційно-економічних та правових форм, методів та інструментів щодо узгодження еколого-економічних та соціальних інтересів суспільства, територіальних громад, державних структур (органів влади та управління) та суб'єктів підприємництва щодо забезпечення сталого та екосистемного розвитку лісового господарства шляхом збалансованого розподілу сфер управління, контролю, ризиків та результатів між партнерами підприємницького лісогосподарювання на довгостроковій та стратегічній платформі.

Сформоване нами визначення має певні особливості, які полягають у наступному: враховуються галузеві особливості (зокрема, довготривалість) та сучасні принципи лісогосподарювання; державно-приватне партнерство розглядається як механізм з метою реалізації його інтегративної функції – узгодження еколого-економічних інтересів та вирішення виникаючих протиріч.

Далі слід констатувати, що вирішення проблеми формування ефективних механізмів (форм та методів) приватно-державного партнерства (ДПП) в лісоресурсному комплексі знаходиться тільки на початковому етапі. В економічній літературі виділяються різні моделі і форми державно-приватного партнерства. При цьому слід наголосити, що їх перелік не є остаточно вичерпним. Стратегічні партнерства між державними та

підприємницькими структурами постійно, і класифікації форм державно-приватного партнерства постійно вдосконалюється. Так, В.Г. Варнавський, вказує на те, що державно-приватне партнерство (ДПП) має достатньо широкий спектр форм та відносить до них різноманітні контракти, які держава надає приватним організаціям на виконання робіт і надання суспільних послуг, на управління та постачання різноманітної продукції для державних потреб; контракти з технічної допомоги; орендні (лізингові) відносини, що виникають у зв'язку з передачею державою в оренду приватному сектору своєї власності (будівель, споруд, виробничого устаткування) та угоди про розділ продукції; державно-приватні підприємства; концесії [Варнавський, 2004]. Згідно з чинною правовою базою в Україні, і як свідчить практика господарювання, основними формами державно-приватного партнерства є: контракти на надання послуг, концесії, фінансовий лізинг, оренда, спільні підприємства (державно-приватні) та угоди про розподіл продукції [Досвід та перспективи, 2008;]

Узагальнюючи існуючий досвід розвинутих країн в області використання моделей партнерських відносин між державним та приватним сектором, можна зробити висновок, що державно-приватне партнерство реалізується в різних формах залежно від способу участі в ньому, а також власнісного статусу об'єкту договору; розподілу ризику, тривалості співпраці. Згідно з [EBRD (2004); Davies, 2003, p. 39.] виділяється п'ять основних моделей ДПП: проекти, що здійснюються «із зеленого поля»/«з нуля» (Greenfield projects); «Відділення активів» (divestiture); концесії (concession); контракт на управління/аутсоринг (Management and outsourcing contracts); лізинг. При цьому, в рамках кожної моделі можуть використовуватись різноманітні форми державно-приватного партнерства в залежності від конкретних умов потенційного проекту та галузевої специфіки. В Україні, згідно з представленою класифікацією, можна спостерігати розвиток державно-приватного партнерства в наступних сферах. (табл. 3.1)

Форми реалізації проектів державно-приватного партнерства в Україні, 1990-2007рр. [Досвід та перспективи ДПП, 2008]

Сектор реалізації проектів державно-приватного партнерства	Форми реалізації державно-приватного партнерства							
	Проекти «відокремлення активів»		Проекти «зеленого поля»		Контракти на управління та лізинг		В цілому	
	Кількість проектів	Інвестиції, млн. дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн. дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн. дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн. дол. США
Енергетика	12	160	-	-	-	-	12	160
Телекомунікації	1	252	7	6309	-	-	8	6561
Водопостачання та водовідведення	-	-	-	-	1	100	1	100
У цілому	13	412	7	6309	1	100	21	6821

Джерело: за даними Світового банку

Зазначимо, що механізми реалізації проектів ДПП найбільшого поширення набули в галузях інфраструктурного характеру (транспортно-дорожня та комунальна інфраструктура), менше вони задіяні в сфері природокористування та охорони навколишнього середовища. І тут відмітимо, що загальним аспектом для сфери природо господарювання соціально-екологічного спрямування є те, що інфраструктурні об'єкти та природні ресурси знаходяться виключно в державній власності або істотно обмежені в обороті, виходячи з цільового призначення. Також необхідно констатувати, що саме держава, як правило, не здатна організувати прибутковий бізнес в цих секторах економіки і при цьому вона обмежена в фінансово-виробничих ресурсах.

Дефіцит бюджету розвитку лісового господарства [Юхновський, Бондар, Бець] не дозволяє забезпечити належну фінансову основу сталого та екосистемного управління лісовими ресурсами. Все це актуалізує необхідність вдосконалення господарського механізму функціонування лісоресурсної сфери, зорієнтованого на залучення додаткових джерел фінансування, що відповідають ринковим умовам лісгосподарювання. Процеси формування нових організаційно-економічних методів управління

лісогосподарювання на підприємницьких повинно передбачати і застосування механізм державно-приватного партнерства.

Оскільки лісові ресурси представляють собою багатофункціональне суспільно важливе благо, власником якого виступає держава (і найближчим часом ситуація, як свідчить аналіз динаміки трансформації форм власності на ліси, суттєво не зміниться), та враховуючи еколого-економічну ситуацію, що склалася в лісовому секторі, на нашу думку, ключовим моментом реформування лісового комплексу має стати цивылызоване забезпечення допуску приватного сектора (підприємництва, бізнес-структур) до сфери екологічно збалансованного використання та відтворення лісових ресурсів за допомогою розвитку цивільно-правових, договірних, орендних відносин на основі економічних, соціальних і екологічних критеріїв в рамках регламентуючих процедур лісоресурсного розвитку. Іншими словами, поступово виникає необхідність об'єктивного залучення до сфери лісових відносин форм та механізмів державно-приватного партнерства. Ця авторська позиція узгоджується, зокрема, з існуючими пропозиціями щодо розвитку договірних відносин у лісовому секторі економіки [Скурская, 2008. С. 243 – 248; Ковальчук, 2008, С. 66 – 71; Ковальчук, 2009, С. 217 – 222].

Вище зазначене свідчить, що державно-приватне партнерство (ДПП) може стати однією з найбільш ефективних форм співробітництва між державним і приватним сектором в лісоресурсній сфері, оскільки ця співпраця заснована на визнанні факту, що обидві сторони можуть отримувати вигоди від об'єднання фінансових ресурсів, технологій і управлінських знань в цілях забезпечення сталого та екосистемного розвитку лісового господарства. Необхідно констатувати, що ДПП є альтернативою приватизації лісів державної та комунальної власності, оскільки об'єднує переваги державного та приватного секторів, зокрема такі: соціальну та екологічну відповідальність; громадську підзвітність і пріоритетність дотримання екологічних стандартів у підприємницькому лісогосподарюванні; підприємницький підхід до формування фінансових

ресурсів, використання інноваційних технологій та управління факторами виробництва.

Злагожене співробітництво та взаємодія державного та приватного сектору є основною платформою кластерної політики (зокрема, це стосується виникнення та становлення територіально-виробничих міжгалузевих агролісомеліоративних комплексів). Зазначимо, ні держава, ні приватний сектор, ні некомерційні структури самостійно (відокремлено) не здатні досягти пріоритетних різнопланових (інколи суперечливих) цілей, що визначені державною лісовою та аграрною політикою щодо досягнення оптимальної лісистості території та стійкого лісокористування. Отже, лише через співпрацю, тільки на партнерській основі державний та приватний (підприємницький) сектор можуть прийти до позитивних соціально-еколого-економічних результатів в лісовій справі.

Зауважимо, аналіз міжнародного досвіду з впровадження механізмів державно-приватного партнерства (ДПП) в лісоресурсній сфері свідчить, що створення для цього необхідних умов потребує досить тривалого часу, протягом якого мають бути визначені й створені економічні, соціальні, екологічні та інші стимул-реакції щодо дотримання екологічності лісокористування, а також забезпечуючі підсистеми []. Перш за все це стосується формування законодавчо-правового поля щодо розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері, здійснення екологічного контролю та аудиту комерціалізації лісових відносин в межах ДПП.

Концептуальні моменти формування партнерських відносин приватного та державного сектору в лісоресурсній сфері України нами зведено до трьох етапів: виникнення, становлення, розвиток. (рис. 3.1)

Державно-приватне партнерство як форма розвитку підприємницького лісгосподарювання

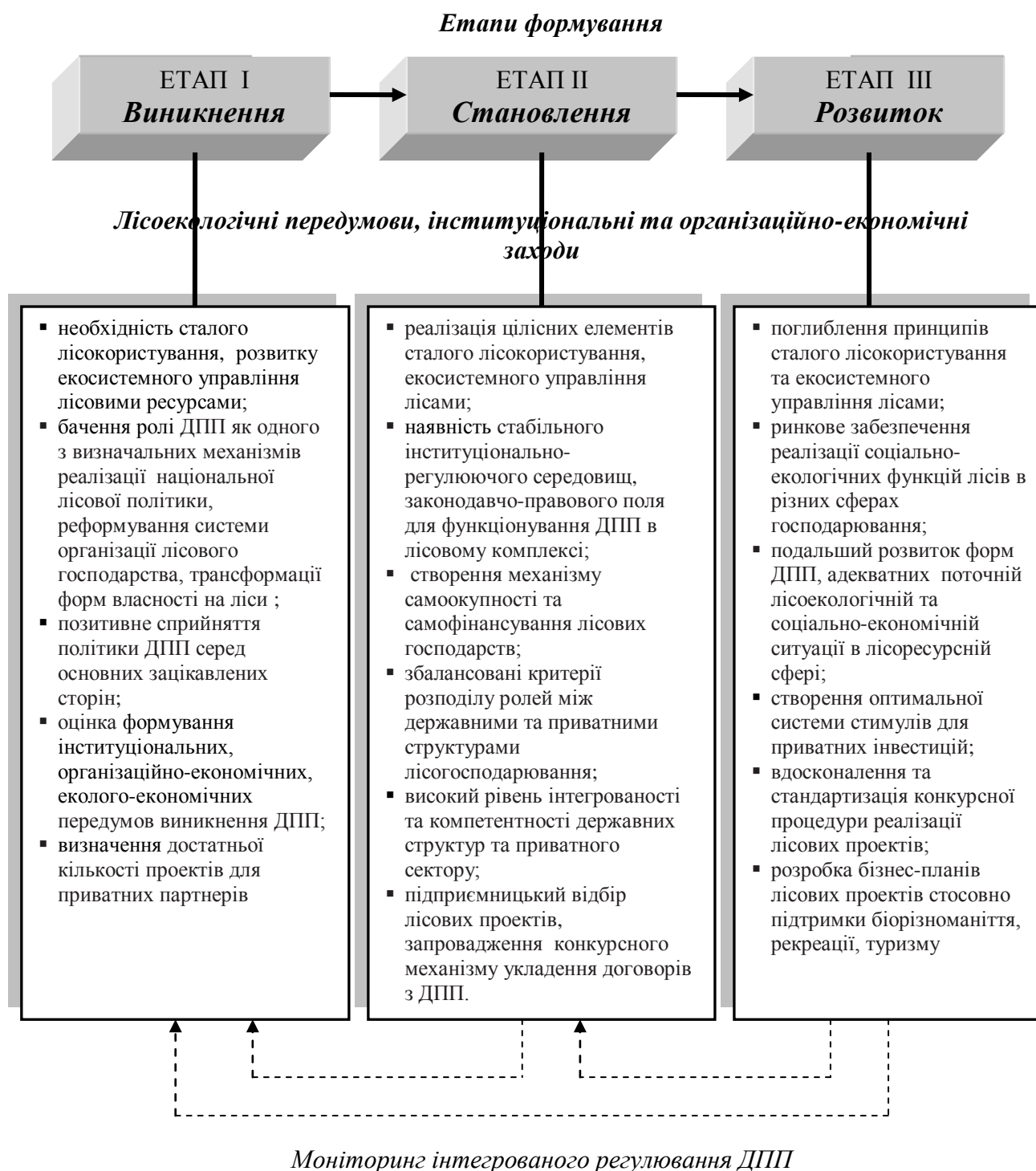

Рис. 3.1 Концептуальна модель формування та розвитку державно-приватного партнерства (ДПП) в лісоресурсній сфері*

*Примітка. Авторська розробка

Всі етапи формування державно-приватного партнерства (ДПП) взаємопов'язані та визначаються наявністю та врахуванням певних інституціональних, еколого-економічних чинників. Зокрема, основними передумовами виникнення механізму партнерств державного та приватного сектору є: багатоманітність форм власності на ліси та лісогосподарювання; визначення лісів як суспільного та екологічного блага в системі суспільно-господарських відносин; необхідність створення нових лісів, захисних лісових насаджень; наявність реальних проектів залісення еродованих та малопродуктивних земель, а також створення кліматозахисних насаджень; дефіцит бюджетного фінансування розвитку лісового господарства та ін. Важливим аспектом стійкого розвитку ДПП у сфері підприємницького лісогосподарювання є створення моніторингу інтегрованого регулювання та результативності дії механізму ДПП.

Моніторингова система регулювання ДПП потрібна для визначення зворотного зв'язку між етапами його формування, оскільки у лісовому господарстві існує територіальна та часова розбіжність у відтворенні лісів.

На етапі становлення вирішальну роль грають інституційне та правове оформлення ДПП. Зокрема, необхідне формування цивілізованого законодавчо-правового поля. Тут слід зазначити, що в грудні 2008 р. в Верховній Раді України було зареєстровано 3 законопроекти, які стосуються загальних засад розвитку державно-приватного партнерства в [Офіційний сайт Верховної ради України]. Представлені законопроекти в цілому однаково визначають організаційні, правові та економічні засади реалізації державно-приватного партнерства в Україні та мають узагальнений характер. В той же час кожен законопроект має свої особливості. В перспективі вважаємо за доцільне розробку Закону про державно-приватне партнерство в лісовому комплексі України та відповідної концепції. Така галузева орієнтація вказаних документів визначається виключно специфікою лісоресурсного розвитку, лісогосподарювання.

Що стосується етапу стійкого розвитку механізмів державно-приватного партнерства (ДПП) в лісоресурсній сфері, то тут визначальним фактором є необхідність розробки бізнес-планів наявних лісових проектів і розподіл ризиків по них, що визначатиме різноманітність форм ДПП, адекватних поточній ситуації в лісоресурсній сфері (про що докладніше буде далі). Наприклад, створення кластерів у формі територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК) зумовлює розвиток та впровадження кількох форм ДПП, зокрема, концесії та (або) контракту на управління (аутсоринг). Важливо відмітити, що розвиток ДПП в певній мірі залежить від інформаційного чинника, тобто, необхідно інформувати та залучати потенційно зацікавлених сторін перед і під час тендерних процедур.

Загалом, формування та розвиток механізмів ДПП в лісо ресурсній сфері має бути засноване на таких базових принципах:

1. *Законність та інституціональність.* Створення партнерств у форматі, який визначається чинним законодавством та іншою нормативно-правовою базою.
2. *Прозорість.* Надання державними структурами повної еколого-економічної інформації щодо розвитку лісового сектору інвесторам, концесіонерам, усім зацікавленим сторонам (стейкхолдерам).
3. *Змагальність.* Створення рівних умов щодо залучення до партнерства для всіх потенційних приватних партнерів через створення тендерів, лісових аукціонів тощо.
4. *Відповідальність та підзвітність.* Економічно-правова, соціально-екологічна відповідальність усіх партнерів перед громадськістю та відповідальні взаємні зобов'язання, які є визначеними в договірному порядку є необхідною умовою функціонування ДПП, яка повинна передбачати підзвітність.
5. *Зрозумілість і передбачуваність.* Зрозумілість формулювання умов партнерства через механізм договірних відносин в системі кооперованих

зв'язків, забезпечення можливості їх виконання без суттєвих змін у ринковому середовищі, а також дотримання лісівничо-екологічних вимог.

6. *Враховання галузевої специфіки.* Формування ДПП в лісоресурсній сфері вимагає врахування еколого-економічних засад розвитку підприємницького лісогосподарювання, а також специфіки використання та довготривалості створення лісів.

7. *Економічна та фінансова сталість.* Визначається рівнем споживання товарів, робіт та послуг, що створюються в результаті партнерства у сфері лісогосподарювання, а також позитивними наслідками в інших галузях.

8. *Гнучкість.* Забезпечення можливості швидкого підприємницького реагування на еколого-економічні проблеми розвитку лісореурсної сфери.

9. *Соціальна рівноправність.* Це стосується забезпечення доступу до екосистемних послуг для соціально вразливих прошарків населення, зокрема бідних (особливо це стосується рекреаційних лісових об'єктів). Створення умов для залучення до процесу планування та реалізації партнерств в лісо-ресурсній сфері різних суспільних груп, територіальних громад, некомерційних організацій.

Тут, вважаємо, за доцільне відмітити такий момент у формуванні механізмів ДПП: якщо одна із сторін не надає в проект фінансових, екологічних активів, або не несе певного ризику, а також не створює перспектив зростання прибутку, то такий варіант взаємодії держави і приватного сектору навряд чи буде ефективніше існуючих в лісовому секторі простих форм взаємодії влади і бізнесу (наприклад, збору податків і витрати бюджетних коштів).

Необхідно зазначити, що спроби врахувати всі еколого-економічні та фінансові аспекти і варіанти можливого розвитку механізмів співпраці держави і бізнесу в сфері лісових відносин можуть призвести до появи дуже громіздких, складних і переобтяжених деталями господарсько-юридичних схем формування та розвитку ДПП. У Європі, наприклад, виникають течії стосовно захисту простоти контрактів: деяким конкурсам на право узяти в

управління державні ліси не удається залучити жодної заявки від приватного сектора через неможливість розрахувати прибутковість і скласти бізнес-план з врахуванням всіх накладених державою обмежень [Ковальчук, 2008]. Отже процес створення умов для розвитку державно-приватних партнерств в лісоресурсній сфері вимагає від усіх стейкхолдерів (перш за все, державних структур) цього процесу певної коректності, інноваційності та готовності йти на певні компроміси.

Визначальні переваги, які отримує державний та приватний сектор в разі ефективного функціонування цивілізованої системи державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері, представлені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Основні переваги приватного та державного сектору в лісоресурсній сфері від організації їх діяльності на партнерських засадах*

Переваги для органів влади у досягненні лісоекологічних цілей	Переваги для приватного сектору в досягненні власних цілей лісогосподарювання
1.Можливості зменшення бюджетних видатків на розвиток і утримування лісового господарства; 2.Прискорення темпів збільшення рівня лісистості територій у порівнянні з термінами, якби інвестиції були винятково державними; 3.Розширення можливостей контролю за дотриманням екологічних норм та стандартів; 4.Використання управлінської експертизи приватного сектору щодо менеджменту великих лісоекологічних проектів; 5.Створення конкуренції державним лісовим господарствам, що сприятиме підвищенню якості виконуваних ними лісогосподарських робіт; 6.Отримання доступу до запровадження інноваційних технологій, розроблених чи придбаних приватними компаніями; 7.Залучення різноманітних фінансових ресурсів для реалізації лісових програм через посередництво бізнес-структур підприємницького типу.	1.Отримання можливості для інвестицій у ті галузі лісового сектору, які раніше вважалися сферою державних капіталовкладень і, таким чином, розширюють свої інвестиційні можливості; 2.Розподіл ризиків та відповідальності в процесі здійснення бізнес-проектів; 3.Отримання державних гарантій; 4.Можливість залучення ефективних дотаційних механізмів державного фінансування (дольове фінансування лісових проектів); 5.Зниження податкового тягара та зменшення мита (в деяких випадках); 6.Доступ до додаткових фінансових ресурсів через залучення державної гарантії або через здешевлення кредитів (оскільки влада може позичати у банківських та інших фінансових установах кошти за нижчими ставками, ніж приватні організації);

* Авторська розробка з врахуванням джерел []

Таким чином, поступова ринкова орієнтація лісгосподарювання, зрілість ринкових та цивільних відносин, а також необхідність реалізації інноваційного підходу до лісоресурсного розвитку зумовлюють вдосконалення організаційно-економічного механізму управління лісами в руслі державно-приватного партнерства. Стратегічний розвиток лісоресурсної сфери, на наш погляд, повинен передбачати використання різноманітних форм державно-приватного партнерства (табл. 3.3)

Таблиця 3.3

Можливі форми реалізації державно-приватного партнерства (ДПП) в лісоресурсній сфері

Форма ДПП	Основна характеристика	Сфера та об'єкти застосування
Оренда з переходом права власності	Приватний партнер орендує певну земельну ділянку на основі договору оренди, по закінченню якого, визначена частина, або вся ділянка можуть поступово перейти на оговорених умовах в приватну власність	Заліснення ерозійнонебезпечних земель, сільськогосподарських неугідь
Безстрокова оренда	Лісоземельні угіддя можуть передаватись в оренду приватному сектору з умовою, наприклад, здійснення інтегрованого багатоцільового лісокористування та створення певної кількості робочих місць у сільській місцевості, забезпечення певного обсягу інвестицій у соціальну сферу лісгосподарювання. Це може бути також підряд з приводу виконання лісгосподарських робіт, постачання екосистемних послуг, довірче управління державними лісами, угод про розділ лісової продукції і ряд інших організаційно-правових форм.	Створення лісгосподарських, господарських та соціальних об'єктів в лісоресурсній сфері
Лізинг	Можливість доступу підприємства до сучасного обладнання та інноваційних технологій через лізингові контракти, що укладаються з державними структурами (організаціями, органами управління).	Покращення матеріально-технічного забезпечення лісгосподарювання, зокрема, впровадження інноваційних технологій в сфері лісорозведення, переробки відходів
Депозитарно-компенсаційна система лісокористування та лісовідновлення	Формування системи відтворення лісів орендарями лісоексплуатаційного фонду. Кошти на відтворення лісів переказуються орендарем (приватним лісокористувачем) на спеціальний депозитний банківський рахунок, що враховується відповідним зниженням плати за використання лісів. Коли виконані лісгосподарські роботи приймаються лісництвом, кошти з депозитного рахунку повертаються орендареві.	Формування систем екологічно-правової відповідальності за наслідки лісокористування, а також соціально відповідального управління лісовим комплексом

Створення інтегрованих підприємницьких структур (кластерів)	Утворюються організаційні, економічні та фінансові умови розвитку підприємницького лісогоспо-дарювання екологічного спрямування, з відповідним інституціонально-регулюючим забезпеченням, зокрема, щодо заліснення територій агролісових ландшафтів.	Міжгалузеве багатоцільове використання та відтворення лісових екосистем на регіональному рівні для забезпечення сталого розвитку сільського та водного господарства на основі коопераційних зв'язків, які обумовлюють отримання синергитичного ефекту.
Концесія	Приватний оператор (приватний підприємець, юридична особа) отримує за визначену в договорі плату права на заготівлю, або господарське управління певними ресурсами в межах визначеної ділянки лісу на основі концесійного договору, який має довготерміновий строк дії. Необхідність залучення приватних інвестицій в лісоресурсний комплекс та екологічну інфраструктуру. Термін дії 20-50 років. Кінцева власність – державна. Різновиди концесійних договорів: повний концесійний договір; про розділ лісової продукції; про надання екосистемних послуг.	Збільшення обсягів використання та відтворення недревних ресурсів, міжгалузева реалізація соціально-екологічних функцій лісу (зокрема, створення «вуглецевих» лісів).
Створення-володіння-управління-передача	Приватний оператор згідно з договором (контрактом) здійснює інвестиції в лісорозведення на визначеній ділянці, після чого володіє та управляє нею в рамках визначеного договором терміну, після закінчення якого вона передається державі. Термін дії контракту – 20-30 років.	Створення багатоцільових захисних лісових насаджень, плантаційне лісорозведення, створення енергетичних насаджень
«Відділення активів»	За можливості акціонування лісів, передбачає, що власність на ліси (повністю чи частково), як й зобов'язання по здійсненню інвестицій та екосистемному управлінню лісами може передаватися приватному сектору шляхом або приватизації лісоземельних угідь, або відкритої емісії акцій.	Капіталізація лісоземельних угідь, ліс розглядається як нерухоме майна.
Контракт на управління	Є найбільш простою формою ДПП в лісоресурсній сфері, що не передбачає інвестиційних зобов'язань. Власність та інвестиційні рішення залишаються у веденні державного органу. Приватна організація відповідає тільки за дотримання користувачами принципів сталого лісокористування та реалізації екосистемного управління лісами і несе лише операційні ризики. Термін дії – недовготривалий.	Сфера сталого та екосистемного управління лісами, реалізація системи екоменеджменту. Об'єкти -лісоземельні ділянки, наприклад, рекреаційного значення.

*Авторська розробка на основі застосування []

Звісно, в табл. 3.3 представлені далеко не всі можливі форми ДПП, які можуть бути реалізовані за умови ринково орієнтованої трансформації лісових відносин.

Слід відзначити, що в механізм функціонування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК), як вже зазначалося, покладена ефективна взаємодія державного та приватного сектору (підприємницьких структур), що в ідеалі повинна організовуватись на партнерських засадах, таким чином, використовується система ДПП.

На закінчення зазначимо, що не дивлячись на потенціал державно-приватного партнерства у сфері лісоресурсного розвитку та ринково орієнтовані заходи щодо регулювання лісових відносин, національна лісова економіка знаходиться тільки на самому початку складного процесу створення інституціонально-регулюючих основ управління проектами державно-приватного партнерства. Розв'язання еколого-економічних проблем розвитку лісоресурсної сфери на підприємницьких засадах на основі побудови механізмів державно-приватного партнерства, можливо лише на основі єдиного державного підходу, який має бути покладений, на наш погляд, в основу розробки та затвердження Концепції розвитку державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері України. Ця Концепція повинна формувати стратегію партнерських відносин держави і підприємницьких бізнес-структур у сфері лісогосподарювання.

3.2 Підвищення ролі некомерційних організацій в екологічному регулюванні підприємницьких ініціатив

Проблема забезпечення екологізації лісоресурсної сфери одночасно з економічним розвитком підприємницьких структур є багатокомпонентним завданням лісової політики та її екологічної складової на різних ієрархічних рівнях управління лісоресурсним комплексом України. Вирішення цього завдання потребує ефективного розвитку партнерських відносин, співпраці між суспільними інститутами, підприємницькими структурами та некомерційними організаціями (НКО), які приймають (або можуть приймати) участь у врегулюванні еколого-економічних та соціальних проблем лісоресурсно розвитку.

Необхідно відмітити, що розвинуті країни всебічно розвивають співпрацю державних та підприємницьких структур з екологічно орієнтованими громадськими, некомерційними організаціями, які розглядаються як необхідний елемент регулювання екологічної лісової політики, що несе значні соціальні, стратегічні та фінансові переваги.

Організація об'єднаних націй (ООН) є головним ініціатором партнерських стосунків між громадськими, некомерційними організаціями та державними структурами. Діяльність екологічних неурядових організацій здобула всесвітнє визнання на Конференції ООН з питань екології та розвитку (UNCED) у Ріо-де-Жанейро у 1992 році. Конвенція 1998 року, яка була прийнята на Четвертій Всеєвропейській конференції міністрів екології, стала визначальною основою у справі надання неурядовим організаціям широкого доступу до екологічної інформації та залучення їх до вирішення соціально-екологічних проблем раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища (місцевих, національних та глобальних) [Бігун, Партнерські стосунки].

Основними напрямками діяльності екологічних НКО є наступні [Екологічне, 2001, с. 110.]:

- консолідація зусиль соціально відповідальних підприємців для досягнення екологічно безпечного рівня життєдіяльності;
- підтримка міжнародних і вітчизняних соціальних та екологічних ініціатив в різних секторах економіки та місцевості,
- сприяння впровадженню та розповсюдженню міжнародних екологічних стандартів, розповсюдженню екологічно чистих технологій;
- сприяння впровадженню і розповсюдженню екологічного аудиту, екстрахування, лізингу та інших форм ринкової діяльності в сфері раціонального природокористування та відтворення природних ресурсів, охорони навколишнього середовища, стандартів екологічної безпеки, а також здійснення екологізації виробництва на рівні світових стандартів;
- надання послуг екологічного консалтингу в сфері природокористування;
- сприяння становленню і розвитку екологічної освіти, інформації та ін.

Сьогодні в Україні діє понад 500 екологічних неурядових організацій (НУО). За даними відомого українського соціолога О.Г. Стегнія (цитуються згідно [Механізм політико-правового], в Україні екологічні НУО виникали

наступним чином: до 1985р. вони становили 6% від сучасної загальної кількості; в 1986-1990рр. створено 35% екологічних НУО, а після 1991р. – 59%. У 1996р. при Мінекоресурсах України почала працювати Громадська рада неурядових організацій. До складу цієї громадської ради входять [Механізм політико-правового] Всеукраїнська екологічна ліга, Національний екологічний центр України, декілька фахових об'єднань, зокрема Ботанічне товариство, Географічне товариство, Товариство охорони природи, Товариство охорони птахів, Товариство стійкого розвитку та деякі інші.

Безумовно така організаційно-правова форма координації зусиль державних органів та екологічних НУО, на наш погляд, сприяє більш конструктивному та своєчасному прийняттю рішень у сфері раціоналізації природокористування та охорони навколишнього середовища на державному рівні. Таким чином, можна констатувати, що в якості дієвого механізму взаємодії з державними та підприємницькими структурами в різних сферах природокористування повинна розглядатися діяльність екологічних неурядових організацій або некомерційних організацій (НКО). Функціонування некомерційного сектора (який особливо має розвиток у соціальній сфері) повинно знайти своє місце і в лісоресурсній сфері, яка пов'язана з відтворенням соціально-екологічних функцій лісових ресурсів, можливістю розвитку соціального підприємництва екологічного спрямування. І тут слід відмітити, що законодавча база функціонування «третього сектора» в зарубіжних країнах та Україні, а також науково-практичні публікації щодо діяльності неурядових організацій не застосовують загальновизнаного визначення громадських неурядових (недержавних) некомерційних організацій, які є, в принципі, господарюючими суб'єктами [Іванова,2004; Голіченко, Механізми впливу; Механізм політико-правового].

Слід сказати, що різноманітна направленість діяльності некомерційних організацій (економічна, екологічна, громадська, соціальна, політична) створює певні суперечності у їх формальному визначенні – і це потребує

окремого розгляду[]. В даному дослідженні, як вже нами вказувалося, застосовується термін «некомерційні організації» (НКО), і діяльність НКО охоплює соціальне підприємництво та/або громадську діяльність в сфері екологізації лісогосподарювання.

Сама ідея некомерційного недержавного сектора виникла в результаті пошуку «серединного путі» між державою та ринком в питаннях забезпечення суспільства соціально значимими благами, якими є , в певній мірі, лісові ресурси. За останні десятиріччя некомерційний сектор представляє значний обсяг суспільної праці у вирішенні соціально-екологічних проблем. За даними М.Ліборакіної роль некомерційних організацій визначається наступними оцінками [Либоракина, 2003]:

- сумарний внесок у соціально-економічний розвиток 35 країн Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Близького Сходу та Африки, складає 1,3 трлн. дол. США або 5,1% ВВП цих країн;
- некомерційний сектор є сьомою за величиною економікою в світі (після Великобританії та Франції);
- в діяльності недержавних некомерційних організацій беруть участь майже 39,5 млн. людей, що складає 4,4% або кожний двадцятий в економічно активному населенні.

Некомерційний сектор може достатньо оперативно реагувати на соціально та екологічно орієнтовані виклики та проблеми регіонального розвитку, а також забезпечувати впровадження інновацій соціального та екологічного спрямування на підприємницьких засадах.

Некомерційні організації (НКО) можуть і повинні відігравати певну роль у реалізації екологічної політики у регіональному лісоресурсному комплексі, сприяти формуванню інноваційних організаційно – економічних форм підприємницького лісогосподарювання соціально – економічного спрямування, забезпечувати більш екстенсивну та інтенсивну екологізацію лісогосподарювання. Також зазначимо, що розширене відтворення

екологічних функцій лісових ресурсів має безумовно не тільки економічні та екологічні, а й соціальні аспекти, впливає на якість життя населення.

Загальна схема залучення некомерційних організацій до процесу екологізації лісоресурсної сфери на підприємницьких засадах, а також формування концептуальних положень та практичних завдань лісової політики на різних ієрархічних рівнях управління має включати три етапи:

1. Участь у визначенні актуальних проблемних еколого-економічних ситуацій розвитку лісоресурсної сфери на підприємницьких засадах і які визначають напрями лісоекологічної політики в регіоні.

2. Формування (конструювання) шляхів та механізмів розв'язання еколого – економічних та соціальних проблем державного та підприємницького лісокористування.

3. Безпосереднє сприяння вирішення еколого – економічних проблем у лісоресурсній сфері через імплементацію сформованих (сконструйованих) механізмів та інструментів у практику підприємницького лісогосподарювання екологічного спрямування.

Нами сформовані основні концептуальні положення щодо управлінської діяльності некомерційних організацій у лісоресурсній сфері, які представлено на рис. 3.2.

Аналіз екологічної діяльності закордонних та вітчизняних НКО [Бігун. Партнерські; **Фінансово-економічні**, Інформаційний; Андрусевич, 2006; Голіченко, *Механізми впливу*] свідчить про посилення управлінського підходу в механізмах сприяння вирішенню еколого-економічних та соціальних проблем природокористування на різних ієрархічних рівнях управління. Узагальнення таких тенденцій (аспектів) дозволило сформувати систему визначальних управлінських орієнтирів та забезпечуючих механізмів щодо сприяння НКО реалізації більш ефективній лісовій політиці, досягнення принципів сталого лісокористування та екосистемного управління лісами на підприємницьких засадах.

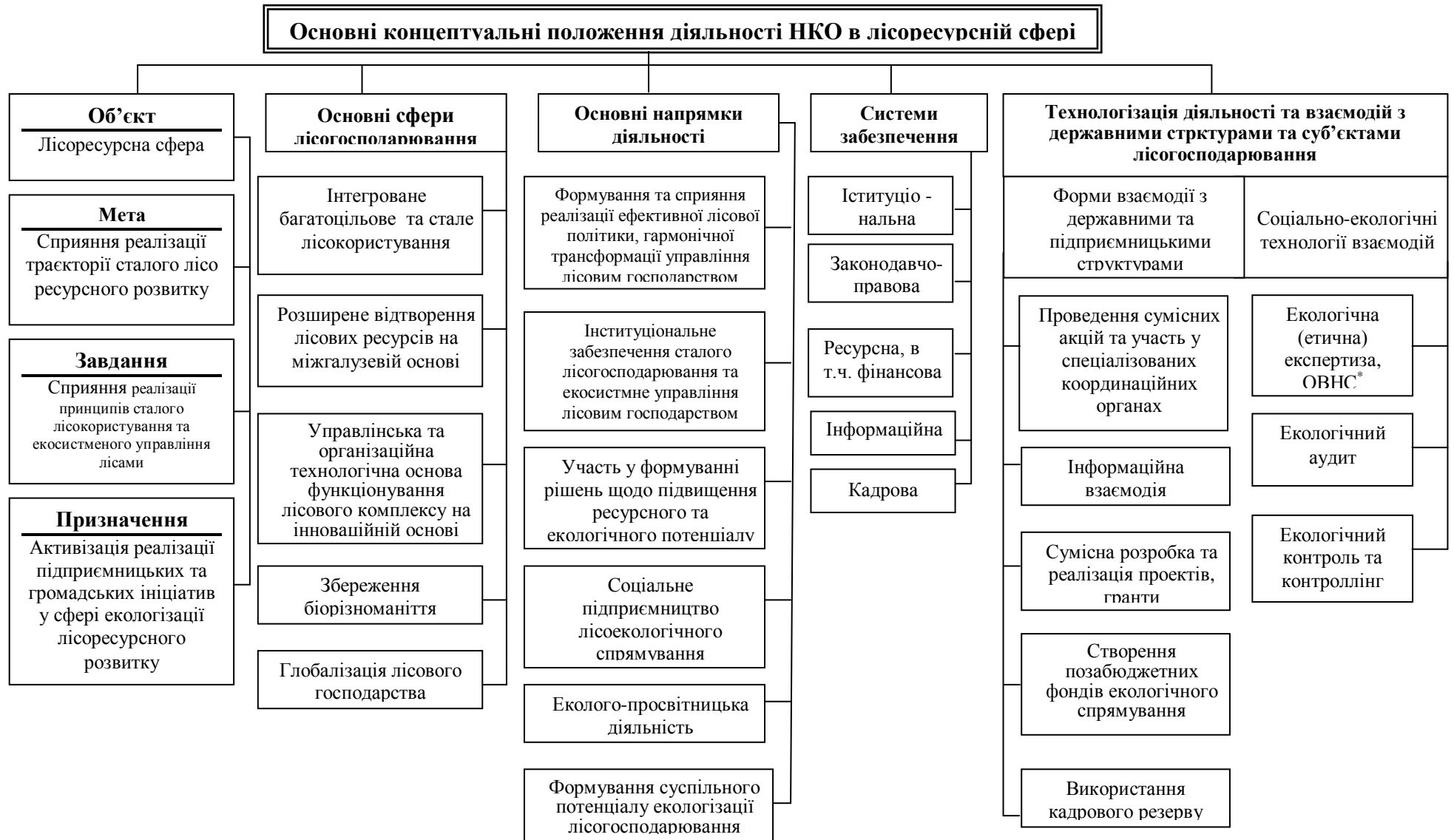

Рис. 3.2 Основні концептуальні положення діяльності недержавні екологічних некомерційних організацій (НДЕНКО) в лісоресурсній сфері *Примітка. ОВНС - оцінка впливу на навколишнє середовище.

Визначені моменти у діяльності НКО охарактеризуємо наступним чином:

1. Формування та представлення необхідної та різноманітної (усебічної) еколого-економічної інформації для поліпшення обґрунтованості та якості розробки відповідної стратегії та тактики екологізації лісоресурсної сфери, розвитку екологічно орієнтованого лісогосподарського підприємництва, а також прийняття оптимальних управлінських рішень щодо раціоналізації використання та відтворення лісових ресурсів. В кінцевому рахунку, необхідно формувати систему ефективного інформаційного обслуговування державних органів влади та місцевих органів самоврядування, підприємницьких структур лісоресурсної сфери та громадськості щодо сталого лісокористування та відтворення лісових ресурсів.

Ефективне використання державних інформаційних ресурсів, повинно бути орієнтоване на формування еколого-економічного моніторингу лісових ресурсів [Мишенін, 1998, мон., с.234]. Також необхідно своєчасно інформувати громадськість про еколого-економічну ефективність лісогосподарського підприємництва. Треба висвітлювати питання, які, зокрема, пов'язані з екологічним станом лісових ресурсів, лісоеколого-економічною ефективністю нових організаційно-правових форм лісогосподарського підприємництва та інтегрованого багатоцільового лісокористування, соціальною (економіко-правовою) відповідальністю підприємницьких структур, трансформацією організації управління лісовим господарством.

2. Участь у процесах розробки екологічної та лісової політики. Це обумовлюватиме те, що некомерційні організації будуть з більшою ймовірністю підтримувати і сприятимуть ефективній реалізації екологічних та підприємницьких орієнтирів державної політики у лісоресурсній сфері. Зокрема, в умовах недостатнього фінансування лісоекологічних програм (проектів) застосування прийомів фандрайзингу некомерційними

організаціями (НКО) в певній мірі зменшуватиме брак фінансових ресурсів для реалізації місцевих лісових проектів.

3.Участь некомерційних організацій у процесах удосконалення законодавчо-правового поля, нормативного забезпечення функціонування лісоресурсної форми на підприємницьких засадах, які б відповідали принципам сталого та екосистемного управління лісовим господарством. Необхідно сприяти активному залученню НКО щодо вирішення концептуальних питань планування, розробки та прийняття екологічно та соціально обґрунтованих управлінських рішень у лісоресурсній сфері.

4.Незалежний екологічний контроль підприємницьких та державних структур за виконанням економічних, екологічних та соціальних зобов'язань. Ця діяльність некомерційних організацій може зменшувати перевантаження бюджету, зокрема місцевого, оскільки контролююча діяльність в природно-ресурсній сфері потребує достатньо великих витрат, зокрема, громадський екологічний контроль може відігравати певну роль у виявленні підприємницьких структур (суб'єктів), діяльність яких не відповідає екологічному та лісовому законодавству, правилам та вимогам лісової сертифікації щодо раціонального використання та відтворення лісових ресурсів. Контрольні аспекти екологізації лісоресурсної сфери на підприємницькій основі можуть бути також реалізовані через участь некомерційних організацій в екологічній експертизі, оцінці впливу на навколишнє середовище (ОВНС), в зовнішньому екологічному аудиті, а також створенні інформаційних систем лісо екологічного спрямування.

Спираючись на роботу [Голіченко, Мех] нами конкретизовані можливі шляхи та визначено механізм участі некомерційних організацій у розробці та реалізації лісоекологічної політики, процесах екологізації використання та відтворення лісових ресурсів:

1. Безпосередній вплив – вирішення актуальних проблемних питань підприємницького лісогосподарювання на еколого - економічних засадах. Якщо він не комбінується з одночасним впливом на зміну екологічних та

підприємницьких орієнтирів, державної лісової політики, та має, безумовно, короткостроковий ефект. Цей вплив має і конкретний результат – наприклад, збереження лісової ділянки в межах освоєння агролісових ландшафтів.

2. Консультативний. Передбачає направлення лісової політики у необхідне русло щодо врахування еколого-економічних та підприємницьких орієнтирів (механізмів) у лісоресурсній сфері.

3. Наглядовий. Реалізується через громадський екологічний контроль у різних формах його прояву.

4. Інноваційний. Представляє собою розробку та здійснення нових (нетрадиційних) шляхів та вирішення еколого – економічних проблем у лісоресурсній сфері на підприємницькій основі. Це, зокрема, стосується участі недержавних організацій у формуванні підприємницьких інтегрованих структур у лісоресурсній сфері, застосування прийомів фандрайзингу у сфері відтворення лісових ресурсів.

Визначальні складові формування механізму взаємодії підприємницьких та державних структур з екологічними комерційними організаціями представлено на рис. 3.3.

Комплексний розвиток лісоресурсного комплексу як соціально – еколого – економічної системи потребує використання механізму соціального (*некомерційного*) партнерства, який ґрунтується на розумінні того, що ні держава, ні бізнес – підприємницькі структури, ні органи самоврядування, ні громадськість поодиноці не можуть забезпечити гармонійний розвиток територій, сталий соціально – еколого – економічний розвиток [Степанова, 2008, с. 91]. Об'єднанням ресурсів I, II та III секторів суспільства може бути створений найбільш ефективний механізм вирішення лісоекологічних соціально – економічних завдань розвитку лісоресурсної сфери на підприємницьких засадах. В цьому аспекті заслуговує на увагу, наприклад, «Основні положення системи стимулювання участі комерційних та некомерційних організацій у вирішенні пріоритетних соціальних проблем міста», [Досвід і проблеми, ел.р], які, в певній мірі, висвітлюють механізми соціального партнерства.

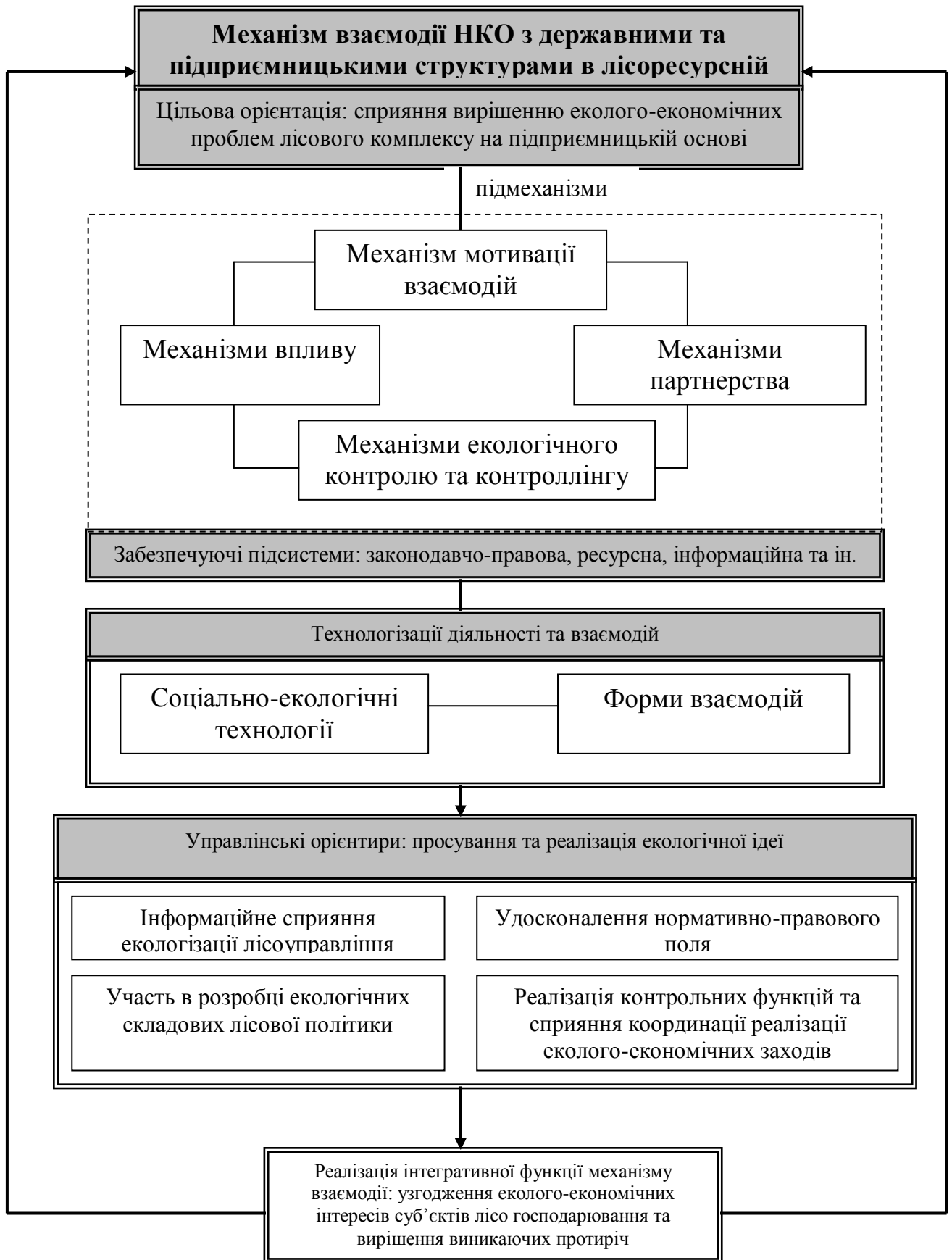

Рис. 3.3 Визначальні складові формування механізму взаємодії державних та підприємницьких та державних структур та НКО в лісо ресурсній сфері

Розвиток еколого – економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері в якості стратегічного напрямку сталого соціально – економічного розвитку повинен передбачати різні форми взаємодії суб'єктів підприємництва лісоресурсної сфери та екологічних некомерційних організацій з органами місцевого самоврядування (дод. М).

Уявляється доцільним також розробити «Основні системи стимулювання підприємницьких структур та НКО у вирішення пріоритетних еколого-економічних проблем регіональної лісової політики»

Далі необхідно відмітити, що реалізація завдань державної екологічної політики в лісоресурсній сфері (лісовому комплексі) значною мірою залежить від державних та підприємницьких структур, а також громадян.

За такого управлінського підходу до охорони природного середовища екологічні некомерційні організації лісоресурсного спрямування також можуть розглядатися як «соціальні інструменти» у вирішенні завдань екологічної політики у цій галузі природо господарювання [Бігун У. *Партнерські стосунки*]. Ця позиція, в певній мірі, визначає можливість використання технологічного підходу (технологізації діяльності екологічних некомерційних організацій), а також побудови механізму взаємодії їх з державними та підприємницькими структурами лісоресурсної сфери. Для цього достатньо коротко зупинитися на питанні, щодо використання, зокрема, соціально-екологічних технологій некомерційними організаціями (НКО). Певний аналіз сутнісно-змістовної основи соціальних технологій зроблено, наприклад, у дисертаційному дослідженні О.В. Степанової, а також запропоновано використання терміну соціально-економічних технологій, які є частиною механізму соціально відповідального управління підприємством [Степанова, 2008, с.46-47]. Відмітимо також визначення соціальних технологій, які можуть відповідати екологічним орієнтирам розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері. Так, А.Зайцев розглядає їх як сукупність знань про засоби та способи організації соціальних процесів, самі ці дії дозволяють досягти поставленої мети [цитується згідно Сьисоев, 2006. – С.14-19]; В.Іванов

представляє соціальну технологію як інноваційну систему методів виявлення та використання прихованих потенціалів соціальної системи, отримання оптимального соціального результату за найменших управлінських витрат [Основы социального, Под ред. Иванова, 2000. – 271с.]. Оскільки лісоресурсна сфера має економічну, соціальну та екологічну складову, то в концептуальному плані мова повинна йти про застосування соціально-екологічних технологій у діяльності некомерційних організацій лісоекологічного спрямування. Соціально-екологічна технологія також є, на наш погляд, частиною комплексного некомерційного механізму соціально-екологічного регулювання, лісокористування та відтворення лісових ресурсів, яка передбачає етапність та застосування певних процедур та операцій, направлених на реалізацію заданих оптимальних параметрів екологічно сталого розвитку лісового комплексу. Соціально-екологічні технології також можуть включати аспекти використання екологічних знань (зокрема, лісоекологічних), а також управління знаннями, які достатньо конструктивно розвиваються [Гапоненко, Орлова, 2008].

Цей аспект формування соціально-еколого-економічних технологій діяльності екологічних некомерційних технологій пов'язаний з багатоаспектним процесом управління знаннями. [Гапонено, Орлова, 2008].

Наприкінці зазначимо, сучасний стан розвитку екологічних некомерційних організацій має ряд загальних проблем, і до основних віднесемо наступні: недостатня активність населення щодо контролю дій влади по вирішенню соціально-екологічних проблем; відсутність ініціатив ініціативних екологічних (природоохоронних) проектів, заснованих на спеціальних і міждисциплінарних комплексних знаннях; відсутність цілісної стратегії діяльності некомерційних організацій; низький рівень організаційного та фінансового розвитку, зокрема, відсутність належної державної частки фінансування діяльності некомерційних організацій.

Необхідно продовжувати міжнародну співпрацю щодо здійснення лісових проектів, які сприяють досягненню сталого розвитку лісового

господарства, зокрема, в умовах Українських Карпат. [Ecological, 2009; Довідка, 2006р]

3.3 Стратегічні напрямки інституціонального та фінансового забезпечення розвитку екологічно спрямованого підприємництва в лісоресурсній сфері

Як вже нами наголошувалося в попередніх підрозділах (зокрема, в підрозділі 2.2), стале лісокористування та екосистемне управління лісами, поступово знаходить відповідне відображення в державних перетвореннях через формотворчі чинники, які впливають на створення, становлення, розвиток лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування. Зарубіжний досвід та аналіз вітчизняної практики розвитку підприємницьких структур свідчать про необхідність державного регулювання всіх організаційно-економічних процесів, що відбуваються в підприємницькому середовищі. Так, традиційно підприємницька політика включає наступні складові: роздержавлення та приватизацію; конкурентну (або антимонопольну політику); інститут банкрутства суб'єктів підприємництва тощо, які є першочерговими формотворчими його чинниками та повинні забезпечити оптимальне співвідношення між державним регулюванням та ринковим саморегулюванням [Чистов С.М; Стан, розвиток, 2009]

Отже, необхідно створити на державному рівні гнучкий механізм регулювання та підтримки розвитку екологічно спрямованого підприємництва в сфері використання та відтворення лісових ресурсів, що повинен враховувати інституційні особливості лісового сектору, а також міжгалузеве значення лісових ресурсів, політичні, економічні, нормативно-правові, соціально-культурні аспекти підприємницького лісогосподарювання (рис.3.4). Механізм державного регулювання та підтримки лісогосподарського підприємництва, на нашу думку, перш за все пов'язаний з переосмисленням політики лісоресурсного розвитку на еколого-економічних та соціальних засадах, формуванням нових стратегічних підходів до

лісогосподарювання, зокрема, заснованих на принципах державно-приватного партнерства.

Рис. 3.4. Механізм державного регулювання та підтримки лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування

*Джерело: сформовано на основі узагальнення []

Першоосною регулювання та підтримки лісогосподарського підприємництва нами вбачається в синтезі лісової політики, політики суміжних галузей природогосподарювання, а також політики що впливатиме на всі складові середовища підприємницького лісогосподарювання (інституційні засади, адміністративні та фінансово-економічні системи і т.д.). Тут зазначимо, що ефективність заходів державної підтримки полягає не в

кількості адміністративних та економічних методів і створених для цього регулюючих структур, а в наявності дієвої стратегії формування сприятливого підприємницького середовища в лісоресурсній сфері, а також розробці механізму формування та використання комплексного використання заходів щодо підтримки та регулювання лісгосподарського екологічно орієнтованого підприємництва.

Параметри функціонування лісгосподарського підприємництва можуть задаватися державою через систему адміністративно-економічного регулювання, в якій можна виділити дві групи регламентів діяльності, що взаємодоповнюють один одного: регламенти нормативно-правового забезпечення з елементами регіонального підходу та фінансово-економічні (рис. 3.1.). Застосовуючи прямі (нормативно-правові) та непрямі (фінансово-економічні) заходи впливу на екологізацію лісгосподарювання, держава здатна задати пріоритети сталого розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері, заснованого на більш повному врахуванні екологічних факторів. Зазначимо, що держава, регламентуючи напрямок розвитку екологічного сегменту в лісовій економіці, сама займає в ньому певну нішу, здійснюючи ту діяльність, яку за об'єктивними причинами не слід делегувати підприємницькому сектору.

Слід зауважити, однією із визначальних складових механізму державного регулювання лісгосподарського підприємництва є інституціональний механізм, який також включає інститути форм власності на лісові ресурси, організаційно-правові форми підприємництва, інститути ринку в сфері лісгосподарювання, інститути ринкової інфраструктури і т. д. (Хвесик, Голян), які безпосередньо визначають організаційно-економічні умови виникнення та розвитку підприємницьких лісоекологічних ініціатив (про що більш докладно говорилося в підрозділі 2.2). Загалом, в дисертаційній роботі інституціональний підхід представляє собою методологічний прийом щодо дослідження еколого-економічних та соціальних проблем та перспектив функціонування лісгосподарського підприємництва

екологічного спрямування. Доцільність його застосування впливає з необхідності створення господарського механізму розвитку екологічно орієнтованих підприємницьких процесів для забезпечення сталого багатоцільового лісокористування та відтворення лісових ресурсів. Під впливом зазначених інститутів формуються відносини між лісогосподарськими суб'єктами, відбувається організація і структуризація дій підприємців, формується сприятливе інституціональне середовище для екологічно орієнтованого лісогосподарського підприємництва. Оскільки інституціональне оформлення розвитку лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах тісно пов'язане, як вже нами відмічалось, з реформуванням лісового господарства, одним з визначальних напрямків в цьому аспекті є створення конкурентних засад формування послуг лісовому господарству приватними підприємствами [Бець, 2007], зокрема за рахунок:

- вдосконалення нормативно-правової бази щодо часткової приватизації лісів (зокрема, полезахисних смуг, деконцентрованих лісових ділянок);
- стимулювання створення захисних лісових насаджень з метою запобігання екодеструктивного тсану земельних ресурсів за рахунок приватного капіталу;
- формування економічного механізму плати за використання лісо земельних угідь на приватній основі;
- створення для підприємницьких суб'єктів системи податкових пільг у випадку фінансування розширеного відтворення лісів екологічного спрямування.

Розвиток процесів інтеграції сільського господарства і лісового господарства на якісно новій організаційно-правовій і фінансово-економічній основі шляхом створення підприємницьких інтегрованих структур вимагає розробки і прийняття на державному рівні відповідної національної агролісоекологічної політики. Змістовна основа цієї політики, врешті, має бути орієнтована на створення результативних і ефективних регіональних агролісоекологічних систем (агролісових ландшафтів), що буде зумовлювати

збільшення лісистості території. Для реалізації основних напрямів агролісоекологічної політики мають приймаються пропозиції по вдосконаленню аграрного і лісового законодавства на міжгалузевій основі, а також трансформації господарського права. На основі прийнятої агролісоекологічної політики і вдосконаленого необхідного законодавчого поля повинні розроблятися і прийматися, знову таки на державному рівні, стратегічні довгострокові (на 20-50 років) програми поліпшення агролісових ландшафтів на основі формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів або відповідних кластерних об'єднань. Всі ці нормативно-правові документи повинні розроблятися на партнерській основі із залученням всіх суб'єктів (підприємницьких, державних структур) агролісових відносин і до їх затвердження обговорюватися за участю широкої громадськості (рис. 3.5.)

Рис. 3.5. Загальна технологія формування агролісоекологічної політики агролісового комплексу на основі інтеграції підприємницьких структур лісового та сільського господарства.

*Джерело: сформовано з урахуванням [Моисеев Н. А., 2005]

Але проблема формування та прийняття агролісоекологічної політики певною мірою ускладнюється тим, що державний облік полезахисних смуг не здійснюється з 1976 року. На сьогодні відсутні нормативно-правові акти, які б регулювали здійснення господарських заходів у лісосмугах, хоча на загальнодержавному рівні прийнято рішення щодо створення системи полезахисних лісових смуг для досягнення оптимальної полезахисної лісистості та формування екологічної безпеки України [Шляхи, 2009; ЗУ «Про загальнодерж. Прогр. нац. екол. мережі», 2000; ЗУ «Про меліорацію земель», 2000].

Загалом, в основу розроблення агролісоекологічної політики повинні бути покладені концептуальні підходи щодо формування стратегічних орієнтирів розвитку агролісомеліорації, які передбачають необхідні інституціональні регуляторні заходи та державну фінансову підтримку. Ці питання є, на наш погляд, першочерговими з точки зору стимулювання розвитку лісогосподарського підприємництва на еколого-економічних засадах. Аналіз існуючих пропозицій щодо стратегій агролісомеліоративного облаштування територій та формування необхідних еколого-економічних механізмів дозволив сформулювати інституціональні регуляторні заходи, а також агро- та лісогосподарські орієнтири щодо розвитку агролісомеліорації наступним чином [Рішняк, Юхновський, Бець, Синякевич, Мішенін, Кулик]:

1. Розвиток агролісомеліорації та захисного лісорозведення повинен розглядатися з точки зору необхідності покращання екологічного стану агроприродного середовища, екозбалансованого та екобезпечного розвитку агролісових ландшафтів; інтегрованого багатопільового використання лісових ресурсів та підвищення еколого-економічної ефективності агрогосподарювання.
2. Агролісомеліорація повинна стати гармонічною складовою сільськогосподарського виробництва, технологічним фактором збільшення обсягів виробництва екологічно чистої продукції

рослинництва, а також поліпшення соціальних параметрів розвитку сільських територій за рахунок створення додаткових робочих місць.

3. Проектування агролісомеліоративних комплексів, систем захисних лісових насаджень необхідно здійснювати на ландшафтно-екологічній основі. Землепорядкування на всіх рівнях управління повинно враховувати інтенсивні та екстенсивні фактори ерозії ґрунтів, необхідне співвідношення складових регіональних екосистем (сілськогосподарських та лісових угідь, водних об'єктів).
4. Необхідна інвентаризація полезахисних смуг, визначення їх власнісного статусу. Так, малоконтурні смуги площею до 0,1 га доцільно передати у власність суб'єктів сільського господарства, на території яких вони розташовані, з обов'язковою економіко-правовою відповідальністю за їх утримання та збереження [Юхновський, 2009].
5. Слід розробити нормативно-правову базу щодо створення, використання та здійснення лісгосподарських заходів у полезахисних лісових смугах.
6. Центральною складовою є формування комплексного господарського механізму державного регулювання агролісомеліоративного виробництва на міжгалузевій основі.
7. Необхідно створити всебічне наукове забезпечення агролісомеліоративного виробництва з урахуванням еколого-економічних та соціальних параметрів.

Варто наголосити, що важливим елементом механізму державного регулювання лісгосподарського підприємництва є розробка та реалізація системи державних програм ресурсного, фінансового, консультативного, кадрового, науково-технічного та іншого сприяння розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності в сфері лісгосподарювання.

Створення належних умов, розвитку інфраструктури лісгосподарського підприємництва об'єктивно потребує обов'язкового сприяння з боку державних і місцевих органів влади. Це зумовлено тим, що послідовне вирішення еколого-економічних проблем раціоналізації

природокористування (лісокористування) є регіональний аспект і потребує взаємодії з місцевими органами влади [Садченко, 2003 С. 182-190]. Так, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» (1997 р.), органи місцевого самоврядування мають виключну компетенцію у вирішенні таких важливих питань раціоналізації природокористування, як регулювання земельних відносин, організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення, затвердження ставок земельного податку, а також розмірів плати за використання природних ресурсів. Проте, варто зауважити, що можливість регіоналізації втілення програм підтримки лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування в умовах, що сьогодні склалися, певною мірою обмежена: місцева влада, як правило, не має необхідного досвіду, є забюрократизованою і корумпованою. Вирішення проблеми природокористування на місцевому рівні також ускладнюється відсутністю необхідної правової бази, що регламентує та розмежовує повноваження органів виконавчої влади (районних та обласних держадміністрацій) та органів місцевого самоврядування [Садченко, 2003].

Тому, зважаючи на світову практику, можливо, доцільніше функцію підтримки лісогосподарського підприємництва поступово делегувати самим підприємцям, а у веденні держави залишити формування тих важливих невід'ємних складових соціально-еколого-економічного простору, які підприємницький сектор не здатний створити самостійно, а саме: інституційні основи, нормативно-правове (адміністративне) забезпечення, функціональні форми державного регулювання.

Перед органами державної влади сьогодні постає складне завдання створення ефективної ринково орієнтованої моделі регулювання лісового господарства, яка б представляла симбіоз дерегулювання і заходів обов'язкового державного впливу. Одним з компромісів в даному випадку, як вже нами зазначалося раніше, можуть стати відносини держави та приватного сектору в рамках реалізації різних форм (механізмів) державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері. Але, слід зауважити, що в

жодному з державних документів, які визначають сьогоднішню лісову політику не зазначено про необхідність та можливість впровадження до сфери лісових відносин бізнес-моделей державно-приватного партнерства в якості інструментів досягнення сталого лісоресурсного розвитку в регіоні. Вважаємо, що наразі важливою задачею, що стоїть перед державними органами влади є розробка та затвердження Концепції розвитку державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері України (далі - Концепції).

В інших галузях економіки, зокрема у житлово-комунальній сфері, як вже нами відмічалось, такі проекти вже розробляються.

Мета Концепції полягає у розвитку адміністративно-правових, економічних та організаційних засад реалізації державно-приватного партнерства (ДПП) у лісоресурсній сфері як елемента системи фінансового забезпечення інтегрованого багатоцільового сталого лісокористування та відтворення лісових ресурсів, що сприятиме адаптації системи лісового господарства до ринкових умов, підвищенню лісистості території держави, більш повному комплексному використанню сировинних та соціально-екологічних властивостей лісових екосистем, поліпшенню екологічного стану лісових ландшафтів.

Основними завданнями Концепції, на нашу думку, мають стати:

- створення організаційно-правових та фінансово-економічних умов для розвитку державно-приватного партнерства у лісоресурсній сфері;
- розвиток нових моделей та механізмів залучення приватного сектору до сфери лісогосподарювання;
- визначення шляхів та напрямів удосконалення бюджетної підтримки як чинника стимулювання державно-приватного партнерства у лісоресурсній сфері;
- поширення позитивного досвіду застосування механізмів державно-приватного партнерства в області лісогосподарювання;

- визначення етапності розвитку інститутів і механізмів ДПП, принципів та особливостей запровадження форм ДПП до лісоресурсного комплексу, особливо сфери лісового комплексу.

Використання механізмів співробітництва державного та приватного секторів в напрямку вирішення проблем сталого лісоресурсного розвитку (за умови реалізації Концепції), надасть можливість отримати *наступні результати*:

- зменшити ризик неефективного витрачання державних коштів щодо підтримки лісового господарства;
- забезпечити ефективну організацію управління лісами державної (комунальної) власності та розширеного відтворення лісових ресурсів на міжгалузевій основі;
- збільшити надходження від лісокористування до державного та місцевих бюджетів за рахунок інтегрованого багатocільового лісокористування;
- створити конкурентне середовище, що стимулюватиме розвиток економічних та ринкових відносин у лісовому господарстві;
- передачі інвесторами сучасних ефективних екологічно безпечних технологій державному (комунальному) сектору лісогосподарювання;
- збереження лісових екосистем та навколишнього природного середовища шляхом використання інноваційних технологій в процесах лісокористування та відтворення лісових ресурсів.

Успішність впровадження Концепції розвитку державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері забезпечуватиметься наявністю спільних цілей у держави, органів місцевого самоврядування і приватного партнера, а також чітко визначеного державного інтересу в сфері лісогосподарювання; поєднанням зусиль, фінансових та інших ресурсів приватного партнера, держави, органів місцевого самоврядування для досягнення спільної мети; розподілом ризиків і витрат між приватним партнером, державою, органами місцевого самоврядування, а також

використанням результатів діяльності; рівноправним характером відносин у процесі реалізації лісових проектів екологічного спрямування державно-приватного партнерства між державою, органами місцевого самоврядування і приватним партнером; визначенням умов договору на весь строк його дії відповідно до законодавства України на момент його укладення. Зауважимо, що для кожного конкретного лісового проекту має бути обрана своя форма (модель, механізм) державно-приватного партнерства (ДПП) з урахуванням мети залучення приватного сектору та збалансованого розподілу ризиків.

Зазначимо, що для забезпечення ефективного функціонування різних схем державно-приватного партнерства також мають бути розроблені механізми формування інститутів ДПП на рівні регіонів, на міжрегіональному і місцевому рівнях; створені інструменти контролю за фінансовими відносинами та за дотриманням діючих правових норм, а також прозорі правові процедури проведення тендерів в системі лісових ДПП щодо визначення приватного партнера (оператора). Необхідно розробити механізми оцінки ефективності лісових проектів ДПП на макро- і мікроекономічному рівнях. Оскільки лісові ресурси представляють суспільно важливу стратегічну цінність, вважаємо, необхідно запровадити заходи із забезпечення суспільного контролю за реалізацією бізнес-моделей державно-приватного партнерства в сфері лісових відносин.

Розвиток ДПП в лісоресурсному комплексі, з огляду на специфічність господарської діяльності в цій галузі, потребує створення умов, за яких приватний інвестор готовий вкладати кошти і час у реалізацію проектів, а його діяльність відповідатиме інтересам держави.

Для реалізації Концепції необхідно: забезпечити в сфері лісових відносин прозорість діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування; розробити механізм створення, порядок формування державного координуючого органу розвитку стратегічних державно-приватних партнерств в лісоресурсному комплексі, визначити його основні

функції і повноваження; забезпечити підготовку кадрів з питань використання сучасних механізмів державно-приватного партнерства в сфері лісогосподарювання; реалізувати пілотні лісові проекти ДПП та поширювати набутий досвід.

Взагалі слід сказати, що запровадження механізмів державно-приватного партнерства сприятиме залученню коштів для сталого розвитку лісоресурсної сфери, підвищенню продуктивності лісових екосистем, підвищенню якості лісогосподарських робіт та послуг, а також дасть можливість оптимізувати обсяги та підвищити ефективність бюджетної підтримки лісоресурсної сфери.

Фінансова підтримка реалізації ДПП в сфері лісових відносин, тому повинна визначати критерії, відповідно до яких вона надаватиметься, пріоритетні напрями (сектори) залучення приватних інвестицій до сфери лісогосподарювання, а також форм і засобів надання бюджетної підтримки.

Становлення лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування, безперечно, потребує здійснення певних фінансово-економічних заходів.

Існуючі пропозиції щодо формування фінансового механізму розвитку лісового господарства, пропоновані рядом авторів, характеризуються [Бець, 2006; Некрасов, 2003; Петров, 2002; Ковальчук, 2008; Полякова, 2005; Почников, 2002; Синякевич, 200; Ільницька-Гикавчук]: по-перше, цільовою орієнтацією на поєднання прямого держбюджетного фінансування лісових проектів і програм з фінансовою підтримкою окремих суб'єктів лісогосподарських відносин; по-друге, різноманітністю джерел фінансування, коли поруч з бюджетними асигнуваннями беруть участь позабюджетні джерела, у тому числі кошти комерційних банків, екологічних і страхових фондів, некомерційних організацій, інших господарюючих суб'єктів, зокрема підприємницьких структур. Згідно з принципами екосистемного управління лісовими ресурсами, основними джерелами фінансування розвитку

лісоресурсної сфери мають бути плата і платежі за ресурси всіх компонентів лісу. Проте, існуюча система лісоресурсних платежів на даному етапі не відповідає ринковим умовам господарювання: не всі ресурси лісу є платними, зокрема не справляється плата за деревину від вирубування лісу, пов'язаного з веденням лісового і сільського господарства; дуже низькою є плата за землю лісового фонду; необґрунтована величина плати в ціні лісопродукції, яка знаходиться на рівні 7-10% від ринкової ціни її реалізації, що набагато нижче, ніж в економічно розвинених країнах. [Рентні, Данилишин, 2007. С. 129; *Льницька*]; відсутній механізм оплати відтворення екологічної складової лісоресурсного потенціалу; в економічний обіг не введені належним чином екосистемні продукція і послуги (сервіси) лісу; ліс офіційно не визнається нерухомим майном, вилучений із фінансового і товарного обігу [Ліщук, 2008]. Зазначені аспекти створюють перешкоди для здійснення сталого лісогосподарювання підприємницькими структурами, та посилюють рентоорієнтовану лісоексплуатацію. Тож для розвитку лісогосподарського підприємництва мають бути створені фінансові важелі, що спонукали б до розвитку підприємницькі ініціативи лісоекологічного спрямування. Приміром, певним кроком до розвитку лісоресурсної сфери на підприємницькі засади можуть стати існуючі альтернативні варіанти госпрозрахункового фінансування лісогосподарської діяльності [Лобовиков, 1990], пропозиції щодо створення економічних засад лісовирощування [Анцукевич, 1990, Коваль СНАУ].

Фінансове забезпечення розвитку державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері повинно формуватися в межах фінансових потоків, які створюють платники податків (шляхом встановлення спеціальних та загальних лісових податків) та користувачі (шляхом сплати платежів за лісокористування). Узагальнююча схема можливого фінансування лісових проектів ДПП може виглядати наступним чином (рис. 3.6.).

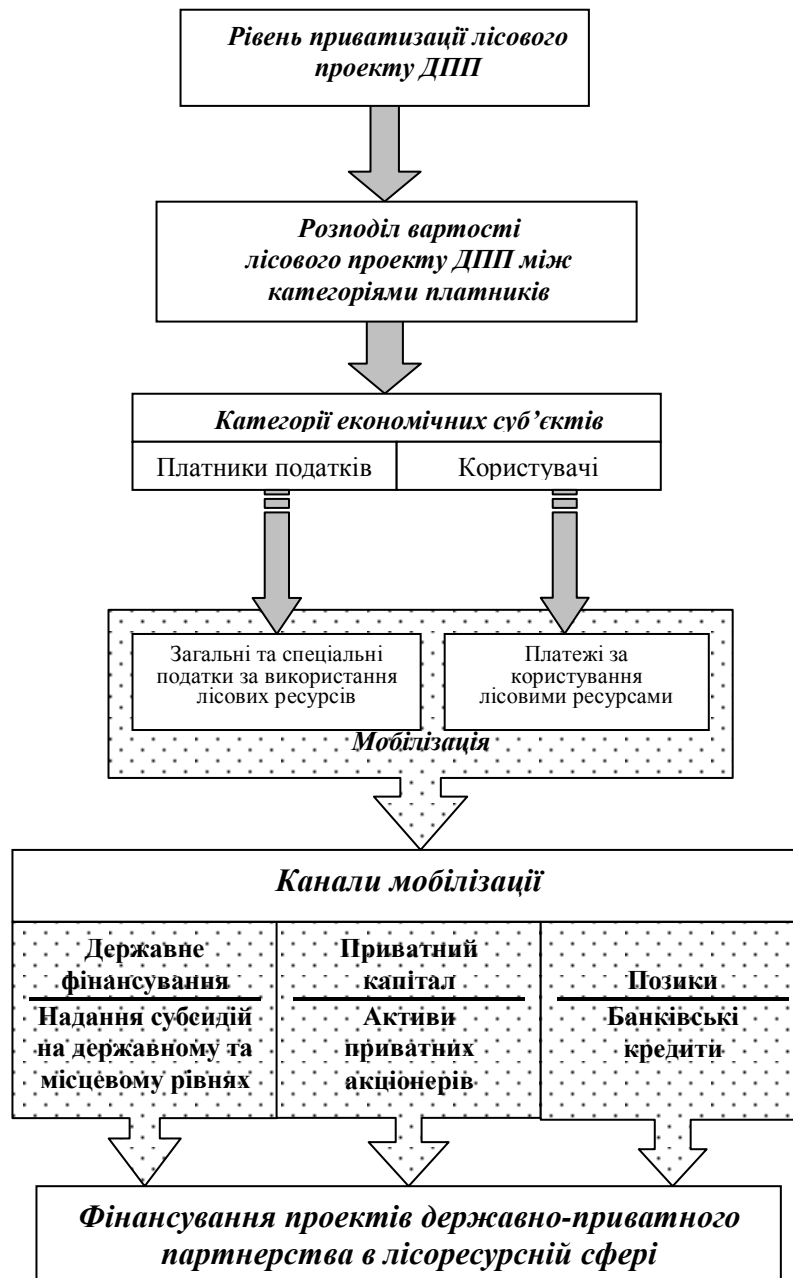

Рис. 3.6. Організаційна схема фінансування розвитку державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері

*Джерело: авторська розробка на основі [Лихачев, Азанов]

Стисло коментуючи представлену схему, слід зауважити, що розподіл фінансового навантаження реалізації (вартості) лісового проекту ДПП буде залежати від рівня приватизації конкретного проекту ДПП в лісоресурсній сфері. Тобто, якщо концесіонером виступатиме змішана компанія або приватна компанія з державними активами, платежі користувачів лісовими ресурсами можуть бути зменшені, або носити символічний характер, оскільки вони (платежі) – не єдине джерело доходу в проекті, а лише його

частина і можуть доповнюватися державними ресурсами. Якщо ж концесіонером буде приватна компанія (з приватними активами), то обсяг платежів з користувачів лісореурсним потенціалом може бути прописаний у контракті ДПП. При цьому, величина платежів може встановлюватися в залежності від різних категорій лісокористувачів та індексована за рівнем інфляції. Стягування податків в такому разі може бути відсутнє, а платежі з користувачів збиратимуться безпосередньо концесіонером.

Окремої уваги в межах даного дисертаційного дослідження потребує питання фінансової підтримки підприємницького захисного лісорозведення, зокрема, створення територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК) (деяким фінансових аспектах щодо створення та функціонування ТВАЛМК ми приділили увагу у підрозділі 2.3). Так, певною стимул-реакцією активізації підприємництва в справі агролісомеліоративного облаштування територій може стати часткове державне та регіональне фінансування створення полезахисних смуг в умовах необхідності дотримання суб'єктами агрогосподарювання показників полезахисної, прирічкової та інших видів захисної лісистості. Агролісомеліоративні роботи, що передбачені місцевими програмами розвитку агропромислового комплексу, повинні фінансуватися за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Взагалі у зв'язку з необхідністю розширення агролісомеліоративної діяльності слід сформулювати ефективний механізм фінансово-економічних пільг (певні складові відображені, зокрема в роботі [Кулик]): безкоштовне забезпечення необхідним лісопосадковим посадковим матеріалом; звільнення від сплати земельного податку на земельні ділянки, що вилучаються з сільськогосподарського обороту під екологічне заліснення; зменшення земельного податку на сільськогосподарські, якщо в необхідному обсязі проводяться агролісомеліоративні заходи; нестягування податків на додану вартість та прибуток на ту частину продукції, яку отримують безпосередньо

від меліоративного впливу полезахисних смуг; безпроцентне кредитування на створення полезахисних лісових смуг.

Ефективним механізмом еколого-економічної відповідальності за недотримання сільськогосподарськими суб'єктами повинна стати, на наш погляд, система штрафних санкцій нормативних показників полезахисної лісистості території, яку пропонується формувати на основі розрахункових цін на вікові технологічні фази лісовирощування (табл. ..). Розмір штрафу доцільно формувати у відповідності з цими цінами за роками до віку зникнення лісових культур, а потім враховувати і оцінку екологічних функцій лісових насаджень

З іншого боку, також доцільно встановлювати штрафи за деградацію сільськогосподарських угідь [Рішняк, с. 105].

Результативність лісорозведення суттєво залежить від дії екодеструктивних факторів природного та техногенного характеру. Ця обставина обумовлює необхідність розвитку системи екологічного страхування, зокрема доцільно розвивати товариства взаємного страхування, які, на нашу думку, можуть ефективно функціонувати і в рамках інтегрованих агролісогосподарських підприємницьких структур (ТВАЛМК). Такі товариства представлятимуть форму об'єднання страхових інтересів, учасники якого (аграні та лісові господарства, інші господарюючі суб'єкти, що входять до об'єднання кластерного типу) одночасно виступатимуть в якості страхователя та страховщика. Слід відмітити, що поступово формуються методичні підходи до формування системи екологічного страхування в лісовому господарстві [Токарева, Мишенин, Моткин]

Варто зазначити необхідність та доцільність створення позабюджетного агролісомеліоративного фонду для виконання зобов'язань сільськогосподарськими суб'єктами щодо досягнення показників нормативної полезахисної лісистості, згідно пропозицій, викладених в роботі [Рішняк, с. 108]. Подібні фонди доцільно створювати в межах територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК) кластерного типу.

Ця пропозиція потребує організаційно-правового та фінансово-економічного обґрунтування і є предметом окремого дослідження. Ми тільки зазначимо, що механізм визначення обсягів відрахувань необхідно формувати відносно грошової оцінки сільськогосподарських угідь (як об'єкта оподаткування) та орендної плати в залежності від співвідношення нормативної полезахисної лісистості до фактичної з певною корекцією щодо фінансово-економічного становища господарюючих суб'єктів. Зокрема, корегування орендної плати у вказаному напрямку за використання сільськогосподарських угідь визначається досить широким застосуванням орендних відносин в аграрному секторі економіки України [Статистичний щорічник,]. Так, станом на 1 липня 2007 року в оренду знаходиться близько 17 млн. га земель сільськогосподарського призначення (біля 40 % загальної площі сільськогосподарських угідь) та зареєстровано близько 4 млн. договорів оренди землі. Домінує переважно оренда на термін до 5 років [Артюшин; Статистичний щорічник, 2008].

Необхідно зазначити, на даний час практично гіпотетичним є залучення добровільних пожертвувань до фінансування лісоекологічних проектів через механізми соціально-відповідального лісокористування. Фінансові пожертвування на лісоекологічні цілі поки що не мають чіткої системи управління як процесом накопичення, так і розподілу. Але такий напрямок слід розробляти в межах механізму соціальної відповідальності лісопромислових підприємств.

Одним з видів добровільних пожертвувань для фінансування лісоекологічних підприємницьких проектів регіонального і місцевого рівнів можуть стати гранти міжнародних організацій (наприклад, на створення «вуглецевих лісів»), але для їх отримання повинні бути створені відповідні принципи: від кваліфікованого колективу виконавців і заявників - до інституційних і організаційних умов для ефективної реалізації лісоекологічного проекту. Так, в цьому ракурсі актуалізації набуває новий напрямок розвитку фінансових відносин - фандрайзинг.

Становлення фандрайзингу в останнє десятиліття як окремого міждисциплінарного напрямку зумовлено активним розвитком некомерційних організацій. Існує досить велика кількість дефініцій цього терміну (дод. Н).

Необхідно відмітити, що прийоми фандрайзингу можуть застосовуватися некомерційними організаціями як «чисто» громадського напрямку, так і суб'єктами соціального підприємництва екологічного спрямування, які безпосередньо займаються відтворенням соціально-екологічних благ та послуг в лісоресурсній сфері.

Необхідно відмітити, що фінансування державного відтворення соціально – екологічно значимих благ лісоресурсної сфери у відповідності з існуючими положеннями [] може здійснюватися двома способами:

1. Спочатку держава збирає податки, а потім формує замовлення соціально – екологічних благ та послуг у лісоресурсній сфері з відповідним фінансуванням.

2. Держава надає податкові пільги некомерційним постачальникам соціально – економічних благ та послуг (у системі розвитку соціального підприємництва екологічного спрямування). Таким чином, держава створює систему селективних стимулів соціально та екологічного орієнтованого підприємництва. Все це дозволяє залучити кошти в соціальні та екологічні складові функціонування лісоресурсної сфери з меншими витратами у порівнянні з системою державного фінансування, яка безпосередньо опирається на податковий механізм та податкові надходження.

Можливий обсяг бюджетного фінансування некомерційних організацій (НКО) екологічного спрямування в лісоресурсній сфері може визначатися наступним чином:

$$\Phi_{\text{м}}^{\text{НКО}} = (B_{\text{к}} + Z_{\text{Е}}) \cdot K_{\text{Е}}, \quad (3.1)$$

де $\Phi_{\text{м}}^{\text{НКО}}$ - можливий обсяг державного фінансування; $B_{\text{к}}$ - економія державних коштів на здійснення лісоекологічного контролю; $Z_{\text{Е}}$ - економічний збиток від екодеструктивного лісокористування, який попереджено внаслідок здійсненого екологічного контролю НКО; $K_{\text{Е}}$ -

коефіцієнт, який характеризує співвідношення витрат на забезпечення діяльності НКО до обсягу залучених коштів на реалізацію екологічно орієнтованих заходів лісогосподарського контролю (0,2-0,4). Цей коефіцієнт встановлено у відповідності з даними, які свідчать про те, що для отримання одного долару від фандрайзингу, необхідно вкласти 20-40 центів [Кононович].

В Україні у фінансуванні діяльності некомерційних організацій, провідне місце займають кошти грантів різних міжнародних організацій та фондів – 35%, а соціальне підприємництво складає тільки 3% [Стан та, 2004. -142с.]

Аналіз пропозицій щодо можливого обсягу державного фінансування екологічних НКО свідчить, що він знаходиться в межах 1-5% від загальних коштів виділених на екологічні (природоохоронні) заходи [*Фінансово-економічні питання, 2001*]. Згідно з існуючими оцінками прямої та матеріалізованої екологоемності за видами економічної діяльності (у відсотках відносно ВВП) [*Методи оцінок, 2004*], величина цього показника для лісового комплексу становить 24,49%. Таким чином, обсяг державного фінансування діяльності лісоекологічних НКО, може орієнтовно складати 0,25-1,25% від загальних екологічних витрат держави, що становить за даними 2008 року приблизно 2,3-11,4 млн грн. (14,8 млн грн. – загальні екологічні витрати) [Стат. Управління, 2008]

В кризових ситуаціях фандрайзинг у сфері реалізації підприємницьких лісоекологічних ініціатив є процесом пошуку коштів та ресурсів для фінансування здійснення лісових проектів, які мають соціальне та екологічне (суспільне) значення. Зокрема, фандрайзингову діяльність екологічних некомерційних організацій важливо націлити на стимулювання та підтримку діяльності підприємницьких структур щодо збільшення лісистості окремих територій, залісення ерозійнонебезпечних земель та неугідь, впровадження механізму добровільної лісової сертифікації. Таким чином, фандрайзинг є

необхідним елементом у системі функціонування підприємництва лісо екологічного спрямування.

На закінчення відмітимо, що формування інституціональних регуляторних та фінансових механізмів, які необхідні для розвитку екологічно спрямованого підприємництва і лісоресурсній сфері є визначальним фактором у справі сталого багаточільового лісокористування та розширення відтворення лісових ресурсів.

Висновки до розділу 3

1. Встановлено, що в умовах державної власності на ліси, дефіциту кошторисно-бюджетного фінансування лісового господарства, вирішення еколого-економічних та соціальних проблем розвитку лісоресурсної сфери потребує застосування механізмів (моделей) державно-приватного партнерства (ДПП).
2. Державно-приватне партнерство в лісоресурсній сфері визначається як система організаційно-економічних та правових форм, методів та інструментів щодо узгодження еколого-економічних та соціальних інтересів суспільства, територіальних громад, державних структур (органів влади та управління) та суб'єктів підприємництва щодо забезпечення сталого та екосистемного розвитку лісового господарства шляхом збалансованого розподілу сфер управління, контролю, ризиків та результатів між партнерами підприємницького лісогосподарювання на довгостроковій та стратегічній платформі.
3. Формування партнерських відносин приватного та державного сектору в лісоресурсній сфері України повинно передбачати певну етапність: виникнення, становлення та розвиток ДПП як форми підприємницького лісогосподарювання. Визначено принципи формування та розвитку ДПП, дотримання яких є запорукою ефективної співпраці приватного та державного сектору.

4. Аналіз світового досвіду в області реалізації державно-партнерських ініціатив в різних галузях економіки дозволив сформуванати та адаптуванати більш широкий спектр можливих форм та відповідних механізмів ДПП в лісоресурсній сфері: оренда з переходом права власності, безстрокова оренда, лізинг, депозитарно-компенсаційна система лісокористування та лісовідновлення, створення інтегрованих підприємницьких структур кластерного типу, концесія, створення-володіння-управління-передача, відділення активів, контракт на управління.
5. Механізм взаємодії НКО з підприємницькими та державними структурами повинен посилювати організаційно-управлінський характер їх діяльності щодо забезпечення сталого лісокористування та екосистемного управління лісами.
6. Сформовано ключові концептуальні положення діяльності НКО в лісоресурсній сфері за наступними ознаками: мета, завдання та призначення; основні сфери лісогосподарювання; основні напрямки діяльності (лісова політика, інституціональне середовище, еколого-просвітницька діяльність та ін.); системи забезпечення; технологізація діяльності (взаємодій) з державними структурами та суб'єктами лісогосподарювання (форми взаємодії з державними та підприємницькими структурами - проведення сумісних акцій, участь у спеціалізованих координаційних органах, інформаційна взаємодія, сумісна розробка та реалізація проектів, гранти, створення позабюджетних фондів екологічного спрямування, використання кадрового резерву); соціально-екологічні технології: експертиза, аудит, контроль та контролінг), а також визначені складові механізму взаємодії підприємницьких та державних структур, зокрема, органів місцевого самоврядування з екологічними некомерційними організаціями (НКО), його цільова орієнтація та зміст його інтегративної функції.
7. Основними напрямками інституціональної організації розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах є:

формування конструктивної лісової та агролісомеліоративної політики України, щодо розвитку екологічно-спрямованого підприємництва в сфері використання та відтворення лісових ресурсів на міжгалузевій основі; створення багатоукладної системи форм та відносин власності в лісовому господарстві; реформування системи організації лісовим господарством; диверсифікація організаційно-правових форм підприємницького лісогосподарювання (державно-приватне партнерство, кластерні утворення, кооперативи); формування єдиної регуляторної політики через створення уніфікованої процедури реєстрації та санації екологічно-орієнтованих підприємницьких структур, та надання їм консалтингових послуг; залучення НКО, громадськості, окремих соціальних груп, територіальних громад до участі в процесах екологічного управління лісовим господарством. Визначальною складовою інституціоналізації підприємницьких ініціатив лісоекологічного спрямування повинна стати Концепція розвитку державно-приватного партнерства в лісо-ресурсній сфері України.

8. Фінансове забезпечення сталого, екосистемного відтворення лісових ресурсів на підприємницьких засадах досліджено у зв'язку з необхідністю розширення агролісомеліоративної діяльності за умов державної підтримки. Фінансові джерела формуються, зокрема, на основі створення системи штрафних санкцій за несвоєчасне агролісомеліоративне облаштування сільськогосподарських земель, відрахувань в регіональний агролісомеліоративний фонд для виконання зобов'язань сільськогосподарськими суб'єктами щодо досягнення показників нормативної полезахисної лісистості, розвитку системи екологічного страхування та ін. Визначено організаційна схема формування джерел фінансування державно-приватного партнерства в лісоресурсній сфері, а також особливості застосування системи фандрайзінгу в діяльності НКО лісоекологічного спрямування. Обсяг державного фінансування НКО може становити 0,25-1,25% від загальних екологічних витрат держави.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення науково-прикладної задачі щодо удосконалення еколого-економічних засад розвитку підприємництва в лісоресурсній сфері в контексті сталого лісокористування та екосистемного управління лісами в умовах ринкових трансформацій.

Результати виконаного дослідження дозволяють зробити висновки теоретичного і науково-практичного спрямування, основними з яких є такі:

1. Необхідність розвитку екологічно орієнтованого підприємництва в лісоресурсній сфері визначається державними програмними документами: «Концепцією реформування та розвитку лісового господарства України», «Концепцією національної екологічної політики України на період до 2020 року», Державною цільовою програмою «Ліси України» на 2010-2015 роки, які формують ринкові та інноваційні орієнтири розвитку лісового господарства України. Аналіз лісівничо-еколого-економічних параметрів функціонування лісоресурсної сфери дозволив виявити передумови розвитку підприємництва екологічного спрямування, на основі яких було визначено основні напрямки його розвитку відповідно до галузевої структури.
2. У дисертації розвиток підприємництва в лісоресурсній сфері на еколого-економічних засадах визначається як продуктивна та відповідальна організація процесів комбінування, мобілізації та консолідації ресурсів та факторів виробництва на інноваційній основі з метою максимального задоволення економічних, екологічних та соціальних потреб у різноманітних функціях лісових ресурсів відповідно до принципів сталого та екосистемного управління лісами.
3. Аналіз галузевої специфіки лісоресурсної сфери, розмежованість дії екологічних факторів техногенного та природного характеру, а також ціле-функціональна спрямованість підприємництва у сфері використання та відтворення лісових екосистем дали змогу обґрунтувати його видові

форми - екологічно орієнтоване, екологічне та екосистемне підприємництво - що є необхідною основою інституціонального оформлення досягнення сталого лісоресурсного розвитку.

4. Дослідження організаційно-економічних засад створення умов формування та розвитку лісогосподарського підприємництва екологічного спрямування дало змогу в системному вигляді сформувати зміст інституціональних та ринкових умов, способів їх створення і механізмів та інструментів розвитку підприємництва. Перспективними організаційними формами підприємництва в лісоресурсній сфері є: інституціональне та соціальне підприємництво, лісогосподарські кооперативи, державно-приватне та некомерційне партнерство, а також інтегровані підприємницькі структури кластерного типу.
5. Розроблені методичні засади щодо формування територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів (ТВАЛМК), які включають принципи кластерних взаємодій його учасників, зміст етапів його формування та структурно-функціональну схему, а також підходи до оцінки ефективності функціонування кластера, що є необхідною основою для практичної реалізації інтегрованих підприємницьких процесів у сфері агролісогосподарювання.
6. На основі кластеризації агролісомеліоративних зон Сумської області в розрізі районів за виробничим потенціалом агролісомеліоративної діяльності сільськогосподарських підприємств з урахуванням природно-географічного фактора сформовано п'ять територіально-виробничих агролісомеліоративних комплексів кластерного типу, основними завданнями яких є розвиток агролісомеліоративного виробництва на підприємницьких засадах, перш за все для досягнення нормативної полезахисної лісистості орних земель (площа створення полезахисних смуг 30,64 тис.га, витрати - 413 млн. грн) та забезпечення інтегрованого багатоцільового використання аграрних лісів (частка яких у лісовому фонді області становить близько 30 %) на основі концентрації, мобілізації

виробничих та фінансових ресурсів в комерційних зв'язках. Соціальні орієнтири створення таких інтегрованих підприємницьких структур полягають у створенні додаткових робочих місць, що налічують 10059 осіб у межах розрахункового періоду (7-8 років).

7. Встановлено, що розвиток державно-приватного партнерства (ДПП) у лісоресурсній сфері повинен передбачати більш широкий спектр застосування його існуючих форм та відповідних механізмів, які застосовуються в зарубіжній практиці господарювання. Розвиток ДПП у сфері лісових відносин обумовлює необхідність його інституціалізації, зокрема через розроблення та прийняття відповідної концепції.
8. Механізм взаємодії НКО з підприємницькими та державними структурами повинен посилювати організаційно-управлінський характер їх діяльності щодо забезпечення екологічно збалансованого лісоресурсного розвитку регіону.
9. Сформульовані автором наукові положення, висновки та рекомендації доцільно використовувати Міністерством аграрної політики України, Державним комітетом лісового господарства України, Міністерством охорони навколишнього природного середовища, Державним комітетом водного господарства, органами регіональної та місцевої виконавчої влади при розробці та формуванні організаційно-економічних механізмів та інструментів розвитку екологічно орієнтованого лісогосподарського підприємництва на міжгалузевій основі, забезпечення сталого лісокористування та екологічно збалансованого відтворення лісових ресурсів в умовах ринкових трансформацій.

Список використаної літератури

1. Англичанинов В. В. Развитие промышленных комплексов на основе кластерных образований : автореф. на соискание науч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами - промышленность)» / В. В. Англичанинов. – Нижний Новгород, 2009. – 25 с.
2. Андреева Н. Н. Экономические основы развития экологического предпринимательства в Украине / Н. Н. Андреева // Экономика : проблемы теории и практики : Зб. наук. праць : В 4 т. – Дніпропетровськ ДНУ, 2005. – Вип. 200. – Т. 2.- С. 476-484.
3. Андреева В. А. Трансформація еколого-економічних основ використання і відтворення лісових ресурсів : дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук : спец. 08.08.01 / Андреева В. А. – Суми., 2003 – 240 с.
4. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку [Електронний ресурс] / Андрій Андрусевич. - 2006. - Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n41texts/andrusevych.htm>
5. Антоненко І. Я. Еколого-економічні пріоритети модернізації лісоресурсного комплексу України : макроекономічні важелі / За ред. д.е.н., проф., член-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К. : КУТЕП - Інформ, 2008. - 359с.
6. Анцукевич О. Н. Экономическую основу лесовосстановительным работам / О. Н. Анцукевич // Лесное хозяйство. -1982. -№ 1. – С. 10-12.
7. Артюшин В. І. Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / Артюшин В. І., Кобець М. І., Пугачов М. І.; за ред. Марчіна Свенчіцькі. — К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2007. — 60 с.

8. Бабич Р. Б. Організаційно-економічний механізм регулювання екологізації виробництва (на прикладі лісового комплексу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.08.01 «Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища» / Р. Б. Бабич. – К., 2005. – 21 с.
9. Балацкий О. Ф. Антология экономики чистой среды / Олег Федорович Балацкий. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 272с.
10. Беляев А. А. Механизм хозяйствования: сущность и формы управления / А. А. Беляев. - К. : Выща шк., 1990. - 147 с.
11. Бець М. Т. Приватне лісокористування як потенціал підвищення ефективності управління лісовим господарством / М. Т. Бець // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні : етапи становлення та проблеми розвитку. - 2007. - № 605. – с. 186-190.
12. Бистряков І. К. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу в контексті просторової організації земле господарювання та розвитку економічного простору / Бистряков І. К., Веклич О. О., Ніколаєнко Т. С. // Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України : теоретико-методичні основи дослідження; за ред. д.е.н., проф., чл.кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, 2008. – С. 47 – 55.
13. Бігун У. Партнерські стосунки неурядових організацій і органів влади в розробці екологічної політики [Електронний ресурс] / У. Бігун. – Режим доступу:
http://pdp.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=918:196-a4-----&catid=45:--ii-i-&Itemid=121
14. Блинов А. О роли предпринимательской деятельности в улучшении экологической обстановки / А. Блинов // Российский экономический журнал. - М., 1996. - № 7. - С. 55-69.

15. Бобошко В. И. Разработка механизма эколого-экономического регулирования деятельности малых предприятий : автореф. на соискание уч. степени док. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управления народным хозяйством (экономика природопользования)» / Бобошко Владимир Иванович. – М., 2009. - 43 с.
16. Бобылёв С. Н. Экосистемные услуги и экономика / Бобылёв С. Н., Захаров В. М. – М. : ООО «Типография ЛЕВКО», Институт устойчивого развития / Центр экологической политики России, 2009. – 72 с.
17. Борисова В. А. Еколого-економічні аспекти підприємницької діяльності / В. А. Борисова.– Суми : Видавництво «Довкілля», 2003. – 210с.
18. Букринський Б. В. Еколого-економічні орієнтири стратегії сталого розвитку України / Букринський Б. В., Степанов В. М., Харічков С. К. // Проблеми сталого розвитку України. – К. : БМТ, 2001. – С. 165-167.
19. Бусыгин А. В. Предпринимательство : учебник / Бусыгин А. В. - М. : Дело, 1999. – 640 с.
20. Бяллович Ю. П. Нормативы оптимальной лесистости равнинной части СССР / Бяллович Ю. П. // Лесоводство и агролесомелиорация. – К. : Урожай, 1972. – Вып. 28. – С. 54 – 65.
21. Варнавский В. Г. Государственно-частное партнерство в России : проблемы становления / В. Г. Варнавский // Отечественные записки. - 2004. - № 6. – С. 21-26./
22. Варналій З. С. Мале підприємництво : основи теорії та практики / Варналій З. С. - К. : КТ-во «Знання», КОО, 2001. – 277 с.
23. Варналій З. С. Основи підприємництва : навчальний посібник / Варналій З. С. - К. : Знання - Прес, 2002. - 239с.
24. Веклич О. О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні. – К. : [Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів], 2003. -88 с.
25. Вилисов М. Государственно-частное партнерство : Политико-правовой аспект / М. Вилисов // Власть. - 2006. - № 7. – С. 12-17.

26. Вилучення з інтенсивного обробітку малопродуктивних земель та їхнє раціональне використання : методичні рекомендації / за ред. В. Ф. Сайка. – К. : Аграрна наука, 2000. – 38 с.
27. Вічевич А. М. Екосистемний підхід щодо управління лісами України / А. М. Вічевич, Д. Р. Яцюк // Науковий вісник НЛТУ України, 2005. - Вип. 15.7. - С. 109-112.
28. Вомперский С. Э. Экологизация лесного и сельского хозяйства в связи с задачами устойчивого развития / С. Э. Вомперский // Лесное хозяйство. – 1999. - № 3. – С. 2-4.
29. Воропаев А. Экологически ответственный бизнес в России : итоги развития и перспективы / А. Воропаев // Устойчивое лесопользование. – 2006. - № 2. – С. 39-46.
30. Воротіна Л. І. Малий бізнес та підприємництво як засіб адаптації до ринкових форм господарювання / Воротіна Л. І. – К. : Знання, 1996. – 36с.
31. Воспроизводство лесных ресурсов : эколого-экономические проблемы / [Коваль Я. В., Мишенин Е. В., Царенко А. М. и др.] – К. : СОПС Украины НАН Украины, 2002. - 314 с.
32. Гапоненко А. Л. Управление знаниями. Как превратить знания в капитал / А. Л. Гапоненко, Т. М. Орлова. – М. : Эксмо, 2008. – 400с.
33. Генсірук С. А. Ліси України : [монографія] / Степан Генсірук. – 3-е вид., доп. і розш. – Л. : УкрДЛТУ, 2002. – 496 с.
34. Герасимчук З. В. Еколого-екоеномічні основи формування та реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології та методики) : автореф. дис... док. екон. наук : 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка» / З. В. Герасимчук. Л. , 2002. – 40 с.
35. Гладун Г. Б. Значення захисних лісових насаджень для забезпечення сталого розвитку агроландшафтів / Г. Б. Гладун // Науковий вісник НЛТУ України. – 2005. – Вип. 15.7. – С. 113-118.

36. Гладун Г. Б. Перспективи збільшення площі лісів та захисних лісових насаджень / Г. Б. Гладун // Науковий вісник НЛТУ України. – 2006. – Вип. 14.5. – С. 62-73.
37. Глебов М. М. Формування оптимальної лісистості Лівобережної України на лісотипологічній основі / М. М. Глебов // Лісова типологія в Україні : сучасний стан, перспективи розвитку : матеріали XI Погребняківських читань, 10–12 жовтня 2007 р. - Х., 2007. – С. 54–55.
38. Голіченко О. Механізми впливу недержавних організацій на державні структури [Електронний ресурс] / Голіченко О. - Режим доступу : <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20080229164949675>
39. Голуб О. А. Теоретичні засади запобігання неефективному веденню лісового господарства / О. А. Голуб // Науковий вісник Національного аграрного університету. - 1997. – Вип. 61. – Лісівництво. – 2003. - С. 211-218.
40. Грабовська Л.М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах полі функціональності територій : [монографія] / Л. М. Грабовська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. – 414 с.
41. Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії : [монографія] / Лідія Гринів. - Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. - 240с.
42. Гузев М. М. Экономические проблемы и механизм экологически устойчивого развития : [монография] / Гузев М. М. – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 1997. – 200 с.
43. Гулик Г. С. Реформування системи прав власності на лісовий фонд як передумова екологізації лісокористування / Г. С. Гулик // Науковий вісник НЛТУ. – 2005. - Вип. 15.7. - С. 174- 179.
44. Данилишин Б. М. Наукові нариси з економіки природокористування : [монографія] / Б. М. Данилишин. – К. : РВПС України НАН України, 2008. – 280 с.

45. Дейнека А. М. Лісове господарство : еколого-економічні засади розвитку / А. М. Дейнека. – К. : Знання, 2009. – 350 с.
46. Дейнеко Л.В. Стратегічна екологічна оцінка проектів щодо екологічно чистої продукції у забезпеченні сталого агропромислового розвитку / Л.В.Дейнеко, Є. В. Хлобистов // Механізм регулювання економіки. – 2006. - № 4 (28). – С. 29-35.
47. Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати за видами економічної діяльності у 1995-2009 роках [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.sumystat.sumy.ua/arx/doh/doh5.htm>
48. Довідка про сектор лісового господарства. Стан і можливості розвитку [Електронний ресурс] / Український екологічний портал. Незалежні дослідження. – 2006 р. - Режим доступу : http://siteresources.worldbank.org/INTUKRAINEINUKRAINIAN/147271-1140785089712/20905391/Forestry_Ukr.pdf
49. Довідник з агролісомеліорації / [Пастернак П. С., Коптев О. М., Недашківській О. М., Патлай І. М. та ін.] ; за ред. док. екон. наук П. С. Пастернака. – Київ, Вид-во «Урожай». 1988. – 286 с.
50. Донець Л. І. Основи підприємництва : навчальний посібник / Л. І. Донець, Н. Г. Романенко. - К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 320с.
51. Досвід і проблеми взаємодії органів самоорганізації населення, місцевої влади, та бізнесових структур [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/September09/9.htm>
52. Досвід та перспективи впровадження державно-приватних партнерств в Україні та за кордоном / [Винницький Б., Лендшел М., Онищук Б., Сегварі П.]. – К. : «К.І.С.», 2008. – 146 с.
53. Друкер, Питер Ф. Бизнес и инновации / Ф. Питер, Друкер : пер. с англ. - М. : ООО «И. Д. Вильямс», 2007. – 432 с.

54. Дудкіна К. А. Кластери як форма ринкової централізації в умовах сучасних світогосподарських відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / К. А. Дудкіна – Київ, 2004. – 15 с.
55. Дяченко Я. Організація управління лісовим комплексом / Я. Дяченко // Економіка України. – 1995. - № 3. – С. 24-29.
56. Екологічне підприємництво : навч. посібник / [В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталін, В. М. Навроцький та ін.]. - К. : Мета, 2001. - 191с.
57. Екологічний менеджмент та аудит рекреаційних територій : [монографія] / під ред. д. е. н. Т. П. Галушкіної. – Одеса : Видавництво ТОВ «ІНВАЦ», 2006. – 184 с.
58. Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т. 2 / Редкол. : С. В. Мочерний та ін. - К. : Видавничий центр «Академія», 2002. - 952 с.
59. Економічна енциклопедія: у 3 т. / [ред. кол. : С. В. Мочерний (відп.ред.) та ін.]. - К. : Видавничий центр «Академія», 2001 - . - Т. 2. - 2001. - 848с.
60. Жарова Л. В. Екологічне підприємництво та екологізація підприємництва: теорія, організація, управління: [монографія] / Жарова Л. В. , Какутич Є. Ю., Хлобистов Є. В. ; за ред. акад. Б. М. Данилишина. – Суми : Університетська книга, 2009. – 240 с.
61. Жук В. Напрями підвищення соціальної відповідальності бізнесу на місцевому рівні [Електронний ресурс] / Жук В. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/November/13.htm>
62. Забарський В. К. Основи підприємництва та бізнесу / В. К. Забарський, О. І. Стешук ; за ред. доцента В. К. Забарського. - Вінниця : НОВА КНИГА, 2004. - 464 с.
63. Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» // Урядовий кур'єр. – 2000. - № 37. – С. 3-16.
64. Закон України «Про інноваційну діяльність» // Відомості Верховної Ради. – 2002. - № 36. – Ст. 266. - Офіційний сайт Верховної Ради України. - <http://zakon.rada.gov.ua>

65. Закон України «Про меліорацію земель» // Урядовий кур'єр. – 2000. - № 29. – С. 3-10.
66. Закон України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991р. № 698-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 14. - Ст. 168. - Офіційний сайт Верховної Ради України. - <http://zakon.rada.gov.ua>
67. Закон України Про внесення змін до Лісового кодексу України / Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2006. - 21. - Ст. 170. - Офіційний сайт Верховної Ради України. - <http://zakon.rada.gov.ua>
68. Земельний кодекс України. – К. : Вид-во ВЕЛЕС, 2007. – 72 с.
69. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. — К. : Логос, 2001. – 380 с.
70. Зіновчук Н. В. Екологічна політика в АПК : екологічний аспект. – Львів : Львівський держ. аграрн. ун-т, ННВК «АТБ», 2007. – 394 с.
71. Зянько В. В. Інноваційне підприємництво : сутність, механізм і форми розвитку : [монографія] / Зянько Віталій Володимирович. – Вінниця : Вид-во ВНТУ «УНІВЕРСУМ-Вінниця». – 2008. – 397 с.
72. Иванова И. Ю. Проблемы налогового режима для благотворительности и негосударственных некоммерческих организаций и перспективы его изменения [Электронный ресурс] / Иванова И. Ю., Либоракина М. И., Толмасова А. К. / Аналитический доклад. - Москва, 2004. - Режим доступа : http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/foreign_experience/document115.shtml
73. Институциональные преобразования в управлении лесами. Опыт стран с переходной экономикой : проблемы и решения. Материалы семинара (Москва, Россия, 25 февраля 2003 г.). - М. : Издательство «Алекс», 2003. – 178с.
74. Иванов Ю. Б. Оцінка стійкості регіональних кластерних структур в аспекті їх ресурсного потенціалу [Електронний ресурс] / Ю. Б. Иванов, А. Д. Олійник. – Режим доступа : http://vlp.com.ua/files/15_35.pdf

75. Ілляшенко С. М. Управління екологічними ризиками інновацій: монографія / С. М. Ілляшенко, В. В. Божкова ; за ред. С. М. Ілляшенка. – Суми : Університетська книга, 2004. - 214 с.
76. Ільницька-Гикавчук Г. Я. Фінансовий механізм екологічно-збалансованого лісокористування : дис. ... канд. екон. наук. : спец. 08.08.06 / Ільницька-Гикавчук Г. Я. – Львів. – 226 с.
77. Какутич Є. Ю. Екологічне підприємництво у забезпеченні сталого економічного зростання : дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. : 08.00.06 / Какутич Євгеній Юрійович - Київ : Рада по вивченню продуктивних сил України, 2006. – 184 с.
78. Карпищенко А. И. Агроекосистемы : проблемы устойчивого развития : [монография] / А. И. Карпищенко, М. Н. Ксенофонтова. – Сумы : ОАО «Сумская областная типография», изд.-во «Козацкий вал», 2004. – 186 с.
79. Карпук А. І. Формування ринково-орієнтованої стратегії розвитку лісоресурсного комплексу України : дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01 / Карпук Анатолій Іванович. - К., 2004. – 206 с.
80. Киселев А. П. Теория и практика современного бизнеса (или как создать фирму и работать на себя) / А. П. Киселев– К. : ЛИБРА, 1995. – 248 с.
81. Кислицин Д. П. Экологическое предпринимательство как форма реализации эколого-экономических взаимодействий в территориальной системе / Д. П. Кислицин // Экономический вестник РГУ. - 2007. - Т.5, №1. – С. 153-154.
82. Кислова Т. А. Экономическая эффективность в лесохозяйственном производстве / Т. А. Кислова.- М. : Лесн. пром-сть, 1970. - 128 с.
83. Кислый В.Н. Экологизация управления предприятием : [монография] / Кислый В. Н., Лапин Е. В., Трофименко Н. А. – Сумы : ВТД «Университетская книга », 2002. – 232 с.

84. Кластерный анализ. Электронный учебник по статистике. М.: StatSoft. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: - <http://www.statsoft.ru/home/textbook/default.htm>.
85. Коваленко В. И. Исследование рынка экологических услуг / В. И. Коваленко, Л. М. Кузнецов - СПб. : СПбГИЭУ, 2007. – 170 с.
86. Коваль Я. В. Пріоритети лісоресурсного розвитку пореформеного сектора економіки / Я. В. Коваль // Науковий вісник НАУ : лісівництво. – 2003. - № 61. – С. 190-200.
87. Коваль Я. В. Як нам реорганізувати лісоресурсну сферу України / Я. В. Коваль // Трибуна. – 2007. – № 5/6. – С. 20–23.
88. Коваль Я. Відносини власності в контексті реструктуризації лісового сектора України / Я. Коваль, І. Антоненко // Економіка України. - 2001. № 6. – С. 63-67.
89. Ковальчук А. Н. Пути развития договорных отношений в лесном секторе: региональный аспект / А. Н. Ковальчук // Экономика, управление, общество: история и современность : мат. Седьмой Всероссийской научн.-практ. конф. – Хабаровск : Изд-во ДВАГС, 2009. – С. 217–222.
90. Козориз М. Перспективы развития малых форм хозяйствования в лесном хозяйстве, лесной и деревообрабатывающей промышленности / М. Козориз, О. Фурдычко // Экономика Украины. - 1995. - № 2. - С.84-86.
91. Козырева Г. Б. Социально-экономические последствия лесной политики современной России : [монография] / Г. Б. Козырева. - Серия «Научные доклады : независимый экономический анализ». – Москва : МОНФ, 2007. -№ 197. - 248 с.
92. Колісник Б. І. Еколого-економічні аспекти раціоналізації лісокористування в Україні [Електронний ресурс] / Б. І. Колісник. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum-En/EM/2008_5_1/Zbirnik_EM_08_1_234.pdf

93. Кононович К. Ю. Введение в фандрайзинг / Кононович К. Ю. / НОУДОВ «Северозападная народная академия» для «школы НКО», Москва. – 2003. – 11 с.
94. Концепція створення кластерів в Україні [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ligazakon.ua/news_old/ga012109.html
95. Концепція управління агроландшафтами / [Ситник В. П., Безуглий М. Д., Заришняк А. С., та ін.] ; за наук ред. акад. УААН О. І. Фурдичка. – К. : ТОВ «ДІА», 2008. – 15 с.
96. Костюкевич Д. В. Оценка и организация кластерных взаимодействий предпринимательских структур : автореф. на соискание уч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством : предпринимательство» / Д. В. Костюкевич. - Санкт-Петербург, 2009. - 18 с.
97. Котко А. А. Включение экосистемной продукции и услуг в систему экономических взаимоотношений [Электронный ресурс] / А. А. Котко // Электронный журнал Bio Dat. - Режим доступа до статті : <http://www.biodat.ru/doc/lib/kotko3.html#1>
98. Котович А. Экологически ориентированный бизнес в России [Электронный ресурс] / Котович А. – Режим доступа : <http://www.aldana.ru/econ.php?fid=106&text=13835>
99. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в Україні (теорія формування, методи реалізації) / В. С. Кравців. – НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2007. – 366 с.
100. Кредісов В. А. Підприємництво – вирішальний фактор розвитку країн з перехідною економікою / Кредісов В. А. – К : Знання України, 2003. – 327 с.
101. Кузик А. Д. Діяльність державних і міжнародних організацій у сфері захисту лісів, ландшафтного біорізноманіття та довкілля / А. Д. Кузик, В. В. Попович // Пожежна безпека. - 2009. - № 14. – С. 7-12.

102. Кулик К. Н. О стратегии развития агролесомелиорации в российской федерации / Кулик К. Н. // Роль и место агролесомелиорации в современном обществе : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Волгоград, 2006 г. – С. 114-121.
103. Куприна Н. Н. Бизнес-природопользование в трансформационной экономике (проблемы мотивации) : автореф. на соискание уч. степени док. экон. наук: спец. 05.02.08 «Экономика и управление народным хозяйством : экономика природопользования» / Н. Н. Куприна. - Екатеринбург, 2006. – 48 с.
104. Кучерносов В. Фанрайзинг : мифы и реальность [Электронный ресурс] / В. Кучерносов // Вестник благотворительности. - № 9 (5), сентябрь. – 2000. – Режим доступа : <http://www.ngo.by/management/financing-search/information/b62111dddadf>.
105. Лавров В. В. Проблеми запровадження інституту лісової сертифікації в Україні : Умови розвитку та узгодження міжнародних та національних нормативно-правових рамок / В. В. Лавров, Г. В. Бондарук // Менеджмент природних ресурсів, екологічна і лісова політика/ Науковий вісник : Зб. науково-технічних праць. Львів : НЛТУ України. - 2003. - Вип. 14.2. - С. 109 -114.
106. Лакида П. І. Перспективи та напрямки діяльності в лісовому господарстві у зв'язку з ратифікацією Україною Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату / Лакида П. І., Букша І. Ф., Пастернак В. П. // Аграрна наука і освіта. - 2004. – Т. 5. - № 3-4. – С. 116-121.
107. Лесная сертификация и экономика леспользования / [Артемьев И., Блейкели А., Птичников А. и др.] // Устойчивое лесопользование. – 2006. - № 2. – С. 39-46.
108. Либоракина М. И. Проблемы и перспективы местного самоуправления: независимая экспертиза реформы /М. И. Либоракина – М., 2003. – 223с.

109. Литвиненко О. А. Эколого-экономическое регулирование лесовосстановления : дис. ... канд. экон. наук : 08.08.01 / Литвиненко Ольга Анатольевна. – Сумы, 1998. – 202 с.
110. Лихачев Л. Практический анализ современных механизмов государственно-частного партнёрства в зарубежных странах, или как реализовать ГЧП в России : статьи / Л. Лихачев, М. Азанов // Финансы, экономика, безопасность. – 2004. - №5(5); 2005. - №1 (6); 2005. - №2(7).
111. Ліс у Степу : основи сталого розвитку : [монографія] / Фурдичко О. І., Гладун Г. Б., Лавров В. В.; за наук. ред. О. І. Фурдичка. – К. : Основа, 2006. – 496 с.
112. Ліси потребують господаря [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://woodex.ua/news/wood/5778/>
113. Лісова політика : теорія і практика : [монографія] / [Синякевич І. М., Соловій І. П., Врублевська О. В. та ін.] ; під наук. ред. проф., д-ра. экон. наук Синякевича І. М. : – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 612 с.
114. Лісове господарство України : стратегія розвитку / [за ред. акад. НАН України І. Р. Юхновського] ; Міжвідомча аналітично-консультативна рада з питань розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. – К., 2003. – 34с.
115. Ліщук М. Є. Напрямки реформування системи управління лісами в контексті національної лісової політики [Електронний ресурс] / М. Є. Ліщук, О. М. Шубалий – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/En/EM/2008_5_1/Zbirnik_EM_08_1_333.pdf
116. Лобовиков С. Т. Концепция хозрасчётной организации лесохозяйственного производства / М. А. Лобовиков // Лесной журнал. - 1989. - № 5.- С. 8-12.
117. Лукьянчинков Н. Н. Экономика и организация природопользования : [учеб. для студ. ВУЗов] / Н. Н. Лукьянчинков, И. М. Потравный. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 592 с.

118. Лычак А. И. Экологическая инфраструктура как механизм формирования устойчивого развития региона / А. И. Лычак, В. Е. Вацет // Культура народов Причерноморья. - № 47. – 2004. – с.123-126.
119. Ляшенко В. И. Механизмы регулирования развития малого предпринимательства в Украине : [монография] / Ляшенко В. И., Кошелева Е. Г., Толмачева А. Ф. – Донецк : ООО «Юго-Восток», ЛТД, 2008. – 495 с.
120. Ляшко И. И. Вопросы развития инновационного рынка экологических товаров и услуг в Украине [Электронный ресурс] / И. И. Ляшко. - Режим доступа : <http://www.pdaa.com.ua/np/pdf3/39.pdf>
121. Макконелл К. Экономика, проблемы и политика / К. Макконелл, С. Брю . - Т. 1. - М., 1992. – С.38.
122. Малюга В. М. Захисні лісові насадження – важливий структурний елемент у формуванні національної екологічної мережі / В. М. Малюга // Лісництво і агролісомеліорація : зб. наук. праць. - Вип.113. – Харків : УкрНДЛГА, 2008. – С. 150-158.
123. Мамлеева Я. В. Организационно-экономические инструменты развития экологического предпринимательства : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика природопользования)» / Мамлеева Я. В. – Уфа, 2008 – 21 с.
124. Маршалл А. Принципы экономической науки / Маршалл А. – Т. 1 : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1993. – 415 с.
125. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития / Мельник Леонід Григорович. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2003. — 288с.
126. Мельник С. О. Теоретичні засади формування лісової політики України / С. О. Мельник // Науковий вісник Українського державного лісотехнічного університету. – 2004. – Вип. 14.2. – С. 90-97.

127. Методи оцінок екологічних витрат : [монографія] / за ред. д.е.н. Л.Г.Мельника та к.е.н. О.І.Каринцевої. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. - 288 с.
128. Методические указания по определению объёмов древесных отходов. – М., 1984. – 45с.
129. Мишенин Е. В. Эколого-экономические проблемы природопользования в лесном комплексе : [монография] / Е. В. Мишенин; под ред. Ковалёв Я.В. – Сумы : ВВП "Мрія – 1" ЛТД, 1998. – 272 с.
130. Мишенина Г. А. Бизнес-этика как инструмент экологически ответственного развития предприятий / Г. А. Мишенина // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент».- 2006. - Вип. 3-4 (20-21). - С. 347-352.
131. Мишенина Г. А. Государственное регулирование и предпринимательство в сфере использования и воспроизводства природных ресурсов / Г. А. Мишенина // Механізм регулювання економіки. – 2006. - № 4 (28). - С. 230-235.
132. Мишенина Г. А. Организационно-экономические и финансовые аспекты управления экологически ориентированным лесоразведением / Г. А. Мишенина // Управління земельними ресурсами в умовах відкритої економіки : матеріали «Круглого столу - 2009». – Львів : ПП «Арал», 2009. - С. 148-152.
133. Мишенина Г. А. Принципы экологически ответственного управления и поведения предпринимательских структур / Г. А. Мишенина, И. Е. Мишенина // Экономическая безопасность государства : территориальный аспект : [монография] / под ред. М. М. Бабяка, И. В. Недина. – Дрогобич : КОЛО, 2006. - С. 199-204.
134. Мишенина Г. А. Проблемы становления бизнес-предпринимательских структур в сфере воспроизводства природных ресурсов/ Г. А. Мишенина // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : зб. тез

доповідей Сьомої щорічної всеукр. наук. конф. – Суми : Вид-во СумДУ, 2007. - С. 57-60.

135. Мишенина Г. А. Развитие предпринимательства и эколого-экономические проблемы хозяйствования / Г. А. Мішеніна // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». - 2004. - Вип. 8. - С. 202-209.
136. Мишенина Г. А. Региональная инвестиционная политика в сфере воспроизводства лесных ресурсов : экологические и финансовые механизмы / Г. А. Мишенина // Технологии XXI века : сб. тезисов по материалам 15-й Междунар. науч.-метод. конф. / СНАУ. - Алушта, 2009. - С. 54-55.
137. Мишенина Г. А. Роль малого бизнеса в развитии экологического предпринимательства / Г. А. Мішеніна, В. В. Байдала // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». – 2005. – Вип. 3-4 (16-17). – С. 211-215.
138. Мишенина Г. А. Стратегический подход к развитию экологического предпринимательства / Г. А. Мишенина // Економічні проблеми виробництва та споживання екологічно чистої агропромислової продукції : матеріали Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. – Суми : ВАТ «СОД»; вид-во «Козацький вал», 2005. - С.56.
139. Мишенина Г. А. Функционально-отраслевая структура экологического сектора экономики / Г. А. Мишенина // Екологічний менеджмент у загальній системі управління: зб. тез доповідей Шостої щорічної всеукр. наук. конф. – Суми : Вид-во СумДУ, 2006. - С. 92-94.
140. Мишенина Г. А. Эколого-экономические и организационные основы формирования территориально-производственных агролесомелиоративных комплексов / Г. А. Мишенина // Вісник Харківського національного аграрного університету. Серія «Економіка АПК та природокористування». – Харків : ХНАУ, 2009. - Вип. № 10. - С. 207-212.

141. Мишеніна Г. А. Эколого-экономические основы агролесомелиоративного обустройства сельских территорий / Г. А. Мишеніна // Ринкові трансформації та економічний механізм підвищення ефективності підприємств аграрного сектору : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. - Харків, 2009. - С. 213-215.
142. Мішенін Є. В. Соціальна відповідальність у сфері раціонального використання та відтворення лісових ресурсів / Є. В. Мішенін, О. В. Степанова, Г. А. Мішеніна // Вісник національного університету водного господарства та природокористування : економіка. – 2008. – Вип. 4 (44). – С. 365-372.
143. Мішеніна Г. А. Державні та підприємницькі орієнтири ефективного природогосподарювання / Г. А. Мішеніна // Проблеми управління інноваційним підприємництвом екологічного спрямування: [монографія] / за заг. ред. О. В. Прокопенко. – Суми : Університетська книга, 2007. - С. 257-264.
144. Мішеніна Г. А. Еколого-економічне регулювання лісгосподарювання в умовах ринкової економіки / Г. А. Мішеніна // Розвиток України в ХХІ столітті : економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми: зб. тез доповідей міжнар. інтернет-конф. - Тернопіль, 2008. - С. 43.
145. Мішеніна Г. А. Еколого-економічні та фінансові механізми ефективного природогосподарювання / Г. А. Мішеніна // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит». - 2007. - Вип. 2 - С. 272-278.
146. Мішеніна Г. А. Інституціональні аспекти екологізації підприємництва в лісоресурсній сфері / Г. А. Мішеніна // Стан і перспективи соціально-економічного розвитку суспільства ХХІ століття : зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. студентів, магістрантів, аспірантів, молодих учених, 2008р. – Харків : ХТЕІ КНТЕУ, 2008. - Ч.1. - С. 91-93.

147. Мішеніна Г. А. Механізми формування інтегрованих структур у сфері використання та відтворення лісових ресурсів / Г. А. Мішеніна // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. - Львів, 2009. - Вип. 19.10. - С. 26-32.
148. Мішеніна Г. А. Організаційно-економічні основи екологізації підприємництва у сфері використання та відтворення природних ресурсів / Г. А. Мішеніна // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях : зб. матеріалів наук.-практ. конф., НДІ сталого розвитку та природокористування. – Сімферополь : СОНАТ : НДІ СРП, 2009. - С. 111-112.
149. Мішеніна Г. А. Проблеми формування організаційно-економічного механізму лісогосподарського підприємництва / Г. А. Мішеніна // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». - 2006. - Вип. 5-6 (22-23). - С. 112-116.
150. Мішеніна Г. А. Теоретико-методологічні основи розвитку багатоукладного підприємництва у сфері лісорозведення/ Г. А. Мішеніна // Проблеми модернізації лісоресурсної сфери в контексті просторового розвитку : матеріали наук.-практ. конф., 20 квіт. 2007 р. - Київ / [за ред. Б.М.Данилишина] / РВПС України, НАН України. - К. : РВПС України НАН України. – Київ, 2007.- С. 221-225.
151. Мішеніна Г. А. Формування ефективного підприємницького середовища в системі сталого розвитку / Г. А. Мішеніна // Аграрний форум – 2006 : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. - С. 114-115.
152. Мішеніна Г.А. Організаційно-економічні форми в системі лісових відносин / Г. А. Мішеніна // Екологічний менеджмент у загальній системі управління: зб. тез доповідей Восьмої щорічної всеукр. наук. конф. – Суми : Вид-во СУмДУ, 2008. - С. 80-84.
153. Модельный закон об основах экологического предпринимательства». Постановление № 15-6 от 13 июня 2000 года на 15-ом пленарном

- заседании Межпарламентской Асамблеи государств-участников СНГ, г. Санкт-Петербург [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusofis.ru/mezhdunarodnoe-zakonodatelstvo/print:page,1,1001-modelnyj-zakon-ob-osnovah-ekologicheskogo-predprinimatelstvaprinyat-v-g-sankt-peterburge-13062000-postanovleniem-15-6-na-15-om-plenarnom-zasedanii-mezhparlamentskoj-assamblei-gosudarstv-uchastnikov-s.html>
154. Моисеев Н. А. Отношения леса и человека в современном представлении и применительно к реалиям России / Н. А. Моисеев // Лесное хозяйство. – 2005. - №1. – С. 2-6.
155. Моткин Г. А. Основы экологического страхования. –М.: Наука, 1996. – 192 с.
156. Наумов А. А. Концептуальные основы анализа свойств и функций экологического предпринимательства / А. А. Наумов // Вестник Башкирского университета. – 2007. – Т. 12, № 2. - С. 33-35.
157. Наумов В. А. Экономическая эффективность формирования кластерного образования в нефтегазовом регионе [Электронный ресурс] / В. А. Наумов // Нефтегазовое дело, 2006. – Режим доступа : <http://www.obgus.ru>
158. Некрасов М.Д. О самоокупаемости лесохозяйственной деятельности / М.Д. Некрасов // Лесное хозяйство. – 2003, № 2. – С. 10-11
159. Новаковська О. І. Форми власності на землю та закономірності їх розвитку / О. І. Новаковська // Продуктивні сили і регіональна економіка: зб. Наук. прац.: у 2ч. , РВПС України НАН України. – К. : РВПС України НАН України, 2008. – Ч. 1. – 308 с.
160. Олейник К. А. Экологический риски в предпринимательской деятельности (вопросы методологии) / К. А. Олейник. – М. : Издательство «Анкил», 2002. – 208 с.
161. Онучин А. А. О принципах экосистемного управления лесами / А. А. Онучин, В. А. Соколов // Лесная таксация и лесоустройство. - 2005. - Вып. 1(34). - С. 78-85.

162. Осипов Ю. М. Основы теории хозяйственного механизма / Ю. М. Осипов. - М. : Изд-во МГУ, 1994. – 368 с.
163. Основи аграрного підприємництва / [за ред. М. Й. Маліка]. – К. : Інститут аграрної економіки, 2000. – 582 с.
164. Основні показники ринку праці. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
165. Основные понятия, связанные с фандрайзингом / Фандрайзинг в организациях культуры [Електронний ресурс]. - Режим доступу до сайту : <http://www.fundraising.stalingrad.ws/main.htm>
166. Павлов В. І. Інститути та інституції аграрного природокористування : регіональний вимір : [монографія] / Павлов В. І., Заремба В. М., Фесіна Ю.Г. – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 212 с.
167. Парпан В. І. Наукові основи ведення лісокористування Українських Карпат / В. І. Парпан, Ю. С. Шпарик, А. Бюргі // Матеріали міжнар. конф. “Гори і люди (в контексті сталого розвитку)” : У 2 т. - Рахів, 2002. - Т. 1. - С. 433-437.
168. Пекарська О. В. Передумови сталого розвитку лісоресурсного комплексу [Електронний ресурс] / Пекарська О. В. – Режим доступу : <http://www.nuwm.rv.ua/methods/asp/vd/v382e32.doc>
169. Петров А. Инвестиционную привлекательность лесного сектора формируют экономические отношения его обслуживающие / А. Петров // Устойчивое лесопользование . – 2007. - № 2 (14). – С. 14-16.
170. Петров А. П. Формирование экономических отношений и нормативов в условиях полного хозрасчета / А. П. Петров // Лесное хозяйство. - 1990. - № 3. - С.10-14.
171. Пила В. И. Программно-целевое планирование лесопромышленного комплекса / В. И. Пила. – К. : Наук. думка, 1996. – 208 с.
172. Пилипенко И. В. Принципиальные различия в концепциях промышленных кластеров и территориально-производственных

- комплексов / И. В. Пилипенко // Вестник Московского университета. Серия 5, География. – 2004. - №5. - С. 3-9.
173. Писаренко А. И. Лесная политика / А. И. Писаренко, В. В. Страхов // Лесное хозяйство . – 2006. - № 2. – С. 2-5
174. Підприємництво в Україні : проблеми становлення і розвитку / [Долішній М. І., Козоріз М. А., Мікловда В. П, Даниленко А. С.]. – Ужгород : Карпати, 1997. – 363 с.
175. Платежи за экосистемные услуги: теория, методология и зарубежный опыт практического использования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.wildnet.ru/docs/Plateji.pdf>
176. Політико-правове регулювання підприємництва в Україні: теорія і практика: [монографія] / [Варналій З. С., Кампо В. М., Мазур І. І. та ін.] ; за ред. З. С. Варналія, В. М. Кампо. - К.: Знання України, 2005. — 380 с.
177. Поляков В.А. Концентрация и специализация в лесном хозяйстве.- М.: Лесн. пром-сть, 1983.- 180 с.
178. Полякова Л., Попков М., Кирилюк С., Пивовар С. Леса и лесное хозяйство Польши // www.fmssc.ua/content/view/182/67/ – 15.03.2008 р.
179. Полянский Е. В. Лесохозяйственное производство и его продукт / Е. В.Полянский, В. С. Тришин // Лесное хозяйство. – 1988. – № 5. – С. 23-27.
180. Попков М. Ю. Международная лесная политика [Электронный ресурс] / М. Ю. Попков, Л. В. Полякова, В. Ф. Сторожук // Лісовий і мисливський журнал. – 2002. – № 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.lesovod.org.ua/node/80>.
181. Порфирьева Е. В. Инновационное развитие инфраструктуры и бизнес-процессов в лесном секторе Алтайського края : автореф. на соискание науч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами - промышленность)» / Е. В. Порфирьева. - Москва, 2009. - 27 с.

182. Почников С.В. Финансовые механизмы воспроизводства лесных ресурсов / С.В. Почников // Использование и охрана природных ресурсов в России. – 2002. – №7 - 8. – С.81-89.
183. Предпринимательство: учебник / [Лапуста М. Г., Горшков А. Г., Старостин Ю. Л., Скамай Л. Г.]. - М. : ИНФРА-М, 2000. – 448 с.
184. Принципы лесоводства : (декларация Конференции ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 14 июня 1992 года) [Электронный ресурс] / Организация объединенных наций : декларации (по дате принятия). – 1992. – 32 KB – Режим доступа до журн. : <http://www.un.org/russian/document/declarat/forest.htm>.
185. Про державну програму «Ліси України» на 2002 - 2015 роки : Постанова Кабінету України від 29 квіт. 2002 р., №581 – К. : Друкарня ДП ХМЗ «ФЕД», 2002. – 31 с.
186. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 - 2015 роки : Закон України від 21 верес. 2000 р. № 1989 - III / Урядовий кур'єр «орієнтир». – 2000. - № 207. – 8 листоп. – С. 3-16.
187. Про затвердження Державної цільової програми «Ліси України» на 2010 - 2015 роки : Постанова Кабінету міністрів України від 16 верес. 2009 р. № 977.
188. Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року : Наказ Міністерства аграрної політики України від 20 серп. 2003 р. № 280 Режим доступу : <http://www.uapravo.net/data/base37/ukr37257.htm>
189. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 17 жовт. 2007 р. № 880-р. Єдиний реєстр. Номер : 41253/2007. - Режим доступу : uazakon.com/document/fpart27/idx27483.htm

190. Про схвалення Концепції реформування та розвитку лісового господарства : Розпорядження Кабінету міністрів України від 18 квіт. 2006 р. № 208-р // www.rada.gov.ua. – 07.04.2008 р.
191. Проблеми збалансування лісокористування в системі сталого розвитку / [Коваль Я. В., Бондар В. С., Голуб О. А., та ін.]; за ред. Я. В. Ковалю. – К.: Наук. світ, 2004. – 211 с.
192. Програма використання та охорони земель Сумської області на 2007-2015 роки [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Головного управління Держкомзему у Сумській області. – Режим доступу : http://www.zemlya.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=45&Itemid=3
193. Прокопенко О. В. Екологізація інноваційної діяльності : мотиваційний підхід : [монографія] / Ольга Володимирівна Прокопенко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. – 392 с.
194. Птичников А. Усиление вовлеченности России в рыночно-ориентированную корпоративную и социальную ответственность : выводы и рекомендации из опыта лесного сектора для других секторов / А. Птичников, Д. Парк. - Консультативная служба по иностранным инвестициям Международной финансовой корпорации и Всемирного Банка FIAS. – М., 2005. – 98 с.
195. Рентні відносини в системі модернізації національної економіки / За ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б.М.Данилишина. - К.: РВПС України НАН України, 2007. – 518 с.
196. Ришняк И. Н. Эколого-экономическое регулирование зернопроизводства на основе агролесомелиорации: дис. на соискание уч. степени канд. экон. наук : 08.08.01 / Ришняк Иван Николаевич. – Сумы, 2000. - 227 с.
197. Савищук М. П. До проблеми оптимізації лісистості в Україні / М. П. Савищук, М. Ю. Попов // Науковий вісник. - К. : Національний аграрний університет, 2004. - № 70. – С. – 32.

198. Садченко Е. В. Партнёрство частного и общественного секторов экологического бизнеса в контексте международной экономической интеграции Украины / Е. В. Садченко // Экономические инновации. Вып.14 : Экономическое развитие регионов в контексте международной интеграции (экономические интересы, конкурентные позиции, стратегические ориентиры). Сб. науч. работ. – Одесса: Ин-ут проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2003. – С. 182-190
199. Салихов Б. В. Организационно-экономические основы повышения эффективности институционального производственного предпринимательства / Б. В. Салихов, В. Б. Воронин // Проблемы современной экономики. - 2007. - № 2. - С. 155-160.
200. Салтыкова Ю. А. Повышение уровня использования древесных ресурсов лесосырьевого региона : автореф. на соискание уч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (региональная экономика)» / Ю. А. Салтыкова. – Иркутск, 2009. – 23 с.
201. Сатаневский Р. Л. Методы снижения производственных потерь / Р. Л. Сатаневский. - М. : Экономика, 1988. - 304с.
202. Сизоненко В. О. Підприємництво : підручник / В. О. Сизоненко. - К. : Вікар: Знання, 1999. — 438 с.
203. Сизоненко В. О. Формування і розвиток національної системи підприємництва : теоретико-методологічні аспекти і механізми реалізації : [монографія] / В. О. Сизоненко. – К. : Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2004. – 229 с.
204. Синякевич И. Лесное хозяйство Украины в XXI в. : сценарии развития / Синякевич И., Соловий И., Дейнека А. // Экономика Украины. – 2007. – № 9. – С. 72–81.

205. Синякевич И. М. Стимулирование эколого-экономической эффективности лесопользования / И. М. Синякевич, Тунця Ю. Ю. – Львов : Вища школа, 1985. – 176 с.
206. Синякевич І. Екологізація розвитку : об'єктивна необхідність, методи, пріоритети / І. Синякевич // Економіка України. – 2004. - № 1.- С. 57-63.
207. Синякевич І. М. Лісова політика України / Синякевич І. М. – Львів : ЗУКЦ, 2005. – 228 с.
208. Синякевич. І. Концепція сталого розвитку лісового господарства в контексті міжнародної і національної лісової політики [Електронний ресурс] / І. Синякевич // Деревообробник. – 2000. – № 13. – Режим доступу до журн. : www.derevoinfo.com/news.php?i=75
209. Скурская А. В. Эффективность лесного комплекса в контексте развития договорных отношений / Скурская А. В., Резанов В. К., Ковальчук А. Н. // Проблемы комплексного социально-экономического развития Дальнего Востока : материалы Междунар. научн.-практ. конф. – Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2008. – С. 243 – 248.
210. Словарь терминов по институциональной экономике [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – http://www.courses.edu.nstu.ru/getfile.php?curs=190&file_id=1423
211. Смит А. Исследование о природе и принципах богатства народов / А. Смит; [пер. с англ.; предисл. В. С. Афанасьева]. - М. : Эксмо, 2009. - 960 с. – (Антология экономической мысли)
212. Соколенко С. І. Інвестиційний та інноваційний розвиток Карпатського регіону – кластер лісової і деревообробної промисловості [Електронний ресурс] / С. І. Соколенко. – Режим доступу : <http://ucluster.org/sokolenko/2009/04/investicijnyj-ta-innovacijnyj-rozvytok-karpatskogo-regionu-klaster-lisovoj-i-derevoobrobnoj-promyslovosti/>
213. Соколовский А. Всемирный лесной конгресс завершился в Буэнос-Айресе [Електронний ресурс] / А. Соколовский // РИА. Новости.

Екологія от 24.10.2009 г. - Режим доступу :
<http://eco.rian.ru/nature/20091024/190361222.html>

214. Соловій І. П. Економічні інструменти лісової політики, орієнтованої на досягнення сталості лісового господарства : систематизація та оцінка / І. П. Соловій // Наукові праці Лісівничої академії наук України. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2008. – Вип. 6. – С. 149-154.
215. Соловій І.П. Трансформація парадигми лісової політики як відповідь на глобальні еколого-економічні виклики суспільного розвитку. Зб. наук.праць Лісівничої академії наук України. – 2007, Вип. 5. - С. 110-115.
216. Сорокин Д. А. Создание специализированных лесохозяйственных предприятий и их адаптация к системе управления лесным кластером Среднего Приангарья : автореф. на соискание уч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами - промышленность)» / Д. А. Сорокин.- Москва, 2008. - 26с.
217. Состояние лесов мира 2009 / Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединённых наций. - Рим, 2009. – 178 с.
218. Стадник А. П. Ландшафтно – екологічна оптимізація систем захисних лісових насаджень України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук : спец. 03.00.16 «Екологія» / А. П. Стадник. – К., 2008. – 45с.
219. Стан навколишнього природного середовища в Сумській області у 2008 році (Доповідь). – Суми: ПКП «Еллада S», 2009. – 84 с.
220. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002 – 2003 роки. – К., 2004. – 142 с.
221. Стан, розвиток та державне регулювання діяльності малих підприємств в Україні : [монографія] / [В. Л. Коренев, М. І. Пивоваров, М. А. Погрібняк, С. І. Брильов]. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 244 с.

222. Статистичний щорічник Сумської області за 2008 рік. Головне управління статистики Сумської області. - Суми, 2009. - 671 с.
223. Статистичний щорічник України за 2008 рік Державний комітет статистики України, Київ, 2009. – 567 с.
224. Стегній О. Г. Неурядові екологічні організації України : сучасний стан і перспективи розвитку (За результатами національного соціологічного дослідження) / Стегній О. Г. – К. : Наукова думка, 1996. – 110 с.
225. Степаненко М. А. Напрямки структурної перебудови розвитку лісоресурсного комплексу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.06. «Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища» / М. А. Степаненко. - Київ, 2008. - 20 с.
226. Степанова О. В. Організаційно-економічні основи соціально відповідального управління промисловими підприємствами : дис. ... канд. екон. наук : спец 08.00.04 / Олена Вікторівна Степанова, - Суми, 2008 - 217 с.
227. Степи України [Електронний ресурс] / Blog Archive / Свідомі лісоводи встають на захист степів! / Звернення щодо неприпустимості знищення природних степових ландшафтів України. – Режим доступу : <http://pryroda.in/ua/svidomi-lisovodi>
228. Страхов В. В. Глобалізація лісного господарства / Страхов В. В. Писаренко А. И., Борисов В. А. – М. : ВНИИЦлесресурс, 2001. – 400 с.
229. Сухорукова С. М. Экономика и экология (политико-экономический аспект) / С. М. Сухорукова. - М. : Высшая школа, 1988. – 111 с.
230. Сыроежин И. М. Планомерность. Планирование. План / И. М. Сыроежин ; под науч. Ред.. Е. З. Майминас. – М. : Экономика, 1986. – 248с.
231. Тарануха Ю. В. Предприятие и предпринимательство в трансформируемой экономике / Тарануха Ю. В. - М. : Издательство «Дело и сервис», 2003. -368 с.

232. Татаркин А. И. Кластерная политика региона / А. И. Татаркин, Ю. Г. Лаврикова // Промышленная политика в Российской Федерации. - 2008. - № 8. - С. 11-19.
233. Тележенко А. М. Экономика чистого воздуха : международное управление / А. М. Тележенко. – Сумы : ИТД «Университетська книга». – 2001. – 326 с.
234. Теоретичні та технологічні основи відтворення лісів на засадах екологічно орієнтованого лісівництва / [Маузер В. М, Гордієнко М. І., Бровко Ф. М. та ін.] : Державний комітет лісового господарства. Науково-інформаційний центр лісоуправління. – К. : Видавничий центр НУБіП. - 2009. - Вип. 2. - 62 с.
235. Тепляков В. К. Участие общественности в принятии решений по использованию лесных ресурсов // Лесное хозяйство.- 1997.- № 4.- С. 14-16.
236. Ткач В. П. Сучасні проблеми оптимізації лісистості України / В. П. Ткач, В. Л. Мешкова // Лісівництво і агролісомеліорація. - 2008. - Вип. 113. – X. : 2008. – С. 8-15 .
237. Токарева Т. В. Организационно-экономические основы предотвращения экодеструктивности лесопользования : Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.19 / Токарева Татьяна Владимировна. - Сумы, 1999 192 с. РГБ ОД, 61:06-8/283
238. Толоконников В. Б. Л создания рыночной инфраструктуры в лесном хозяйстве / В. Б. Толоконников // Лесное хозяйство. -1992. - № 11. – С. 19-22.
239. Толчанова З. О. Шляхи реформування лісового господарства України з урахуванням закордонного досвіду / З. О. Толчанова // Економіка України. - 2008. - № 7, розділ II. - С. 103-107.
240. Трегобчук В. М. Еколого-економічна концепція ефективного і сталого розвитку національного АПК / В. М.Трегобчук // Економіка АПК. – 195. - № 6. – С. 3-13.

241. Туниця Ю. Ю. Еко-економіка і ринок : подолання суперечностей / Ю. Ю. Туниця. – К. : Знання, 2006. – 314 с.
242. Фінансово-економічні питання природоохоронної діяльності в Україні з точки зору громадськості [Електронний ресурс] / Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. Права людини в Україні. - Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1008748122>
243. Факторный анализ, дискриминантный и кластерный анализ: пер. с англ. / Дж. – О. Ким, Ч. У. Мьюллер, У. Р. Клекка и др.; Под ред. И.С. Енюкова. М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 139-201.
244. Фандрайзинг и финансовая устойчивость / Сайт РБФ «Содействие» (Спб). [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://sodeistvie1.narod.ru/42.html>
245. Фурдичко О. І. Концепція управління агроландшафтами як основа стабільного розвитку агросфери / О. І. Фурдичко // Наукові праці НЛТУ України : зб. Наук. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2008 . – Вип. 6. – С. 16-19.
246. Фурдичко О. І. Лісові меліорації як основний фактор стабілізації степових екосистем / О. І. Фурдичко, А. П. Стадник // Екологія та ноосферологія. – 2008. – Т.19, № 3 – 4. – С. 13-24.
247. Хайек Ф. А. Индивидуализм и экономический порядок / Хайек Ф. А. - М. : Изограф, 2000. – 256 с.
248. Харичков С. К. Экономика и экология : сровместимость развития (миоровой опыт и украинская перспектива) / Харичков С. К., Андреева Н. Н., Купинец Л. Е. // ИПРЭЭИ НАН Украины. – Одесса : 2007. - 180 с.
249. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: монографія. / Хвесик М. А., Голян В.А. – К.: Кондор, 2007. – 480с.
250. Хенне Г. Экосистемный подход [Електронний ресурс] / Гудрун Хенне / Сайт «Всё о российских лесах». – Режим доступу до статті : <http://www.forest.ru/rus/org/trn/tn/38/38-9.html>

251. Хизрич Р. Предпринимательство, или как завести собственное дело и добиться успеха / Хизрич Р., Питерс М. - Вып. 1. - М. : Прогресс-Универс, 1991. – 352 с.
252. Хлобистов Є. В. Вдосконалення системи фінансування природоохоронних проєктів / Є. В. Хлобистов // Регіональна економіка. – 2003. - № 4. – С. 203-212.
253. Хоскинг А. Курс предпринимательства / Хоскинг А. – М. : Международные отношения, 1993. – 352 с.
254. Чистов С. М. Державне регулювання економіки / Чистов С. М., Никифоров А. Є., Куценко Т. Ф. – К. : КНЕУ, 2004. - 440 с.
255. Что такое устойчивое лесопользование? [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.forest.ru/rus/sustainable_forestry/what is/
256. Шалабин Г. В. Экономические вопросы охраны природы в регионе / Г. В. Шалабин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – 169 с.
257. Шарингер Л. Новая модель инвестиционного партнерства государства и частного сектора / Л. Шарингер // Мир перемен. - 2004. - № 2. – С. 34-39.
258. Шевчук А. В. Социальная роль бизнеса в моделях корпоративного управления / А. В. Шевчук // Социальная политика : експериза, рекомендації, обзори. – 2005. - № 2. – С. 17-27.
259. Шляхи вирішення проблеми полезахисного лісорозведення в Україні / [В. Ю. Юхновський, В. М. Малюга, М. О. Штофель, С. М. Дударець] // Наукові праці Лісівничої академії наук України: збірник наукових праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2009. – Вип. 7. – С. 62-65.
260. Шоган Г. І. Економічний інструментарій формування екологічного підприємництва : дис. ... канд. екон. наук. : 08.08.01 / Шоган Галина Іванівна – Суми : Сумський державний університет, 1999. – 200 с.
261. Шубалий О. М. Механізми забезпечення інституціональних перетворень у лісовому секторі регіонального рівня / О. М. Шубалий // Научные труды ДонНТУ. Серия : экономическая. – 2007. – Вып. 31-2. – С. 243-244.

262. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Йозеф Шумпетер. - М. : Наука, 1982. - 401 с.
263. Экологизация экономики : проблемы регионального управления / [Бронштейн А. М. и др.]. - М. : Наука, 1990. - 234 с.
264. Яндыганов Я. Я. Экологическое предпринимательство в регионе (проблемы, перспективность, эффективность) / Яндыганов Я. Я. – Екатеринбург : Изд-во Урал. госуд. ун-та, 1998. – 312 с.
265. Davies, Steve and Fairbrother, Peter (2003). Private Finance Initiative (PFI) and Public Private Partnerships (PPPs): Definitions and Sources. School of Social Science, Cardiff University? Working Paper Series, Paper 39.
266. Ecological economics and sustainable forest management: developing a transdisciplinary approach for the Carpathian Mountains. Edited by I.P. Soloviy, W.S. Keeton. – Lviv : Ukrainian National Forestry University Press, Liga-Pres, 2009. – 432 p.
267. EEA. Europe's environment: the fourth assessment. - Copenhagen: EU Commission, 2007. - 452 p.
268. FAO 2001. Global Forest Resources Assessment 2001. Main report. FAO Forestry Paper 140. Rome, 2001. - 479 p.
269. Forests in the Global Balance – Changing Paradigms. G. Mery, R. Alfaro, M. Kanninen, M. Lobovikov. (eds.). IUFRO World Series Volume 17. – Helsinki: IUFRO, 2005. – 318 p.
270. Hawken P. Natural capitalism : Creating the Next Industrial Revolution / Hawken P., Lovins A., Lovins L. – Brown : Little, 1999. – 416 p.
271. Isaak R. Green Logic : Ecopreneurship, Theory and Ethics / Isaak R. – Sheffield : Greenleaf, 1998. – 144 p.
272. Kerchner C., Boumans R., and Boykin-Morris W.. The Value of Kol River Salmon Refuge's Ecosystem Services // Report. — Wild Salmon Center, 2008, 52 pp.

273. Markusen A. Sticky laces in slippery space: the political economy of postward
fats-growth regions //Working paper. – 1994. – №79. (New Brunswick, New
Jersey: Center for Urban Policy Research).
274. Mather A. South-North Challenges in Global Forestry // M. Palo and H.
Vanhanen (eds.) World Forests from Deforestation to Transition. Dordrecht,
the Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2000. – P. 25-35.
275. Mirvis P. H. Environmentalism in Progressive Businesses / Mirvis P. H.
// Journal of Organizational Change Management. – 1994. - Vol. 7, № 4. - P.
82-100.
276. Pastakia A. Grassroots ecopreneurs : change agents for a sustainable society
/ A. Pastakia // Journal of Organizational Change Management. – 1998. - Vol.
11, № 2. - P. 157-173.
277. Swallow B., Meinzen-Dick R., van Noordijk M. Localizing Demand and
Supply of Environmental Services: Interactions with Property Rights,
Collective Action and Welfare of the Poor. CGIAR Systemwide Program on
Collective Action and Property Rights. International Food Policy Research
Institute (IFPRI). Environment and Production Technology Division. CAPRI
Working Paper № 42. Washington, DC. September 2005. - 45 p.
278. Volery T. Ecopreneurship : Rationale, Current Issue and Future Challenges
/ T. Volery // Conference Papers of Swiss Research Institute of Small
Business and Entrepreneurship, St.Gallen (Switzerland) – 2002. - P. 541-553.
279. World Bank, 2002, Building Institutions for Markets, World Development
Report 2002, Washington: World Bank, Chapter 8 on Regulation of
Infrastructure, pp. 151–67.

